

**НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
“ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ”
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК**

На правах рукопису

ЦІХАНОВСЬКА Олена Михайлівна

УДК 316.334.52+332.122:338.43

**Формування соціально-економічних
передумов розвитку сільських територій**

08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата
економічних наук**

**Науковий керівник
САБЛУК Петро Трохимович
доктор економічних наук,
професор, академік УААН,
заслужений діяч науки і техніки
України**

Київ – 2006

ЗМІСТ

	<u>Стор.</u>
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	9
1.1. Сутність, особливості та соціально-економічні передумови розвитку сільських територій в умовах самоврядування	9
1.2. Вплив соціальної інфраструктури на розвиток сільських територій	26
1.3. Кластеризація – новий методичний механізм розвитку сільських територій	40
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	59
2.1. Сільськогосподарське виробництво та підтримка розвитку сільських територій.....	59
2.2. Поселенська мережа: демографічна ситуація та соціальні умови на селі.....	88
2.3. Рівень життя: доходи і витрати сільського населення	98
2.4. Соціальний захист сільського населення	116
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	130
3.1. Формування середнього класу та його роль у розвитку сільських територій	130
3.2. Удосконалення механізму соціального захисту сільського населення.....	145
3.3. Кластеризація соціально-економічного розвитку сільських територій	161
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	198

ВСТУП

Актуальність теми. Аграрна реформа, якою передбачалося охопити всі аспекти розвитку сільських територій, через її незавершеність не дала бажаних результатів. Життєвий рівень сільського населення продовжує залишатися низьким, значна частина сільських жителів знаходиться за межею бідності. Матеріально-технічні та фінансові ресурси скоротилися більш як удвічі. Село перебуває у складних соціально-економічних умовах. Незадовільні умови праці та побуту створюють соціальну напруженість, негативно впливають на демографічну ситуацію, внаслідок чого депопуляційні процеси охопили всю сільську територію.

Сучасні форми організації виробництва по суті залишають виробника у становищі найманого працівника. Ефективність його праці низька, виробництво не має можливості впроваджувати новітні технології, створювати передумови соціально-економічного розвитку сільських територій. Водночас працівники сільського господарства за сприяння держави здатні забезпечити його розвиток та відродження сільських територій. Для цього необхідно удосконалити економічну політику села.

В умовах становлення державності України питання формування соціально-економічних передумов розвитку сільських територій набуває особливо актуального значення, оскільки вимагає від держави і регіонів не лише напруженої організаційної роботи щодо забезпечення соціальної злагоди, а й величезних фінансових ресурсів.

Питанням формування соціально-економічних передумов розвитку сільських територій, удосконалення економічних відносин, структурної перебудови аграрного сектора присвячені праці економістів-аграрників: В. Андрійчука, В. Бойка, О. Булавка, М. Вітковського, В. Збарського, О. Крисального, І. Лукінова, М. Маліка, П. Мазурка, Т. Мостенської, В. Месель-Веселяка, І. Микитенка, О. Могильного, О. Онищенка, Б. Пасхавера, І. Прокопи, Г. Підлісецького, П. Саблука, В. Трегобчука, М. Федорова, Л. Шепотько, А. Чухна, К. Якуби, В. Юрчишина.

Водночас потребують подальшого дослідження питання розвитку інфраструктури сільських територій в умовах відходу держави від достатньої фінансової допомоги селу і низької ефективності аграрного виробництва. Це вимагає мобілізації фінансових, матеріальних та організаційних ресурсів у створенні механізму розвитку сільських територій та соціального захисту сільського населення, відновленні соціальної інфраструктури села.

Різноваріантний характер розв'язання проблеми удосконалення економічних передумов розвитку сільських територій та складність їх формування підтверджують її загальнодержавне значення, наукову й практичну цінність результатів, одержаних у процесі дослідження. У сукупності це зумовило вибір і актуальність теми дисертаційної роботи, її мету та завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в рамках наукових програм відділення соціально-економічних проблем села відділу аграрної та соціальної політики Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” УААН за темою підпрограми “Розробка теоретико-методологічних основ розвитку аграрної та соціальної політики на етапі відродження сільського господарства”. Номер державної реєстрації – 0102U000260.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є теоретично-методичне обґрунтування на основі комплексного аналізу сучасного стану розвитку сільських територій, їх соціально-економічних передумов із застосуванням кластерних схем; напрямів формування середнього класу на селі; шляхів розв'язання соціальних проблем.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі завдання:

- узагальнити теоретичні основи економічного механізму формування соціально-економічних передумов розвитку сільських територій за допомогою кластерного методу;
- провести комплексний аналіз сучасного стану життєвого середовища сільського населення;

- дати характеристику і розробити модель соціально-економічного розвитку сільських територій;
- оцінити етапи та накреслити напрями відновлення соціальної інфраструктури сільських територій;
- проаналізувати стан демографічного розвитку сільських територій, безробіття на селі та шляхи його подолання;
- визначити роль та особливості формування середнього класу на селі, його вплив на розвиток сільських територій;
- розробити шляхи удосконалення механізму соціального захисту населення.

Об'єктом дослідження є процес формування соціально-економічних передумов розвитку сільських територій.

Предмет дослідження – система соціально-економічних передумов розвитку сільських територій.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дисертаційного дослідження є сучасні теорії ринкової економіки, діалектичний метод пізнання соціально-економічних явищ, теорія перехідної економіки, наукові праці щодо питань соціально-економічного розвитку села і сільських територій, чинна законодавча й нормативна база.

Монографічний метод застосовувався при вивченні й аналізі літературних джерел, законодавчо-нормативних актів. Метод порівняльного аналізу використовувався для зіставлення показників статистичної інформації при аналізі багаторічних даних у динаміці і дозволив об'єктивно оцінити ситуацію, пов'язану з розвитком досліджуваних процесів. Абстрактно-логічний метод застосовувався при обґрунтуванні шляхів удосконалення економічних взаємовідносин, пошуку закономірностей соціально-економічного розвитку територій. Графічний метод застосовувався для наочного зображення схем взаємозв'язку і розвитку окремих процесів або відносин суб'єктів ринку.

Інформаційною базою були закони України, Укази Президента України, Постанови Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, офіційні дані Державного комітету статистики України, Міністерства аграрної політики України, дані статистичних щорічників та інформаційно-аналітичних бюлетенів і збірників, наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці напрямів формування соціально-економічних передумов розвитку сільських територій з метою створення життєздатного середовища, сприятливого для високоефективного аграрного виробництва. Суттю наукової новизни проведеного дослідження є:

вперше:

- розроблено модель соціально-економічного розвитку сільської території на основі кластерного підходу, спрямованого на підтримку й розвиток усіх суб'єктів господарювання, та її життєзабезпечення (співробітництво між підприємствами, державним сектором і неурядовими організаціями);

удосконалено:

- систему критеріїв та основні ознаки формування середнього класу на селі з урахуванням економічної ефективності суб'єктів господарювання, наявності нерухомості, професійної освіти як передумов розвитку малого та середнього бізнесу в аграрній сфері;

- механізм соціального захисту найбільш вразливих категорій сільського населення, виходячи із фактичного рівня життя й наявних доходів сімей, державного регулювання експорту робочої сили, створення умов для цивілізованого функціонування недержавних установ соціальної інфраструктури тощо;

дістали подальший розвиток:

- моделі соціальних кластерів, зокрема, інформаційно-освітнього, ритуального, екскурсійного, побутового, сільського туризму, які дозволять розробляти інформаційні, навчальні та впроваджувальні програми,

спрямовані на успішний розвиток сільських територій (на прикладі Вінницької області);

– обґрунтування напрямів створення кластерних об'єднань на мікрорівні щодо відновлення й формування належної соціальної інфраструктури сільських територій та підвищення зайнятості сільського населення.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в дисертаційному дослідженні наукові результати мають важливе практичне значення для розробки й обґрунтування системи соціально-економічних передумов розвитку сільських територій щодо забезпечення ефективного соціального розвитку в перехідний період ринкової економіки.

Результати дисертаційного дослідження з питань створення соціальних і виробничих кластерів в аграрному регіоні використано Управлінням агропромислового розвитку Вінницької районної державної адміністрації при розробці програми соціально-економічного розвитку сільських територій. Окремі пропозиції та рекомендації автора знайшли практичне використання в роботі Головного управління сільського господарства і продовольства Вінницької державної адміністрації. Результати дисертаційної роботи використано в навчальному процесі у Вінницькому інституті економіки ТДЕУ.

Результати наукових розробок також можуть використовуватися економічними службами Міністерства аграрної політики України при підготовці рекомендацій для структурних підрозділів, зокрема при створенні соціальних та агропромислових кластерів у АПК.

Особистий внесок здобувача. Розробка теоретичних і методичних положень дисертації, пошук, формування та аналіз інформаційних матеріалів на основі сучасних методів дослідження, обґрунтування пропозицій щодо напрямів удосконалення соціально-економічних передумов розвитку сільських територій виконані автором особисто.

Дисертація є завершеним науковим дослідженням, виконаним самостійно здобувачем відповідно до поставленої мети й завдань на основі опрацювання літературних джерел та обробки статистичних даних.

Апробація результатів дисертації. Основні результати проведених досліджень доповідались та обговорювались на: Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта 2005” (м. Дніпропетровськ, 2005 р.); регіональній науково-практичній конференції “Інноваційно-інвестиційна модель розвитку економіки Вінниччини” (м. Вінниця, 2004 р.); Міжнародному симпозиумі “Наука і підприємництво” (м. Ялта, 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Дні науки 2005”; III Міжнародної науково-практичної конференції “Стан і проблеми трансформації фінансів та економіки регіонів у перехідний період” (Хмельницький, 2005); щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Вінницького інституту економіки ТДЕУ, 2002-2005 рр.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у 8 наукових працях загальним обсягом 1,3 друк. арк., у тому числі 3 у фахових виданнях. Усі роботи є одноосібними науковими працями.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і пропозицій, списку використаних джерел, який налічує 209 найменувань, і 11 додатків. Основна частина дисертації викладена на 180 сторінках комп’ютерного тексту, містить 16 таблиць, 10 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Сутність, особливості та соціально-економічні передумови розвитку сільських територій в умовах самоврядування

У сучасних умовах економічної кризи сутність соціального облаштування сільських територій кардинально змінюється. Діючий протягом тривалого періоду механізм соціальної розбудови, основою якого була жорстка регламентація з боку центральних органів влади, виявився малоефективним. Політика перерозподілу владними структурами коштів на соціальне облаштування територій тривалий час здійснювалася не в інтересах села. Переважав принцип концентрації соціальної розбудови у великих селах, центральних садибах сільськогосподарських підприємств і в районних центрах. Відносно малі сільські агломерації завжди залишалися поза межами державного регулювання, що зумовлювало їх знелюднення, занепад і вимирання. Як наслідок, поселенська мережа постійно згорталася, малі села ставали неперспективними і взагалі зникали. В економічно міцних поселеннях соціальна розбудова здійснювалася на 70-80% за власні кошти. Відбувалася диференціація умов праці та проживання сільського населення.

Характерною особливістю сучасного етапу є децентралізація процесів соціальної розбудови, яка зумовлює зміщення центру управління розвитком територій з макро- на мікрорівень. Самоврядним структурам надається право самостійно формувати соціальну інфраструктуру за принципом фактичного територіального попиту, реальних можливостей та інтересів жителів кожного таксономічного поселення. Розбудова сільських населених пунктів, відродження так званих слобідок, хуторів тощо повинні передбачати, насамперед, поліпшення демографічної ситуації шляхом стимулювання активних процесів її поліпшення (збільшення народжуваності, шлюбності, закріплення молоді на селі та ін.) і зменшення прояву соціально негативних явищ (захворювань, смертності, розлучень тощо). При цьому

демографія є підґрунтям, визначальною складовою їх самовідтворення і подальшого самодостатнього економічного розвитку і на даній основі – створення гідного людини життєвого середовища селян, відродження кожного українського поселення з їхніми історично сформованими звичаями, традиціями, культурою тощо. Державне управління й місцеве самоврядування в нашій країні залишається внутрішньо суперечливим, оскільки поєднує в собі інститути, що дісталися у спадок від радянської доби, і нові, що сформувались у період незалежності Української держави. Таке державне управління гальмує проведення соціально-економічних реформ.

Процес становлення місцевого й регіонального самоврядування в Україні відбувається досить складно, оскільки їх розвиток стримується, насамперед, економічними чинниками, відсутністю достатніх матеріальних і фінансових ресурсів для реалізації завдань і функцій місцевого та регіонального самоврядування. Велику роль відіграють також причини політичного, правового й психологічного характеру:

- відсутність реального суб'єкта місцевого самоврядування – самодостатньої територіальної громади, яка б мала потрібний обсяг матеріальних і фінансових ресурсів;
- відсутність повноправних органів місцевого самоврядування на регіональному рівні;
- недостатнє правове забезпечення розв'язання питань організації та функціонування місцевого й регіонального самоврядування;
- недостатній рівень саморегуляції територіальної громади;
- відсутність нових механізмів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з територіальною громадою та її підрозділами, громадськими організаціями, підприємствами, установами інших форм власності [151, 445].

У науковій літературі соціального спрямування відсутнє однозначне тлумачення поняття “сільська територія”. Ряд дослідників при цьому користуються терміном “сільська місцевість”, інші – “поселенська мережа”

тощо. “Сільська територія, – вказує С.І. Мельник, це історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну та функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад [104, с. 342].

Кожна територія характеризується цілісністю і відносною автономністю. Цілісність її ґрунтується, насамперед, на історичних, економічних, географічних, демографічних, економічних особливостях, етнічних і культурних традиціях. Відносна автономність ґрунтується переважно на функціональній основі, тобто здатності конкретної території відносно самостійно здійснювати адміністративно-управлінську, виробничо-економічну, соціально-культурну діяльність і на цій основі задовольняти свої автономні життєві й соціальні потреби. Проте розвиток будь-якої локальної території завжди повинен здійснюватися в тісній взаємодії з територіальним довкіллям. Тобто автономний територіально-еволюційний процес має обов’язково враховувати інтереси прилеглих територій. Їх об’єднання має здійснюватися за допомогою генеральних схем районної, обласної й регіональної забудови” [104, с. 341,342].

Поняття поселенської мережі доповнює О.Г. Булавка: “... сільська поселенська мережа – це не лише місце зосередження населення, а й певна форма адміністративно-територіального утворення, що має диференційовано в кожному з поселень органічно поєднувати економічний і соціальний потенціал з метою підвищення рівня та якості життя його жителів” [39, с.5].

Концепція відродження багатофункціонального розвитку українського села характеризується наступним.

По-перше, всі села, які входять нині в поселенську мережу України і придатні для життя людей, треба відроджувати, розвивати, з урахуванням тих функцій, які їм належить виконувати в перспективі. По-друге, поряд із вкладенням коштів у соціальний розвиток поселень – центрів систем соціального обслуговування – пріоритетним слід вважати соціальне та виробниче будівництво, пов’язане зі створенням робочих місць для сільських

жителів за місцем проживання у малих, віддалених селах для вирівнювання умов життя у різних категоріях поселень, недопущення їх відмирання.

Виходячи з необхідності відродження українського села, у процесі формування системи розселення, розвитку опорних центрів побутового обслуговування його жителів важливо чітко визначити функціональне призначення кожного з існуючих сільських населених пунктів. По-третє, відродження українського села можливе лише на основі його багатофункціонального розвитку [199, с. 10-16].

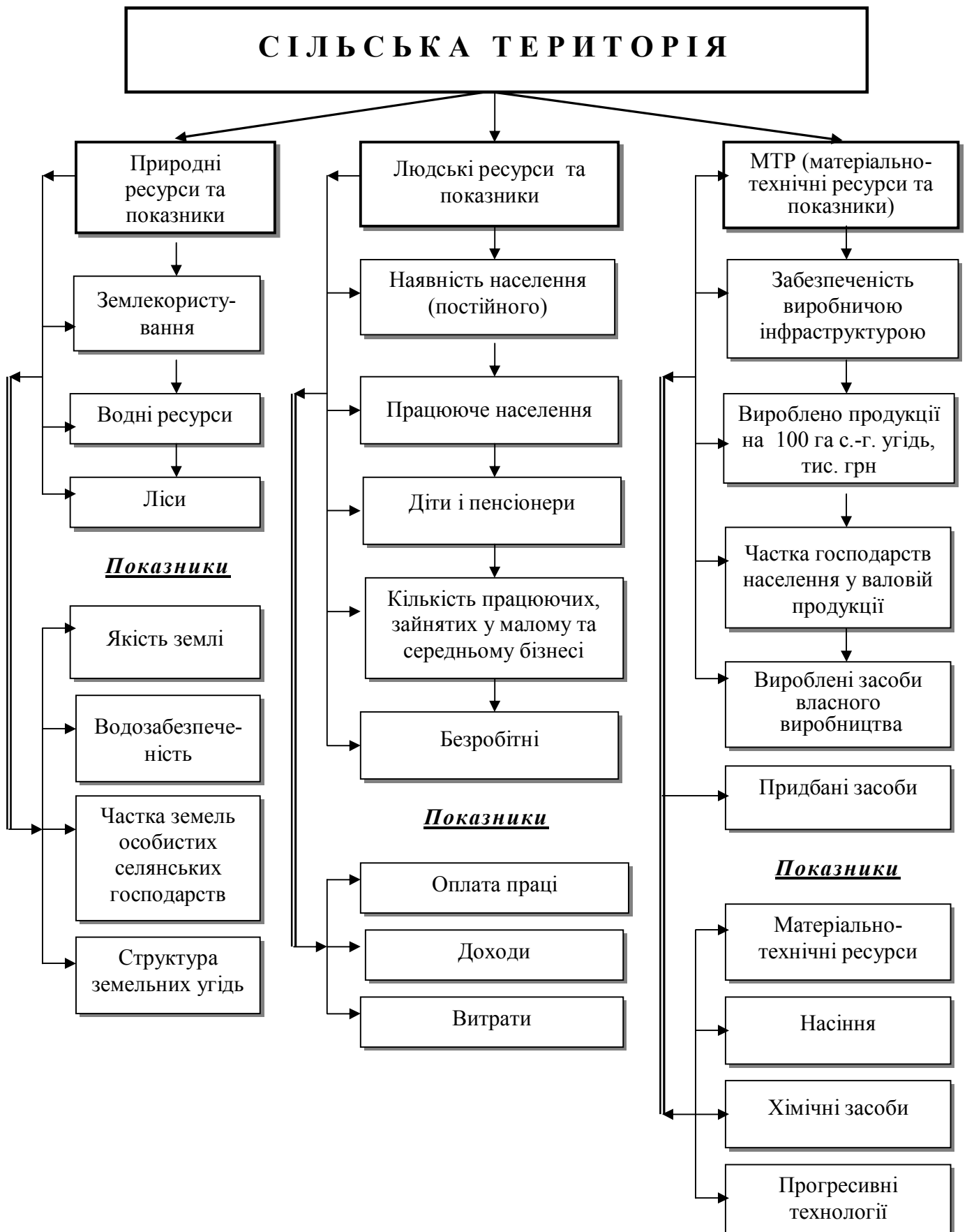
Станом на початок 2005 року сільські території як специфічна підсистема загальної поселенської мережі охоплювали 490 адміністративно-територіальних районів, 10280 сільських рад, 28,6 тисяч населених пунктів, в яких проживало 15,5 млн. чоловік населення.

Сільська поселенська мережа – це не лише місце зосередження населення, а й певна форма адміністративно-територіального утворення та управління. Управління сільською місцевістю – це, насамперед, організаційно-виробниче впорядкування території та конкретних місць проживання сільського населення, які в умовах чинної системи демократичних прав і свобод приймають самостійні рішення з метою розв’язання місцевих проблем самозабезпечення і самофінансування відтворювальних процесів, поєднання місцевих і державних інтересів на основі оптимальної децентралізації управління, врахування інтересів усіх соціальних груп населення.

Класифікаційні ознаки сільських територій (рис.1.1) охоплюють низку показників, з яких виділено головні. На рис.1.1 наведено основні класифікаційні ознаки сільських територій.

Автор дисертаційної роботи поділяє думку академіків УААН П.Т. Саблука і В.В. Юрчишина щодо розмежування централізованого державного управління сільськими територіями та місцевого самоуправління. Центр повинен створити економічні умови для саморозвитку регіонів, які, у свою чергу, мають бути настільки

організованими і життєздатними, щоб практично за рахунок власних внутрішніх ресурсів забезпечувати повну життєдіяльність господарського механізму, високий рівень життя й добробуту населення.

Джерело: розроблено автором.

Рис. 1.1. Класифікаційні ознаки складу сільських територій.

При цьому слід враховувати, що в жодній державі світу місцеве самоврядування не може ефективно існувати без державних субсидій. Фінансові можливості сільських органів місцевого самоврядування щодо місцевих зборів і податків є дуже обмеженими й недостатніми для вирішення соціально-економічних питань на своїй території, що підтверджують дані таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Виробництво валової продукції сільського господарства по сільських територіях України і Вінницької області (у цінах 2000 р.)*

Вироблено валової продукції сільського господарства	1995 р.			2004 р.				
	Україна	Вінницька область		Україна		Вінницька область		
		всього	всього	у % до України	всього	в % до 1995 р.	всього	в % до:
								середнього по Україні
Усі категорії господарств								
У розрахунку на:								
одну сільську раду, тис. грн.	6651,4	6405,1	96,3	5376,7	80,8	4699,8	87,4	73,4
одне село, тис. грн.	2351,7	2890,4	122,9	1932,6	82,2	2122,3	109,8	73,4
особу населення, грн.	4110,0	4294,0	104,5	3571,0	86,9	3375,0	94,5	78,6
100 га с.-г. угідь, тис. грн.	162,0	209,2	129,1	145,9	90,1	170,0	116,5	81,3
Господарства населення								
одну сільську раду, тис. грн.	2986,5	2843,9	95,2	3549,4	102,2	3053,5	86,0	107,4
одне село, тис. грн.	1055,9	1283,3	121,5	1275,8	130,6	1378,9	108,1	107,4
особу населення, грн.	1845,0	1906,0	103,8	2357,0	118,9	2193,0	93,0	115,1
100 га с.-г. угідь, тис. грн.	72,8	92,9	127,6	333,5	в 5,8 раз	421,3	126,3	в 4,5 раз

* Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України.

Наведені дані свідчать, що найбільш узагальнюючий показник – виробництво валової продукції сільського господарства на одну сільську раду, на село та на особу населення за 10 останніх років знизився на 22-27%.

Отже, знизилась й доходи сільських органів місцевого самоврядування, що негативно позначилося на їхній діяльності.

Недостатня чисельність штатно-посадових осіб і, отже, функціональна нездатність сільських виконавчих органів місцевого самоврядування стає гальмом у розв'язанні важливих соціально-економічних проблем. Водночас коло цих проблем значно розширилось в умовах трансформації форм власності на селі, становлення підприємництва і ринкових відносин, соціального облаштування сільських територій.

З огляду на вищеперелічене необхідно передбачити відповідні додаткові посадові обов'язки, які здійснюватимуть виконавчі органи місцевого самоврядування на постійній основі. На всіх рівнях територіального управління гостро стоїть питання взаємодії його державних структур з органами місцевого самоврядування. Значною мірою місцеве самоврядування зберігає декларативний характер через недосконалість законодавчої бази. Зокрема, це стосується усунення деяких розбіжностей у частині розподілу повноважень між сільськими, селищними, міськими головами й відповідними радами, їхніми виконавчими органами, врегулювання прав районних і обласних рад, визначення обсягу повноважень, делегованих відповідним державним адміністраціям, правового забезпечення діяльності рад.

Особливу увагу необхідно приділяти розвитку відсталих і депресивних територій. В цьому контексті державою здійснюється пошук нових підходів, напрямів її реалізації, зокрема шляхом опрацювання впровадження державних програм розвитку сільських територій. Проте переоцінювати її роль у відродженні регіонів поки що рано. Крім державної підтримки регіональні та місцеві органи повинні нарощувати потенціал за рахунок власних резервів.

Наприклад, у розвинених країнах світу, й особливо в Європі, останнім часом спостерігаються дві тенденції: зростання політичної ваги регіонів і збільшення кількості регіональних ініціатив, спрямованих на стимулювання

економічного розвитку. Таким чином, оптимізується розподіл повноважень щодо розвитку конкретної місцевості, з метою підвищення адекватності заходів державної політики [151, 462].

Модель регіонального економічного розвитку Європейського Союзу (ЄС) передбачає стратегічне партнерство між центральним урядом, регіональними та місцевими органами влади, державним і приватним секторами, громадськими організаціями. Очевидно, що для застосування адекватних заходів у сфері регіонального розвитку необхідно здійснити певне групування територій за ключовими ознаками.

Поширеними у вітчизняних наукових колах характеристиками регіонів є такі як “відсталий”, “проблемний”, “кризовий” та “депресивний”. Загалом ці поняття тісно переплітаються, однак мають і деякі відмінності. Коли йдеться про комплексну характеристику регіону, зокрема про низькі показники соціально-економічного розвитку, які значно поступаються середньостатистичним державним, то його доцільно віднести до “відсталого регіону”. Більшість авторів, за ознаками екологічного стану, наближеності до кордону, наявності конфліктних ситуацій тощо, класифікують такий регіон як “проблемний”.

Характеристика “кризових” територій здійснюється за економічними показниками: спад виробництва, зростання безробіття, зниження рівня життя населення тощо, а до категорії “кризових” належать території, які характеризуються складною екологічною ситуацією, наприклад, так звана “чорнобильська зона”. Якщо застій “кризового” регіону набуває затяжного характеру і який не в змозі самостійно подолати негативні тенденції розвитку, то така територія характеризується як “депресивна”. Проте, це не означає, що вона втрачена для економічного зростання. Вона має шанси швидко перейти до стабільного розвитку, але за умови цільової й комплексної підтримки та мобілізації ресурсів. При цьому важливою є роль як внутрішніх ресурсів (фінансових і людських), так і зовнішніх (підтримка з боку держави).

В Україні поки що розроблено лише проект Закону “Про стимулювання розвитку регіонів”, в якому введено тільки одну характеристику регіону – депресивність. Відмовляючись від більшого спектру класифікаційних ознак, парламентарі застосовують одне мірило до різних за характеристиками регіонів, залишаючи поза увагою засадничі відмінності.

На наш погляд, депресивний регіон потребує кардинальних змін у соціальній та економічній сферах. Однак, з огляду на обмеженість бюджетних ресурсів, уряд буде не в змозі реалізувати такий комплекс заходів, до того ж на великих територіях. Таким чином, варто застосувати кілька різних критеріїв для класифікації територій, щоб диференціювати напрями й обсяг державної підтримки, а також роль місцевих органів влади у цьому процесі.

Слід урахувати величезні диспропорції між територіями – тільки за виробництвом валової додаткової вартості на душу населення місто Київ, наприклад, у 6 разів випереджує найменш успішні області, за обсягами залучення інвестицій – більш як у 50 разів, за середнім рівнем зарплат – у 8-10 разів.

Основними чинниками депресивності території є неефективність дій центральних органів влади й особливість історичного розвитку (занепад основних для території галузей, демографічна криза тощо). Перший недолік можна подолати зусиллями центральної влади шляхом удосконалення законотворчих актів по опрацюванню нових стратегій розвитку територій. Щодо другого недоліку – це, значною мірою, завдання самого регіону: знайти шляхи відновлення пріоритетних галузей, визначити специфіку і конкурентні переваги.

У законопроекті “Про стимулювання розвитку регіонів” депресивні регіони поділяють на такі групи: промислові райони (частка зайнятих у промисловості перевищує частку зайнятих у сільському господарстві), сільські райони (частка зайнятих у сільському господарстві перевищує

частку зайнятих у промисловості), міста обласного значення. Кожна з груп має певні критерії, за якими визначається її депресивність.

Процедура визначення депресивних регіонів передбачатиме наступне: щороку “центральный орган державної влади з питань економічної політики”, Рада міністрів АР Криму, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації проводять моніторинг показників розвитку регіонів, районів і міст обласного значення, за результатами якого Кабінет Міністрів визначає територію, якій надається статус депресивної, встановлює термін дії такого статусу, засоби стимулювання, співвідношення ресурсів тощо.

Згідно із законопроектом, держава здійснюватиме цільові капіталовкладення у розвиток виробничої, комунікаційної та соціальної інфраструктури такої території, надаватиме підтримку малим підприємствам і формуватиме інфраструктуру розвитку підприємництва, спрямовуватиме на цю територію міжнародну технічну допомогу і сприятиме зайнятості населення, зокрема через фінансування програм перекваліфікації та професійного розвитку трудових ресурсів, удосконалення соціальної сфери.

Інституції Європейського Союзу в контексті регіональної політики виділяють лише проблемні регіони, поділяючи їх на слаборозвинені та структурно слабкі території. Кожна з цих груп потребує індивідуальних підходів до розв’язання основних проблем. Це можна пояснити принципами регіональної політики ЄС, один з яких – програмність: центр не просто фінансує регіон, а виділяє кошти на спеціально підготовлені програми (цільові точки), які мають вплив на розвиток всього регіону.

Слаборозвинені райони характеризуються як за кількісними, так і за якісними показниками. З одного боку, це величина ВВП на душу населення (не вище 75% від середнього по ЄС), а з іншого – це ті території, масштабність проблем яких виходить на національний рівень. Кордони виділених слаборозвинених територій встановлюються на 5 років.

Інші категорії – кризові промислові райони, сільськогосподарські райони, міські території – характеризуються лише кількісними показниками,

серед яких – високий рівень безробіття, загальне зниження зайнятості, території з високою часткою зайнятості в сільському господарстві тощо.

Крім того, критерії проблемних регіонів визначаються за принципом порівняння із загальними показниками по ЄС: наприклад, середній рівень безробіття має бути вищим, ніж по ЄС, частка залучених у сільське господарство в загальній зайнятості має бути принаймні вдвічі вищою, ніж по ЄС. Українські законодавці пропонують визначати критерії віднесення території до депресивної за таким принципом: найвищі показники безробіття, найнижча щільність сільського населення тощо.

Водночас ЄС розробив універсальний підхід до виділення проблемних регіонів у соціально-економічному розвитку окремих країн. Європейська Комісія «зважує» стан району в країні та ЄС. У зв'язку з цим виділяються два критерії – ВВП на душу населення та рівень безробіття. «Базовим рівнем» є обсяг ВВП на душу населення (не нижче 85% у середньому по країні) і рівень безробіття (більше 110%). Вказані критерії уточнюються з урахуванням стану країни за цими показниками в ЄС [151, 107-114].

Якщо виділені в країні проблемні райони не відповідають критеріям, встановленим в ЄС, то Комісія наполягає на перегляді кордонів, тобто намагається концентрувати зусилля на розвиток найбільш виражених кризових ареалів і недопущення порушення принципу вільної конкуренції (тобто метою є попередити надання коштів достатньо успішним територіям і тим самим підвищити їх шанси на ринку). Далі виявляється регіональна специфіка економічних укладів і галузевої структури агросфери, ресурсного (біокліматичного, матеріально-технічного, трудового) потенціалу регіону, розміщення виробничої й соціальної інфраструктури села, сільського населення. Беруть до уваги локальні особливості соціально-демографічної ситуації, соціально-культурних традицій, закріплених у національно-етнічних групуваннях, менталітеті, способу життя.

Індивідуальний колективізм як перспективний спосіб організації соціального управління й самоуправління РАС має набути в статутах і

конституціях суб'єктів України регіонально диференційованого законодавчого закріплення з урахуванням особливостей місцевих умов. Проте, у законодавстві суб'єктів України відсутні критерії щодо поєднання традиційного й нового в соціально-організаційних принципах і структурах управління та самоуправління РАС.

Кризова ситуація в країні, накопичення соціальних конфліктів у регіонах, відсутність достатньої правової бази ускладнюють поточну діяльність державних органів влади й органів місцевого самоуправління щодо забезпечення ефективного соціального функціонування РАС. Як наслідок, організація їх соціального самоуправління здійснюється самопливом, переважно на первинних організаційних рівнях.

На сучасному етапі реорганізації соціальної сфери РАС набуває особливої актуальності вивчення умов життя сільського населення і, насамперед, селян як соціально-професійної групи. Вибіркове опитування сільських жителів свідчить, що селяни зневірилися в державній владі навіть за існуючої системи органів місцевого самоврядування.

Поляризація села в сучасному українському суспільстві – його поділ на власників-капіталістів і сільський пролетаріат – стримується специфічними особливостями селянської сімейної економіки. Значний вплив на кінцевий результат мали тенденції, які діють в протилежному напрямку, зокрема за сучасного стану економіки, який характеризується невідпрацьованістю податкового законодавства, що здійснює великий податковий тиск на товаровиробників, а збутом виробленої ними продукції займаються перекупники. За таких умов вижити можуть лише ті господарства, які поєднують виробництво, переробку та збут, тобто мають відродитися сільськогосподарські підприємства, які базуються на колективно-дольовій формі власності.

В українському селі відсутні умови, що забезпечують ефективне господарювання фермерів та особистих селянських господарств. При загальному збереженні законів колективізму в традиційному сільському укладі

виявляються індивідуалістичні тенденції: виділення своєї частки в суспільній власності та особистого господарства. Із переважно колективістського світогляду впливає відношення до держави та її виконавчих органів.

Протиріччя законодавчої бази призводять до того, що замість законодавчого підґрунтя сільські жителі вирішують свої проблеми, керуючись традиціями і звичаями. Спостерігається поступовий процес звуження соціального простору села. Виробництво сільськогосподарських продуктів зростає чи знижується до рівня самозабезпечення села. Для того щоб поліпшити соціальну ситуацію на селі, необхідно реорганізувати побут селян за принципом індивідуального колективізму.

Потрібно зберегти традиції селянського укладу і сконцентрувати зусилля на розв'язанні продовольчої проблеми в Україні. Крім розвитку багатоукладності РАС, передумовою такого стратегічного напрямку соціальної реорганізації сільського буття є соціально орієнтована і регіонально диференційована аграрна політика. Внаслідок цього змінюються, але не зникають, колективні форми сільського розселення, які існували раніше як колгоспно-радгоспні.

Передбачається діяльність інститутів соціальної сфери РАС на таких асоціативних рівнях:

- окремі громадяни та їх сім'ї, зацікавлені в успішному функціонуванні соціальної сфери РАС, – суспільні рухи й організації;
- сільські та міські жителі як виробники і споживачі продукції РАС – садово-городні товариства, комітет самоуправління і адміністрації поселень;
- виробничо-трудова колективи, пов'язані із сільськогосподарським виробництвом – профспілкова організація, ради трудових колективів, керівництво підприємств;
- сільські адміністративні райони як центри локальних РАС – відповідальні представники органів державної влади і місцевого самоуправління на низовому рівні;

– аграрні регіони на обласному і республіканському рівнях – місцеві організації політичних партій та асоціацій типу корпорацій, органи Міністерства аграрної політики.

При структуруванні органів самоуправління в соціальній сфері РАС постає проблема раціонального поєднання їхньої діяльності з галузевим і територіальним управлінням аграрної економіки силами та засобами державних органів. Враховуючи історичний досвід розв'язання протиріч між центральною і місцевою владою, можна запропонувати альтернативні моделі організації соціального самоврядування РАС.

Суб'єктами організації соціального самоврядування регіональної агросистеми є авторитарний тип сім'ї, вибрана адміністрація поселень, районів, областей, обмежені у своїх правах органи місцевого самоврядування. Крайня форма авторитарної організації – засилля влади чиновників, номенклатурних працівників управління. Демократична модель передбачає багатокладність РАС й паритетні відносини соціальних суб'єктів.

Регуляторами соціальних процесів є переважно соціальні норми таких видів:

- звичаї, традиції, правила поведінки в сільських спільнотах;
- моральні норми – правила загальнолюдського порядку, що відображають уявлення широких соціальних верств про справедливість, добро, престиж, гідність, честь і т.д.;
- правові норми – правила соціальної організації, чітко закріпленої в юридичних законах, нормативних актах, службових інструкціях.

Нині будівництво й утримання в сільській місцевості об'єктів соціальної інфраструктури переведено з балансу підприємств сільськогосподарської галузі на баланс органів місцевого самоврядування. Здійснення фінансових і матеріальних витрат з обмежених регіональних (сільських, районних) бюджетів в умовах системної кризи, поставило місцеву владу в досить складне становище.

Формування єдиної системи територіально-самоврядного управління сільської поселенської мережі за принципом “розбудова села заради кожного жителя”, відпрацювання єдиного економічного механізму, що ґрунтується на макроекономічному попиті, і на цій основі трансформація командно-адміністративної системи управління в самоврядно-пріоритетну, а в подальшому, із зміцненням місцевих бюджетів, у самоврядно-комплексну систему вимагає визначення на всіх рівнях управління довгострокової стратегії і напрямів їхнього вирішення [21, 130].

Стратегічною метою реформування управління розвитку соціального середовища є формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного й соціального розвитку сільських територій, що зосереджується на інтересах селян, створення у кожному сільському поселенні належних умов праці, відпочинку та проживання, здорового способу життя людей. Реалізація даної мети передбачає:

- поліпшення демографічної ситуації за рахунок зменшення ранньої смертності, зростання народжуваності та тривалості життя селян;
- відродження українського села з притаманними йому національними особливостями, звичаями і традиціями;
- формування середнього класу на селі як основного фактора підвищення виробництва;
- підвищення добробуту кожного селянина, перетворення його в безпосереднього суб’єкта розв’язання соціально-економічних проблем на селі;
- нарощування потужностей соціально-культурного комплексу на селі, прискорення формування ринку соціально-культурних послуг.

Означені мета й цілі ґрунтуються на таких принципах:

- гуманізації відношення до селянина як до соціально рівноправного суб’єкта суспільства, трудівника, реального власника землі й носія національної культури та українського менталітету;

- забезпечення прозорості, створення доступного кожному жителю села механізму формування та функціонування соціального довкілля;
- узгодженості й ефективної співпраці територіальної громади з місцевими регіональними та державними структурами влади;
- оптимізації комплексної дії факторів економічного і соціального спрямування на територіальні поселенські утворення;
- органічного поєднання внутрішньої просторової типології сільських поселень і зовнішньої територіальної різноманітності;
- відповідності соціального укладу економічному та ринковим територіально-утворювальним процесам [151, 465-470].

Основними концептуальними напрямками формування соціальної інфраструктури як сукупності структурних елементів сільських поселень для забезпечення сільським жителям належних умов праці й відпочинку та створення комфортного життєвого середовища слід визнати:

- 1) на загальнодержавному рівні:
  - децентралізацію управлінських функцій держави на користь місцевого самоврядування, забезпечення реального самоуправління на рівні територіальних громад, фінансового самозабезпечення шляхом законодавчого врегулювання формування місцевих бюджетів і контролю за їхнім виконанням;
  - розроблення відповідної нормативно-правової бази, удосконалення фінансового механізму, єдиних стандартів і нормативів соціального обслуговування, гарантій участі держави у соціальній розбудові села;
  - опрацювання Комплексної програми соціального розвитку сільських територій відповідно до ринкових механізмів формування і функціонування соціально-культурного комплексу на селі;
  - врегулювання податкової системи і зменшення податкового навантаження у процесі соціальної розбудови села та надання послуг соціально-культурного спрямування;

- створення системи вирівнювання регіональних можливостей забезпечення сільського населення гарантованими послугами соціальної сфери в межах конституційних норм;

- здійснення заходів постійного контролю за станом соціального розвитку сільської соціальної інфраструктури та ін.;

2) на самоврядному рівні:

- запровадження реального самоврядного управління, формування єдиної територіально-управлінської системи за принципом “через ініціативу територіальної громади – до соціального благополуччя кожного жителя сільського поселення”;

- створення реального поля комунальної власності територіальних громад, його органічне поєднання із державною та приватною власністю в соціальному середовищі на селі;

- опрацювання й організація виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку територій з обов'язковим узгодженням із реальними фінансовими можливостями на місцевому регіональному й державному рівнях і затвердженням відповідними радами;

- збалансування економічного та соціального розвитку кожного та-ксномічного поселення відповідно до демовідтворювальних процесів із максимальним урахуванням історичних особливостей, національної самобутності, традицій і звичаїв;

- залучення на добровільній основі коштів підприємств, установ та організацій для розбудови сільської соціальної сфери тощо.

Реалізація цих заходів дасть змогу створити єдину систему правових, економічних і соціальних передумов формування та функціонування сільських поселень, органічно поєднавши економічну й соціальну політику на селі, створити цілісну систему інтегрування трудового потенціалу сільських жителів з економічними та соціальними умовами. Впровадження їх сприятиме раціональнішому використанню соціально-культурної бази, збереженню історично набутих і формуванню нових національних традицій і

на цій основі створення повноцінного життєвого середовища у сільській місцевості.

Таким чином, запобігання подальшому поглибленню руйнівних соціальних процесів на селі передбачає активізацію опрацювання й поступового втілення в життя комплексу нормативно-правових та організаційно-економічних заходів, які ґрунтуються, насамперед, на реальному попиті та пропозиції соціальних послуг на мікрорівні, тобто посиленні регулюючого впливу органів місцевого самоврядування на засадах органічного поєднання функцій місцевих владних структур і регіональних та загальнодержавних органів влади у розв'язанні завдань соціального розвитку сільських територій. Ці проблеми необхідно вирішувати поетапно.

Завданнями першого етапу передбачається припинення руйнівних соціальних процесів, створення реального самоврядно-територіального власника соціального довкілля на селі з ринковою орієнтацією; другого етапу – подолання диспропорції у рівнях забезпечення сільського населення гарантованими Конституцією України соціальними послугами, стабілізація й поступове нарощування темпів соціальної розбудови; третього етапу – максимальне збалансування територіальної пропорції з реальним попитом у соціальному обслуговуванні, забезпечення оптимальних пропорцій цілісного соціального середовища відповідно до вимог ринку, наближення його кількісних та якісних параметрів до стандартів розвинених країн світу.

1.1. Вплив соціальної інфраструктури на розвиток сільських територій

Село – це історично складена внутрішньо диференційована соціально-територіальна підсистема, що характеризується єдністю матеріально-речового середовища та домінуючими над нею природно-географічними умовами. На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі більше уваги приділяють розвитку соціальної інфраструктури села як найважливішої передумови стійкого соціально-економічного розвитку сільських територій.

Жителі села стали висувати більше вимог до умов життя, тому в даний час не можна забезпечити ефективний розвиток і використання соціальної інфраструктури на селі шляхом простого збільшення кількості та потужностей підприємств і організацій її галузей, розширення набору послуг, прискорення темпів їх зростання. Ефективний розвиток інфраструктури села передбачає визначення напрямів і темпів зростання її галузей, обсягів і структури соціально-культурних і соціально-побутових послуг, виходячи з орієнтації на досягнення однакової якості обслуговування умов життя на селі та в місті [104].

Між міськими і сільськими районами зберігаються суттєві відмінності, які виявляються в економічних умовах, доступі до інфраструктури і послуг, можливостях для соціально-економічної мобільності. Ці відмінності обумовлені природними причинами, соціальними, політичними чинниками.

Природні чинники полягають у відмінностях в агрокліматичних умовах, запасах природних ресурсів і географічному місцезоложенню. Останнє визначає, наприклад, відстань до центрів торгівлі. Крім того, міста знаходяться у вигіднішому положенні завдяки «ефекту масштабу» і агломерації. Умови торгівлі в містах, що є виробниками товарів промислового призначення, кращі, ніж у сільських районах, що є виробниками основних видів сировини. Наступним рядом чинників є соціально-культурні. Це цінності і традиції, які впливають на нововведення, підприємництво, соціальну і економічну мобільність. Міське населення характеризується більш диверсифікованими, але менш особистими відносинами. Нерідко люди в містах працюють і живуть разом, проте їм не властиві сентиментальні й емоційні елементи, якими характеризуються сільські райони [88].

Політичні чинники утворюють третій ряд чинників. Залежно від політичних уподобань можливий розподіл ресурсів залежно від ринкової кон'юнктури, направлення дефіцитних ресурсів в ті місця, які характеризуються найвигіднішими умовами для зростання. Це може при-

звести значною мірою до розвитку одних регіонів і занепаду інших. Через розкиданість населених пунктів і не досить розвинуту систему зв'язку і транспорту сільське населення знаходиться в невідгідному становищі, коли йдеться про організацію і формулювання потреб, першочергових завдань і преференцій в політичних процесах.

Основними відмінностями сільського способу життя від міського є наявність особистих господарств, нижчий рівень розвитку праці у суспільному відтворенні, його відставання в механізації і енергоозброєності, відносно слабка диференціація у сфері прикладання праці, менша різноманітність робочих місць та можливість їх вибору, залежність праці від природних умов, нерівномірність трудової зайнятості, важчі умови праці, слабка трудова мобільність, тісний зв'язок праці і побуту [88].

Щодо специфічних і міжособових відносин на селі переважають соціально і національно гомогенні сім'ї, відсутня анонімність спілкування, соціальні ролі формалізовані достатньо слабо. Велике значення мають сильний соціальний контроль громади над поведінкою людей, традиції, звичаї, місцеві авторитети. Ритм життя в селі менш напружений порівняно із містом, людина несе менші психологічні навантаження, використовує простіші форми спілкування.

Серед особливостей сільського ринку праці, що обмежують його розвиток, можна відзначити такі:

- некомпактність розподілу сільського населення по території, нерозвиненість і дорожняча транспортного сполучення, що робить його недоступним для більшості жителів. Часто сільський житель стає «невиїзним» і може шукати роботу тільки в межах пішохідної доступності;

- сезонний характер більшості видів сільськогосподарської діяльності зумовлює помітне зниження в зимовий час трудового навантаження цілого ряду професійних груп.

Функції міста і села мають певні подібності, але у кожного типу поселення є специфічні функції. До найважливішої функцій села відносять

просторово-комунікаційну. Вона є важливою для виявлення подальших можливостей освоєння територій, оцінки ролі сільських поселень у вирішенні продовольчої проблеми, створення надійної інфраструктури при переході сільського господарства на фермерський шлях розвитку.

Наступний важливий аспект, тісно пов'язаний з цією функцією, це проблема задоволення духовних потреб. Сьогодні важливим є не тільки отримання достатнього обсягу інформації із засобів масової інформації, а й різке збільшення виробництва духовних цінностей на базі нового освітнього рівня населення і духовних потреб.

Протягом багатьох років село виконує донорську функцію. Воно постачає місто продовольчими товарами, а також трудовими ресурсами за рахунок стійкої міграції з села в місто. Витрати на виховання, навчання, професійну підготовку більшою мірою несе село, а дохід від реалізації трудового потенціалу людей, що виїхали в місто, одержує останнє [88].

Одним з найважливіших елементів соціально-економічного потенціалу села пов'язано з трудовими ресурсами. Ступінь раціонального використання трудових ресурсів має безпосередній вплив на всі інші сторони сільського потенціалу.

Індустріалізація сільськогосподарського виробництва в цілому сприяє скороченню потреб села в працівниках, безпосередньо зайнятих у сільському господарстві. Водночас, розвиток індустріалізації сільського господарства й агропромислової інтеграції веде до росту потреб села у працівниках, зайнятих у галузях, що обслуговують сільське господарство та здійснюють переробку, транспортування, зберігання і реалізацію сільськогосподарської продукції.

Сучасна сфера зайнятості сільського населення характеризується як абсолютно праценадлишкова, про що свідчать тенденції зниження рівня зайнятості працездатного населення, зростання чисельності безробітних, збільшення частки некваліфікованої праці, що спостерігається у сільських районах. Історично сфера застосування праці в сільській місцевості

відрізнялася меншою різноманітністю вибору порівняно з містом і характеризувалася нижчою часткою зайнятих у галузях соціального обслуговування населення (охорона здоров'я, освіта та ін.), а також в будівництві й промисловій переробці сировини.

Реформи, що проводяться, не тільки не виправили, але ще більше посилили цей стан. Відбулися звуження не тільки різноманітності професій, але і абсолютне скорочення числа робочих місць у традиційних сферах аграрної економіки. Сформувалася група працездатного населення, що не має постійної роботи.

Занепад сільськогосподарського виробництва призвів до руйнування соціальної інфраструктури села, що стало головною причиною відтоку сільського населення. Небезпечних розмірів досягли міграційні процеси (півтора мільйона працездатного сільського населення знаходиться у пошуках роботи поза межами регіону чи країни). Суцільна бідність і безробіття надзвичайно ускладнили соціально-демографічну ситуацію [70, 58-61].

За рахунок міграції сільського населення покривається частина потреби міст у робочій силі. Це сприяє більш повному використанню сільських трудових ресурсів, що особливо важливо в густонаселених районах.

Останнім часом посилилася міграція з сільських територій молоді, а серед останніх – осіб чоловічої статі, що значно погіршило структуру працівників села і зменшило його трудові ресурси. Поїздки до місця роботи і назад вимагають достатньо великих затрат часу, що відображається на продуктивності праці сільських мігрантів, скорочує приблизно в 1,5-2 рази їх вільний час з урахуванням їхньої зайнятості на присадибній ділянці.

У кожному конкретному регіональному утворенні, що має характерне сполучення природних, трудових і виробничих ресурсів, необхідна розробка такого оптимальної моделі місцевого ринку робочої сили, що здатна забезпечити найбільш ефективну зайнятість населення при найменших

витратах матеріальних засобів на економічне стимулювання проведених заходів.

З метою зниження напруженості на ринках праці необхідний детальний прогноз ситуації в області створення нових робочих місць у розрізі конкретних територій. Однак здійснення подібних проектів звичайно стримується в силу наявності гострих проблем, пов'язаних із фінансуванням. Одним з найбільш діючих інструментів регіональної політики працевзабезпечення і стабілізації міграції населення може бути розробка комплексних програм щодо створення нових і збереження наявних робочих місць на перспективу із визначенням усіх джерел фінансування.

Держава змушена регулювати формування ринку праці, оскільки в нинішніх умовах однієї саморегулюючої його ролі виявляється недостатньо. Виходячи з демографічних особливостей країни, з метою забезпечення ефективної структури зайнятості, розробка комплексних програм створення робочих місць дозволить зберегти кадровий потенціал регіональних структур, здійснити превентивні заходи для запобігання зростання безробіття і міграційного відтоку населення [92].

При розробці державної міграційної політики доцільно починати з локального (обласного) рівня, відпрацьовуючи загальні принципи раціоналізації з урахуванням специфічних особливостей кожного конкретного територіального підрозділу. Тому регіональна концепція міграційної політики повинна передбачати заходи для стимулювання розвитку тих чи інших напрямів спеціалізації виробничої діяльності, властивих даному територіальному утворенню, з метою подолання деформації ринку праці, ефективного використання трудових ресурсів, поліпшення професійно-кваліфікаційної структури кадрів.

На сільських територіях необхідно впроваджувати заходи щодо стимулювання створення нових робочих місць, надання спеціальних позик, субсидій, податкових та інших пільг, що сприяють зайнятості населення. Підприємствам, установам і організаціям, що створюють у зазначених

регіонах виробництва, філії і робочі місця, повинні надаватися пільги з оподаткування прибутку, інша фінансова допомога в порядку і на умовах, визначених законодавством.

Найважливішим економічним показником, що характеризує стан і розвиток регіонального та локального ринків праці, є офіційно гарантований рівень мінімальної заробітної плати. У країнах зі сформованою ринковою економікою мінімальна заробітна плата, відповідно до прийнятих законів про вартість робочої сили, устанавлюється відповідно до фонду життєвих засобів, необхідних для підтримки життєдіяльності працівника і членів його родини. Саме вартість робочої сили є визначальним елементом реалізації мінімальних потреб населення і визначення рівня мінімальної заробітної плати [78].

Ситуація, що склалася в сфері праці та зайнятості, у рівні доходів і їхньої диференціації, призводить до того, що в Україні міграція із сільських районів у міста стає переважною формою територіального переміщення населення. У даних умовах соціальна політика держави повинна будуватися на необхідності стабілізації рівня життя населення, що передбачає різке підвищення прожиткового мінімуму, зміни набору споживчого кошика, що враховує не тільки обмежений набір продуктів харчування, але й інших життєво важливих товарів і послуг. Складання споживчого кошика повинне здійснюватися з урахуванням диференційованого підходу щодо окремих регіонів країни, що повинно знаходити висвітлення в поправочних коефіцієнтах у їхньому вартісному вираженні, у визначенні мінімального рівня заробітної плати, пенсій і інших соціальних виплат населенню.

Перенесення більшої частини сільськогосподарського виробництва на сімейний та інші види підряду, розвиток селянських господарств повинні були стати основою у вирішенні проблем зайнятості й підвищення доходів сільського населення, а також стабілізації територіального переміщення. Однак створені селянські господарства виявилися нежиттєздатними через відсутність налагодженої системи кредитування, цілеспрямованої допомоги з

боку держави, відсутності засобів малої механізації тощо. Підприємницька активність сільських власників свідчить про їхню слабку адаптацію до економічних умов. Погано оснащені в технічному відношенні, маючи гостру нестачу фінансових засобів, вони практично не вдаються до найманої праці.

Тому одним із пріоритетних завдань щодо стабілізації ситуації на ринку праці та стабілізації переміщень населення є реалізація заходів для комплексного розвитку села. Вони повинні передбачати механізми стимулювання діяльності малих і середніх підприємств з переробки первинної сільгосппродукції, а також місцевих промислів; розширення доступу до кредитів; зниження податкового тягаря; поновлення державних закупівель сільськогосподарської продукції; розвитку виробничої і соціальної інфраструктури села [78].

Одним з ефективних напрямів корінної зміни інвестиційної політики повинна стати децентралізація промисловості на користь сільських районів і малих міст, створення мережі малих підприємств, здатних швидко реагувати і пристосовуватися до ринкових умов. Необхідно передбачати заходи, що сприяють створенню відповідної матеріальної бази для розвитку підприємництва. Це дозволить забезпечити умови зайнятості населення малих міст і сіл, підвищити їхній економічний потенціал і скоротити відтік робочої сили із села.

Створення робочих місць без значних інвестиційних вкладень з боку держави може дати сфера малого підприємництва. Розвиток приватної підприємницької ініціативи населення дозволяє істотно послабити проблеми, пов'язані із забезпеченням його зайнятості за рахунок активізації внутрішніх резервів. Розвиток сфери малого підприємництва на селі буде сприяти підвищенню інтенсивності міжгалузевого перерозподілу робочої сили, а це, у свою чергу, позитивно позначиться на ефективності використання накопиченого виробничого потенціалу, збалансованості забезпечення працездатного населення робочими місцями, зниженні імовірності

виникнення проблеми безробіття і неконтрольованого переміщення робочої сили.

Стабілізації міграційних процесів, що відбуваються на території України, сприятиме удосконалення нормативно-правової бази в галузі створення системи державних гарантій підприємствам, що сприяють працевлаштуванню незайнятих громадян. Це стосується визначення механізму відшкодування роботодавцю витрат на професійне перенавчання працівників, встановлення системи знижок з податку на прибуток підприємствам, що несуть витрати на підготовку і підвищення кваліфікації персоналу. Необхідно вирішити питання і про захист прав громадян, що працюють на умовах неповної зайнятості, знаходяться у вимушених відпустках, обумовлених погіршенням фінансового стану підприємства або тимчасовим припиненням його діяльності.

Необхідно істотно підвищити роль і відповідальність місцевих органів виконавчої влади у вирішенні проблем зайнятості населення. Варто законодавчо закріпити їхні прерогативи в забезпеченні трудових прав громадян, у питаннях формування і використання територіальних фінансових засобів, що призначаються на розширення сфер застосування праці [70].

Альтернативним джерелом працевлаштування у сільській місцевості можуть стати різні форми самозайнятості населення, що одержали останнім часом широке поширення в сферах побутового обслуговування, дрібно роздрібною торгівлі тощо. З метою стимулювання їхнього розвитку повинні бути спрямовані програми фінансової підтримки підприємницької діяльності, ефективним способом реалізації яких є механізм мікrokредитування.

Структура факторів, що впливають на мотиви міграційних настроїв молоді, значною мірою залежить як від особливостей соціально-економічної ситуації в регіонах, так і від їх працересурсної забезпеченості. Молодь має потребу в одержанні більш повної інформації про прогнозований попит на ті чи інші спеціальності, про необхідний профіль професійної підготовки.

Необхідно здійснити перехід від галузевого до територіального принципу підготовки і розподілу кваліфікованих кадрів залежно від конкретних умов кожного регіону. У ряді областей відсутня відповідність між професіями і спеціальностями, за якими здійснюється підготовка й перепідготовка незайнятого населення, і потребою в них кожного конкретного регіону. Це свідчить про необхідність проведення активної політики формування професійної зайнятості з урахуванням реалізації комплексу заходів, що стосуються інвестиційної, інноваційної і соціальної політики держави.

Удосконалення форм організації та управління соціальною інфраструктурою села, обґрунтованість фінансових стимулів її функціонування визначає перспективи подальшого економічного і соціального розвитку сільських територій. До створення на селі широкої сфери послуг варто підключити індивідуальну трудову діяльність, орендні відносини й інші види підприємництва на основі пільгових нормативів оподаткування.

За останні роки ситуація у соціальній сфері села надзвичайно ускладнилася. В результаті перекладання функції фінансування з державного на місцеві бюджети, дефіциту територіальних бюджетів і кризового становища сільськогосподарських товаровиробників значно скоротилась інвестиційна діяльність, під загрозою фізичного знищення знаходиться матеріально-технічний потенціал галузей обслуговування населення.

Важливим фактором відродження соціальної сфери села є модифікація її соціально-економічної структури. Завданням цих перетворень є формування нових, ефективніших з погляду задоволення потреб сільського населення, що враховують зміни у відносинах власності у виробничій сфері, організаційно-правових форм діяльності та структури потужностей соціальної сфери [86].

В основу реформування соціальної сфери доцільно покласти такі основні принципи:

- послаблення функцій держави в реалізації конституційних прав громадян на освіту, медичну допомогу, послуги культури, житло;
- перенесення навантаження в бюджетному фінансуванні соціально-культурних галузей з державного на регіональний рівень;
- перехід до самоокупності житлово-комунального господарства і транспорту;
- структурна перебудова форм власності в соціально-культурній сфері на користь приватного сектора.

Соціальна інфраструктура не бере участі безпосередньо в створенні кінцевої продукції, але забезпечує передумови для нормального розвитку виробничого процесу. Її роль полягає у тому, що вона сприяє забезпеченню потреб виробництва в кадрах необхідної кваліфікації, відтворенню і закріпленню їх у сільській місцевості, забезпечує охорону праці.

Соціальній інфраструктурі властиві певні особливості, які відображають специфіку сільськогосподарського виробництва. Об'єкти соціальної інфраструктури створюються як за рахунок ресурсів сільськогосподарських підприємств і грошових коштів сільського населення, так і шляхом ефективного використання державних інвестицій на будівництво житлових будинків, дитячих дошкільних установ, шкіл, будинків культури, поліклінік, вузлів зв'язку та ін. Підрозділи соціальної інфраструктури в сільській місцевості обслуговують не тільки працівників, зайнятих в сільськогосподарському виробництві, але й іншу частину населення, що проживає на території підприємства [170].

До об'єктів соціальної інфраструктури в сільському господарстві відносять підрозділи житлово-комунального господарства, медичні та дитячі дошкільні установи, організації громадського харчування, учбово-виробничі комбінати, служб з охорони праці, спортивно-оздоровчі організації, транспорт, що обслуговує робітників і службовців, зв'язок та інформаційні служби.

Соціальна інфраструктура орієнтована не на спеціалізованого галузевого споживача (як у промисловості, будівництві та інших сферах виробництва), а суто на територіального, у ролі споживача виступає певна соціально-територіальна спільність людей [171].

Стратегічною метою політики в області соціальної сфери села є:

- гарантоване здійснення громадянських прав сільських жителів на охорону здоров'я, освіту, залучення до культурних цінностей, упорядкування житла, торговельне, побутове, соціальне обслуговування, зв'язок з центрами;
- створення життєвого середовища, що дозволяє відтворювати повноцінний демографічний потенціал, формувати здібності сільських товаровиробників до високопродуктивної праці й освоєння ефективних технологій, всебічно розвивати особу;
- забезпечення соціальної захищеності незабезпечених користувачів послуг і потреби в соціальному обслуговуванні інвалідів, осіб похилого віку, дітей, інших непрацездатних і соціально вразливих груп сільського населення;
- забезпечення можливості вибору типів і форм обслуговування з урахуванням інтересів різних за рівнем доходів груп сільського населення;
- наближення умов життєдіяльності й на цій основі встановлення балансу праці та капіталу між містом і селом.

Спроба забезпечити захист сільського населення через органи місцевого самоврядування і передачу їм об'єктів соціальної інфраструктури виявилася неефективною, перш за все через відсутність фінансових ресурсів.

З державної власності у власність органів місцевої влади від сільськогосподарських підприємств поки що передано незначну кількість об'єктів соціальної інфраструктури села.

Головною особливістю соціальної інфраструктури у зв'язку з переходом до ринкових відносин є зміна власника і переорієнтація на нові джерела фінансування. Коштів, які виділяє держава, недостатньо, тому потрібно шукати нові джерела, наприклад залучення грошових коштів

населення, оскільки воно є одержувачем послуг, що надаються соціальною інфраструктурою, промислового і банківського капіталу.

Рівень забезпечення села об'єктами соціальної інфраструктури, розміри доходів значним чином впливають на закріплення в сільському господарстві кваліфікованих кадрів.

Дослідження показує, що добре розвинена мережа послуг дозволяє працівникам сільського господарства краще використовувати робочий час, більше уваги приділяти розвитку особистості та брати активну участь у суспільному житті.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури має значний вплив на економічні показники. І тому при визначенні ефективності виробництва і факторів, що впливають на нього, слід враховувати і соціальну інфраструктуру. Спробуємо проаналізувати, як соціальна інфраструктура впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва.

По-перше, соціальна інфраструктура створює передумови для відтворення робочої сили, по-друге, стежить за здоров'ям і освітою, по-третє, забезпечує продовольчими і промисловими товарами через мережу торговельних установ, по-четверте, підтримує культурно-етичний потенціал людей.

Високий рівень розвитку соціальної інфраструктури не може не позначитися на ефективності виробництва. Наприклад, надання дітям освіти, а потім і професії, у майбутньому дозволить мати кваліфіковані кадри, продуктивність яких поза сумнівом, буде вищою, ніж некваліфікованих працівників.

Рівень розвитку соціальної інфраструктури, що наближує умови життя в селі до міських, привертатиме увагу висококваліфікованих фахівців з вищою освітою в сільську місцевість. Коли через незадовільні умови життя кваліфіковані працівники переїзять до міста, то процес перш за все відображається на якості роботи, а отже – на ефективності виробництва [172].

Організована соціальна інфраструктура дозволяє працівнику більше часу приділяти процесу виробництва, а не пошуку необхідних продуктів чи послуг. Розміри і структура соціально-культурної сфери визначаються чисельністю сільського населення, співвідношенням чисельності населення непрацездатного та працездатного віку і рівнем життя. Станом на 1 січня сільські жителі, за оцінкою Держкомстату України, становили 52% всього населення країни, кожен четвертий житель країни користується послугами соціально-культурної сфери села. В першу чергу ними користуються непрацездатні – діти та пенсіонери.

Цільові програми соціального розвитку села повинні вирішувати такі завдання:

- досягнення рівних з міськими умов життєзабезпечення незалежно від місцезнаходження об'єкта і виробничої спеціалізації;
- збереження соціальної інфраструктури, що склалася, забезпечення рівних умов доступу до неї всього сільського населення;
- пріоритетний розвиток дитячих установ, освіти, охорони здоров'я, культури і відпочинку, транспорту, безкоштовне надання послуг дитячим установам, охорона здоров'я.

Особливості села як соціально-територіальної підсистеми суспільства визначають необхідність:

- включення соціальної сфери села в ринкові відносини сповільненими порівняно з містом темпами з метою досягнення соціально-економічної рівноваги між містом і селом;
- пріоритетності державної підтримки соціальної сфери села, включаючи розширення і модернізацію матеріально-технічної бази державного і регіонального секторів, стимулювання розвитку недержавного сектора для забезпечення можливості вибору типів і форм обслуговування з урахуванням інтересів різних за рівнем доходів груп сільського населення;
- пільг і компенсацій працюючим на селі фахівцям соціально-культурних галузей;

– встановлення державних та регіональних нормативів матеріально-технічного забезпечення і фінансування, на основі яких формуватимуться бюджетні витрати на соціальні потреби, диференційовано по місту і селу з урахуванням підвищеної питомої затратності сільських об'єктів соціальної й інженерної інфраструктури і розширеного, в порівнянні з містом, обсягу послуг, що надаються населенню безкоштовно і на пільговій основі в межах мінімальних соціальних стандартів [30].

Для поліпшення стану та розвитку об'єктів соціальної інфраструктури необхідно:

– посилити роль держави в проведенні соціальної політики на селі із застосуванням економічних стимулів і правового регулювання на основі розробки державних програм і законів по соціальному розвитку села;

– передбачити у державному і регіональних бюджетах довгострокові інвестиційні кредити для індивідуального житлового будівництва на селі під заставу нерухомості, побудованих приміщень, земельних ділянок з умовою надання кредиту з невеликою ставкою за його користування;

– сільгосп підприємствам, що продовжують утримувати об'єкти соціальної сфери, надавати гарантії, пільги в реалізації продукції, в кредитуванні та застосовувати до них заохочувальні заходи;

– компенсувати витрати сільськогосподарським підприємствам на утримання об'єктів, що залишаються у них, з місцевих бюджетів на рівні прийнятих нормативів;

– знизити рівень оподаткування сільгосп підприємствам, включаючи і земельний, пропорційно витратам на утримання об'єктів, що залишаються у їх відомстві;

– прискорити передачу соціальної сфери місцевій владі з впорядкуванням оподаткування на утримання її об'єктів всіх товаровиробників, розташованих у сільській місцевості, а також в міській, якщо виробництво пов'язане з експлуатацією ресурсів села;

- заохочувати створення виробничих і соціальних кластерних об'єднань;
- мати затверджений урядом порядок передачі соціальної й інженерної інфраструктури села органам місцевого самоврядування сільських поселень, правову основу передачі, визначити перелік об'єктів і встановити механізм фінансування витрат на їх утримання та розвиток.

1.2. Кластеризація – новий методичний механізм розвитку сільських територій

Ринкові відносини відобразилися на діяльності всіх галузей народного господарства, в тому числі й на сільському господарстві. У процесі адаптації до нових ринкових умов у сфері сільського господарства було зруйновано традиційні господарські взаємовідносини, що призвело до скорочення обсягів фінансування та інтенсивності державної підтримки. Це позначилося на ефективності сільськогосподарського виробництва, зруйнувало систему ціноутворення на продовольчу продукцію, що в свою чергу вплинуло на зниження рівня життя тієї частини населення, що забезпечує функціонування аграрного сектора економіки. Відмовившись від традиційних механізмів впливу на економічні процеси в умовах сільського господарства, держава не створила адекватної організаційно-економічної бази, яка б забезпечила нормальне функціонування нових форм господарюючих суб'єктів, побудови ефективних взаємовідносин між ними на ринковій основі.

Тому сільськогосподарські підприємства самостійно, використовуючи вітчизняний та світовий досвід, шукають шляхи пристосування до нових ринкових умов, у тому числі через використання перспективних механізмів організації агропромислових формувань. Прикладом таких формувань, які ефективно працюють вже багато років у багатьох країнах світу, є агропромислові кластери.

Агропромислові кластери включають у себе крім сільського господарства, переробку та збут сільськогосподарської продукції, галузі

агросервісу, виробництво засобів виробництва для сільського господарства, виробничу та соціальну інфраструктуру.

Продовження реформування аграрного сектора все більше переміщається на рівень територіальних громад, економічна самостійність яких на даному етапі розвитку неухильно підвищується. Це породжує нові, більш складні завдання, що вимагають нетрадиційного їх вирішення. Кластеризація, або перехід на технологію кластерного управління соціально-економічними проблемами взагалі і розвитку сільських територій, зокрема стає останнім часом досить оправданим, з точки зору прагматичності, визначальним інструментом відродження сільськогосподарського виробництва та формування конкурентної економіки в галузі.

Одним з основних завдань органів місцевого самоврядування є створення для жителів сільських територій належних умов праці та проживання. Цього можна досягти за рахунок залучення на свою територію якомога більшої кількості підприємств, інвесторів та зниження податкового тиску для сільськогосподарських товаровиробників.

Вагомим показником підвищення ефективності малого та середнього підприємництва, що є основною податковою базою та інструментом зайнятості у регіоні, є їх об'єднання за територіальною ознакою. У цьому випадку на ринку конкурує не підприємство, а територіальний комплекс, або кластер.

Даний підхід дає можливість отримати синергетичний ефект територіальної агломерації в результаті близькості споживача та виробника. Конкретними мотивами, що змушують сільськогосподарські підприємства об'єднуватись із промисловими підприємствами, є необхідність планування спільних дій, організації виробництва на основі інтегрування сучасних аграрних і промислових технологій. Як правило, вони полягають у наступному:

- зацікавленість у кращому використанні нових технологій, енергетичних засобів, інженерних споруджень;

- необхідність подолання тимчасового розриву між збиранням урожаю і початком періоду його переробки;
- необхідність поліпшення властивостей продукції, що швидко псується;
- необхідність обробки продукції для закладання на збереження;
- необхідність організації більш повного завантаження робочої сили в період міжсезонних робіт.

Характерними рисами агропромислових об'єднань кластерного типу є:

- об'єднання ресурсів сільського господарства й промисловості;
- взаємодія аграрної й індустріальної технологій у єдиному виробничому циклі;
- адаптація ринкової інфраструктури до потреб взаємодії аграрних, промислових і торговельних фірм;
- посилення виробничих зв'язків.

У кластери можуть об'єднуватись сільськогосподарські і промислові підприємства, сільськогосподарські виробники, переробні підприємства та торговельні фірми. На практиці спостерігається також формування могутніх агропромислових кластерів, що поєднують в одній організаційній структурі не тільки великі фермерські господарства, але й підприємства по виробництву сільськогосподарської техніки, устаткування, переробці та збуту сільськогосподарської продукції.

Сучасний етап розвитку процесу агропромислової інтеграції має свої особливості, що пов'язано, у першу чергу, із реформуванням економіки - перебудовою її на ринкові принципи управління. Масштаби та напрямки розвитку агропромислової інтеграції змінюються під впливом внутрішніх економічних факторів (механізмів оподаткування, ціноутворення, кредитної системи), що сприяють посиленню традиційних напрямків та протиріч фінансових інтересів сільськогосподарських, переробних, обслуговуючих підприємств та торгових організацій. Ці протиріччя можуть посилюватись у результаті приватизації, лібералізації цін та здійснення інших заходів на

макрорівні.

Незважаючи на особливості інтегрованих структур (за формою власності, методами та органами управління, тощо) їх об'єднує спільна мета – забезпечення рівномірного, економічно вигідного співробітництва учасників інтегрованого процесу, а також необхідність розробки моделей різних типів агропромислових формувань (кластерів).

Досвід розвитку інтеграційних процесів показує, що інтегровані структури, які об'єднують у собі різні ланки: від виробників сільськогосподарської продукції до її реалізації кінцевим споживачам, є більш ефективними та пристосованими до умов ринкової економіки. Вони ефективно діють у багатьох країнах світу, характеризуються різноманітністю організаційно-правових форм, складу учасників, видів діяльності, форм власності.

Світовий досвід функціонування аграрного сектора свідчить про об'єктивну необхідність підтримки виробників сільськогосподарської продукції. В умовах жорсткого диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію, засоби виробництва та продукцію підприємств харчової промисловості таку підтримку можуть надавати збутові, переробні підприємства та державний бюджет. Державна політика має бути спрямована на підтримку та сприяння розвитку процесів інтеграції в агропромисловому комплексі.

Сьогодні організаційно-правова форма підприємств і наявність потенційних вітчизняних інвесторів створюють умови для інтеграції підприємств та створення агропромислових фінансових груп. На сучасному етапі найбільш перспективними формами інтеграційних зв'язків є створення кластерів. Основою діяльності таких об'єднань повинна бути реалізація кінцевого технологічного та інвестиційного циклів. Взаємодія всіх учасників об'єднання дозволить підвищити ефективність та масштабність інвестиційного процесу за рахунок диверсифікації ризиків та розширення способів інвестування, реалізувати ті проекти, здійснення яких по одинці

було б неекономічним та недоцільним.

Переробні підприємства, що входять до складу кластера, знайдуть певну ступінь економічної безпеки, а також можливість впливу на обсяги потоків сировини. Загальноприйнятим визначенням кластерів є: група географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній, постачальників обладнання, комплектуючих, спеціалізованих послуг, що доповнюють та підсилюють конкурентні переваги кластера в цілому.

М.Войнарченко ввів таке визначення кластера: кластер – це галузевотериторіальні добровільні об'єднання підприємницьких структур, що тісно взаємодіють із науковими установами, громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та сприяння економічного розвитку регіону.

Найбільш поширеними у науковій літературі є такі визначення кластерів, кожне з яких підкреслює основну рису його функціонування:

- це регіонально обмежені форми економічної активності в середині споріднених секторів, що часто взаємодіють з різними науковими установами (науково-дослідними інститутами, університетами тощо);

- це вертикальні виробничі ланцюги; вузькоспеціалізовані сектори, у яких суміжні етапи виробничого процесу становлять ядро кластера (наприклад, ланцюг «постачальник – виробник – збутове підприємство – споживач»). До цієї ж категорії відносяться мережі, що формуються навколо головних підприємств, це галузі промисловості, для яких характерний високий рівень агрегації (наприклад, «хімічний кластер»), або сукупність секторів із ще вищим рівнем агрегації (наприклад, агропромисловий кластер) [45].

Кластери не є абсолютно новим поняттям в економіці. Їх виникнення та розвиток було вивчено у XIX столітті відомим англійським економістом Альфредом Маршаллом. У середині XX століття великий внесок у подальший розвиток мережевих систем у вигляді “індустріальних округів” –

кластерів внесли італійські вчені.

Основоположником теорії кластерного розвитку є М.Портер, що вивчив дану проблему за допомогою дослідження конкурентних позицій більш 100 галузей різних країн світу. Портер ввів таке поняття кластеру – співтовариство сконцентрованих за географічним принципом фірм, тісно пов'язаних галузей, що сприяють росту конкурентноздатності один одного. Під кластером він розуміє вертикальні (покупець-постачальник) або горизонтальні (спільні клієнти, технології, посередники тощо) взаємовідносини.

Кластерний підхід до вивчення економічних процесів формування конкурентоспроможності застосовувався і в межах інших теорій. Так, Є.Ліме розглядав кластери з високим рівнем кореляційного експорту при аналізі торгівлі на національному рівні. Французькі вчені І.Толенадо та Д.Сольє використовували поняття “кластери” для опису груп технологічних секторів, формування яких пояснювалося залежністю одного сектора від іншого по технологічному рівню. Вони являли собою більш вузьку інтерпретацію кластера, оскільки базувались на одному із критеріїв виникнення кластерів – необхідності створення технологічних зв'язків між галузями та секторами економіки із метою реалізації їх потенційних переваг.

Кластерний підхід використовується також і в розробках шведських учених. Їх кластерна теорія формується в основному на структурі національної економіки, а саме на вивченні взаємозв'язків великих шведських багатонаціональних корпорацій. Дані кластери базуються на теорії Є.Дахмена “про блоки розвитку”. Згідно цієї теорії, основою конкурентного успіху є наявність зв'язків між спроможністю одного сектора розвиватися та забезпечувати прогрес в іншому, причому розвиток повинен здійснюватись поетапно, або по “вертикалі розвитку”, в межах однієї галузі, пов'язаної з іншими, що забезпечить можливість одержання конкурентних переваг. Значний вклад у розвиток теорії кластерного розвитку внесли вітчизняні вчені: М.Войнаренко, С.Соколенко, А.А.Рибчинська, В.І.Павлов, а

також учені країн СНД: В.Ковалевський, В.Кустов, П.Корольов, Г.Хасаєв, А.Мігранян та багато інших.

Характерною відмінністю кластерів від інших типів об'єднань є їхня орієнтація на вирішення проблем розвитку території. Переваги кластера для його учасників носять об'єктивний характер, тобто не залежать конкретно від жодного з них, що робить їх більш стійкими на відміну від об'єднань іншого типу. В зв'язку з цим, а також з об'єктивністю регіональних переваг, кластер має апріорно заданий тривалий життєвий цикл і тому найбільш прийнятний для реалізації стратегічних цілей його учасників.

В об'єднаннях традиційного типу (холдингах, концернах, трестах тощо) підприємства можуть цілком або частково позбавитися юридичної, господарської самостійності. Такі об'єднання мають громіздку управлінську структуру, що не завжди дозволяє їм чітко й вчасно реагувати на зміни зовнішнього середовища, а значить пристосовуватись до сучасних вимог ринку. Світовий і вітчизняний досвід показує, що таких недоліків позбавлені кластери.

Економічні зв'язки, що лежать в основі створення кластерів, базуються на довготермінових контрактах (на відміну від холдингу – на майнових інтересах) і здійснюються шляхом вертикальних та горизонтальних взаємодій між різноманітними бізнес-суб'єктами та їх взаємозалежністю. В об'єднаннях такого типу між фірмами, що належать різним власникам, виникає споріднення з одночасним збереженням своєї автономності. У кластері на передній план виходять коопераційні та інформаційні зв'язки, а майнові – представлені у формі пайової власності.

Кластери ідентифікують як групу підприємств, об'єднаних на основі довгострокових контрактів із метою ефективного використання ресурсів та специфічних переваг для спільної реалізації підприємницьких проектів. Можливість досягнення більш високих результатів у кластері досягається за рахунок використання переважно горизонтальних зв'язків, спеціалізації та доповнення один одного. На відміну від інших типів об'єднань, кластер –

цільова підприємницька діяльність, оскільки у рамках кластера поєднується не тільки виробничий, але й інноваційний бізнес, комплексне управління якістю продукції, сервісне обслуговування.

Об'єднання зусиль підприємців, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності на певній території дає значні переваги у конкурентній боротьбі, сприяє раціональній організації виробничо-ринкових процесів, проведенню гнучкої політики, необхідної в умовах сучасної ринкової кон'юнктури [141].

Характерною відмінністю кластера від інших форм організації підприємств на території регіону (наприклад, від територіально-виробничих комплексів) є: наявність внутрішнього конкурентного середовища, сильних конкурентних позицій на ринку. На відміну від асоціації, холдингу чи концерну підприємства, що входять у кластер, мають більш стійкі зв'язки з виключенням зі свого складу формальної структури, регулюючих та координуючих органів, залишаються конкурентами, що сприяє постійному удосконаленню виробничих процесів та впровадженню інновацій, із метою підвищення конкурентоспроможності своєї продукції.

На відміну від традиційних форм кооперативно-господарських взаємозв'язків малого, середнього та великого бізнесу, кластерні системи мають певні особливості:

- наявність великого підприємства – лідера, що визначає господарську, інноваційну та інші стратегії розвитку;
- територіальна локалізація значної частини економіки – учасників кластера;
- стійкість господарських зв'язків учасників кластера;
- довготермінова координація взаємодії учасників системи у рамках її виробничих програм, інноваційних процесів тощо;
- інноваційна орієнтація;
- чітко виділений фактор інтегруючого лідера (продукту чи послуги).

Незважаючи на те, що вигоди від розвитку кластера проявляються лиш через 5-7 років, управління економікою на основі регіональних кластерів має ряд безперечних виробничих та соціальних переваг, до яких належать:

1. Можливість формування агропромислових об'єднань, що забезпечують раціональну зайнятість населення регіону, належний соціально-виробничий розвиток інфраструктури, збільшення виробництва якісної продукції.

2. Розвиток інноваційного потенціалу на основі швидкого його поширення на всі підприємства кластера.

3. Раціональне врегулювання податкової бази як при горизонтальній, так і вертикальній інтеграції.

4. Можливість цілеспрямованого розвитку, а при необхідності переорієнтації збиткових підприємств регіону.

5. Підвищення в регіоні підприємницької активності. Раціональне поєднання інвестиційних потоків, ефективне їх використання за принципом пріоритетності розвитку регіональних кластерів.

6. Надання адресних виробничих та соціальних пільг певним групам підприємств, закладам, установам, що є важливими для регіонального функціонування кластеру.

7. Залучення до участі в кластері великих та малих компаній, підприємств, постачальників, а також підтримуючих економічних установ;

8. Об'єднання членів кластера методом спільного вирішення регіональних проблем учасниками, що керуються власними інтересами;

9. Ефективне використання нових ринкових тенденцій, сприяння малим та середнім підприємствам у подоланні перешкод при виході на ринки збуту, продукції, доступу до фінансових ресурсів.

10. Можливість сторонам створити стратегічний прогноз майбутнього стану економіки того чи іншого кластеру, регіону у якому він знаходиться, досягти узгодженості дій всіх його учасників [173].

Виробнича структура кластера має значні переваги над галузевою, за

рахунок тісних внутрішньофірмових зв'язків. Кластер створює ефект масштаба виробництва, основою якого є наявність підприємства – ядра інноваційного кластера для виробництва певного виду продукції чи послуг. Перевагами кластера також є те, що він створює ефект охоплення, який виникає при існуванні фактора виробництва, який може бути використаний одночасно для виробництва декількох видів продукції. При об'єднанні фірм у кластери ефект охоплення значно підсилюється, оскільки виникає можливість використати багатофункціональний фактор на різних підприємствах при мінімізації транзакційних витрат. Кластерна виробнича структура синтезує ефект синергії, що виникає на основі спільної стандартизації продукції. Таким чином, всі учасники кластера отримують додаткові конкурентні переваги під впливом ефектів масштабу, охоплення та синергії [113].

Вагомими перевагами на користь кластерної організації виробництва також є: посилення ролі економічних факторів і зниження адміністративних. Роль регіональних органів влади є високою лише на перших етапах формування кластерів, а в подальшому вона підпорядковується законам ринкової економіки, які стимулюють розвиток найбільш вигідного виробництва.

Кластерний підхід може бути основою для конструктивного діалогу між підприємцями й владою з метою визначення загальних проблем, інвестиційних можливостей, коригування агропромислової та формування інноваційної політики регіону.

Американський вчений, представник Корпусу миру в Україні Вольфганг Прайс стверджує, що створення кластерів та запровадження кластерної моделі поведінки підприємств є способом відновлення довіри між урядом і бізнесом та трансформації ізольованих фірм у підприємницьку спільноту [136, с. 95].

Кластери впливають на розвиток регіону трьома способами: по-перше, за допомогою підвищення продуктивності фірм і секторів, що в нього

входять; по-друге, шляхом підвищення спроможності до інновації і, таким чином, до підвищення продуктивності; і, по-третє, за допомогою стимулювання нового бізнесу, що підтримає інновації і розширить межі кластера. Водночас практика показує, що конкурентні переваги кластерів не будуть однаково вагомими у всіх областях, і визначаються рівнем економічної зацікавленості підприємств-членів кластера в ефективному функціонуванні об'єднання та ступенем співпраці з урядом та науковими організаціями.

Кластер сприяє підвищенню продуктивності не тільки шляхом придбання та узгодження факторів виробництва, але й за рахунок того, що він забезпечує розвиток взаємодоповнюваності між видами діяльності учасників кластера. Широко поширена взаємодоповнюваність по продуктах, спрямована на стимулювання купівельного попиту. Вона існує не лише в галузі безпосереднього надання послуг, але й при формуванні дизайну продукції, в системі післяпродажного обслуговування [151, с.116].

Кластер іманентно забезпечує можливість ведення конструктивного та ефективного діалогу між спорідненими сферами виробництв, їх постачальниками, інститутами та державними установами, у чому проявляється його головний довгостроковий ефект.

Факторами, що стримують розвиток кластерів є: низька якість управління спільним бізнесом в окремих секторах ; низький рівень розвитку територіальних коопераційних структур, які, як правило, самостійно не вирішують задачі визначення та реалізації пріоритетів для просування інтересів регіонального бізнесу; недостатній рівень колективних планових і програмних рішень по територіальному господарському розвитку; достатньо тривалі терміни досягнення очікуваних результатів (реальні вигоди від створення кластерів проявляються лише через 5-7 років) [173].

Недоліки кластерів проявляються у наступному:

– спеціалізація може викликати уразливість регіону, технологічна перервність може підірвати певні переваги кластера;

- надмірна впевненість відносно локальних контактів у комбінації з нехтуванням зовнішніми зв'язками, недоліком передбачення, може привести до ефекту замкнутості;

- жорсткі існуючі структури ризикують затримувати радикальну переорієнтацію або перешкоджати необхідній перебудові;

- кооперація може викликати скорочення конкурентного тиску, і, відповідно, рушійних сил інновації;

- звикнувши до минулих успіхів, кластер може не в стані розпізнати тенденції розвитку;

- оскільки соціальний капітал може бути необхідним для формування базису розвитку кластерів, останній може підірвати і навіть знищити соціальну основу, що підтримувала його.

Сьогодні в економічній літературі найчастіше зустрічаються такі напрямки побудови кластерів:

- географічний – побудова просторових кластерів економічної активності, починаючи з місцевих до глобальних;

- горизонтальні – декілька секторів входять до складу значно більшого кластера;

- вертикальний – включення в його структуру суміжних етапів виробничого процесу;

- латеральний – у кластер об'єднуються різні сектори, які можуть забезпечувати економію за рахунок ефекту масштабу;

- технологічний – сукупність галузей, що використовують одну технологію (наприклад, біотехнологічний кластер);

- фокусний – залучення фірм, установ, зосереджених навколо одного центру (науково-дослідного інституту, учбового закладу) [45].

У залежності від рівня міжфірмових зв'язків кластера та етапів його формування їх прийнято класифікувати таким чином.

“Сильні кластери“ – структури, що володіють стійкими конкурентними перевагами, охоплюють найважливіші етапи виробничого

циклу, пов'язані з активною взаємодією всіх учасників виробництва і взаємною конкуренцією. Для них характерний високий рівень розвитку основних і пов'язаних між собою виробництв, спеціалізованого сервісу, висока внутрішня конкуренція, науково-дослідний і інноваційний потенціал, інтенсивна взаємодія в середині кластера в рамках спільних проектів і роботи міжгалузевих організацій.

“Стійкі кластери“ – характеризуються стабільним розвитком у досягненні максимального виробничого потенціалу, що забезпечує суттєві переваги від об'єднання спільних зусиль усіх взаємозалежних підприємств.

“Потенційні кластери“ – являють собою фрагменти виробничої й технологічної спільноти різних підприємств, що інтенсивно розвиваються.

“Латентні кластерні структури” – характеризуються досить могутніми центрами, що об'єднують малі та середні підприємства із ще не сформованою системою комунікаційних зв'язків [141].

Кластери можна класифікувати також за цілим переліком ознак:

- за номенклатурою продукції (однопрофільні, багатoproфільні);
- за ступенем внутрішньої залежності (використовує “власні” чи зовнішні ресурси);
- за характером кінцевої продукції/послуг (сировина, напівфабрикати, компонент, готовий виріб);
- за масштабом та структурою ринків збуту;
- за географією збуту;
- за ступенем технологічної, економічної та організаційної ізольованості від інших кластерів регіону;
- за ефективністю для регіонального бюджету.

Кластер у процесі свого розвитку проходить ряд етапів. На першому етапі відбувається формування основних напрямків діяльності майбутнього кластера. При цьому оцінюються можливі загрози та потенційні можливості кластера, розробляється концепція, спрямована на посилення конкурентної

боротьби, визначення регіонів для розвитку виробництв; формулюються цілі та завдання розвитку кластера.

Другий етап – підготовка програми формування та розвитку кластера, у якій спрямовуючу роль відіграють органи місцевого управління (місцеві державні адміністрації, міські заради). На цьому етапі формується “стратегія цілей” промислового розвитку території, розробляються нормативні документи щодо кластерної моделі розвитку, планування та підтримки зон.

Третій етап – затвердження програми формування та розвитку кластерів на державному рівні (визначення ступеню пріоритетності регіону для подібних змін, відповідності програми національній стратегії розвитку, узгоджене бачення майбутнього кластера, при якому всі учасники могли б об’єднатись з метою позитивних змін).

Четвертий етап – створення кластера на регіональному рівні полягає в безпосередній практичній підтримці кластерної концепції розвитку, причому допомога повинна проявлятися не стільки в субсидуванні та пільговому оподаткуванні окремих підприємств, скільки в інфраструктурному забезпеченні, створенні дослідних розробок, упровадженні інноваційних стипендій, гарантіях під наукові програми, масштабному кредитуванню малого та середнього, а також венчурного бізнесу, прискореній амортизації промислових підприємств.

Можна виділити такі основні методи побудови кластерів: “зверху вниз” – тобто утворення в першу чергу органів координації та моніторингу, визначення стратегії кластера в цілому та його ресурсної підтримки; “знизу вгору” – одночасне планування окремих проектів та програм всіма учасниками кластера; “змішаний” – паралельне поєднання двох попередніх проектів в часі.

На сучасному етапі розвитку економіки для України третій метод є найбільш придатним. При цьому важливим фактором є механізми фінансування кластера, який може здійснюватись на основі бюджетних коштів, спонсорських (головні підприємства кластера), із мінімальною

участю або без участі бюджетних коштів, на основі змішаного фінансування – внески підприємств – учасників кластера [184].

Розвиток кластера залежить від таких взаємопов'язаних елементів:

- просторово-економічні умови, основою функціонування кластера є умови попиту: значний регіональний попит на продукцію даного кластера матиме сприятливий вплив на його розвиток. У розвитку кластерів значну роль відіграє доступність сільського регіону – внутрішня та зовнішня. На зростання кластера впливає рівень життя в секторі;

- особливі умови кластера: початковий розмір та рівень розвитку кластера, наявність одного або декількох великих підприємств, рівень стратегічної взаємодії між учасниками, рівень розвитку нових підприємств;

- організаційний потенціал визначається як спроможність сільського регіону задіяти всіх учасників розвитку кластера та з їх допомогою генерувати нові ідеї, реалізувати політику, що реагує на останні події та створити умови для стабільного розвитку кластера. Організаційний потенціал може стосуватись розвитку особливої політики кластера, залучення підтримуючих його елементів, інвестицій в особливу інфраструктуру тощо.

Політична та суспільна підтримка – також необхідні елементи політики розвитку кластера, що допомагають здійснювати співробітництво на місцевому рівні.

Головними передумовами для формування кластерів є:

зі сторони бізнесу:

- наявність ключових власників та підприємств, які хоча б потенційно зацікавлені в співробітництві в рамках кластера;

- коопераційні та інші зв'язки між підприємствами мають певні традиції, відпрацьовані механізми взаємодії, високий рівень взаємодовіри;

- інноваційний рівень багатьох підприємств та організацій потенційного кластера достатньо високий;

- рівень стратегічних планів ключових власників високий; очевидним є бажання подальшого інноваційного розвитку;
- менеджери підприємств готові до діяльності в умовах зростання співробітництва та конкуренції в інтересах розвитку бізнесу й території;
- зі сторони влади та бізнес-оточення:
  - органи влади зацікавлені в кластерному варіанті розвитку економіки, кооперації та співробітництва;
  - органи влади мають досвід успішної взаємодії з бізнесом, у тому числі у секторі економіки, у якому пропонується створення кластера;
  - нормативно-правова база за останні роки удосконалилась зусиллями структур органів влади регіону, що позитивно оцінюється керівниками приватного сектора та сприяє діловій довірі;
  - створена інфраструктура підтримки бізнесу, накопичено досвід участі в реінжинирингу підприємств, наданню консалтингових послуг;
  - керівники регіону готові до діалогу з бізнесом на умовах партнерства;
  - система професійної освіти має необхідні кадри та досвід їх підготовки для відповідних секторів економіки;
- зі сторони суспільства:
  - криза усвідомлена суспільством, є готовність для виходу із кризи;
  - визначились лідери, є ідеї та конкретні заходи для подолання кризи;
  - експерти готові та спроможні до розвитку діалогу влади та бізнесу з метою подолання кризи та підвищення конкурентоспроможності кластера;
  - наявний позитивний досвід роботи з бізнесом і владою в умовах росту співробітництва й конкуренції [184].

Важливими є механізми фінансування кластера. Серед статей витрат на розвиток кластера найбільш значимими є:

- затрати на створення кластера;
- затрати на розвиток інфраструктури та її підтримку;
- затрати на окремі проекти та програми кластера.

Фінансування створення кластера, як правило, здійснюється на основі бюджетних ресурсів або спонсора (наприклад, ключового підприємства кластера). Фінансування інфраструктури та окремих проектів кластерах здійснюється як на основі змішаного фінансування – внески підприємств – учасників кластерів і бюджетного фінансування, так і при відсутності або з мінімальною участю бюджетних ресурсів. Для України можливий варіант інтеграції ресурсів за рахунок внесків учасників та фінансування з різних програм і фондів.

Світова практика кластер-концепції акцентує увагу на паритетності розподілу джерел фінансування промислового кластерові з метою мінімізації ризиків та стимулювання ініціативності: 30% – капіталовкладень забезпечує уряд, 30% – органи місцевої влади, 30% – підприємства та приватні інститути, 10% – іноземні інвестори.

Результативність функціонування малого підприємства в кластері, так як і результативність функціонування галузевого ринку, являє собою багатоаспектне явище. Малі підприємства, об'єднані в кластер, перш за все, є особливим суб'єктом ринку. У даному випадку суб'єктом ринку виступають не просто малі підприємства, а перш за все їх кластер. Таким чином, оцінка результативності функціонування цього суб'єкту ринку може здійснюватись як із позиції успішності функціонування кластера, так і з позиції окремого малого підприємства, що входить до його складу.

Результативність функціонування кластера можна оцінювати і з позиції наслідків для економіки держави. Успішне функціонування кластера є гарантом збереження робочих місць людям, а це значить, що зберігається податкова база, скорочуються витрати по безробіттю. Тому органи влади різних рівнів стають ініціаторами створення та підтримки кластера підприємств.

З точки зору національної економіки, результативність функціонування підприємств малого бізнесу в кластері може оцінюватись кількістю створених робочих місць. Цей показник свідчить про зміцнення середнього

класу, який є опорою демократії. У цьому відношенні нашій державі було б доцільно звернути увагу на необхідність розширення кластеризації підприємств.

З точки зору галузевого ринку, результативність функціонування малого бізнесу в кластері може оцінюватись показником долі малого бізнесу у випуску галузевої продукції. За деякими міжнародними нормами така частка могла б становити 30% у галузевому розрізі.

З точки зору суб'єкта ринку результативність функціонування малого бізнесу в кластері може оцінюватись показниками самого кластера: прибутковість, залучення інновацій, фінансові потоки тощо. Крім того, бажання конкретного малого підприємства увійти в кластер також можна розглядати як показник його популярності [141].

До основних напрямків державної регіональної кластерної політики, які можуть бути реалізовані найближчим часом, слід віднести:

- відновлення та моніторинг розвитку економічних кластерів на територіальному рівні, у тому числі визначення структури кластера, територіальної локалізації його окремих ланок, спільне фінансування аналітичних досліджень перспектив розвитку кластера на внутрішньому ринку, оцінка впливу кластера на територію та соціальну сферу;

- формування комунікаційних площадок для потенційних учасників територіальних кластерів, у тому числі за рахунок їх інтеграції у процес розробки та планування стратегій регіонального розвитку, сприяння обміну досвідом між регіонами по формуванню кластерної політики;

- сприяння консолідації учасників кластера (у тому числі через асоціативні форми), реалізація програм сприяння виходу підприємств кластера на зовнішні та внутрішні ринки, здійснення спільних маркетингових досліджень та рекламних заходів, реалізації освітньої політики, узгодженої з основними представниками кластера, забезпечення можливості комунікації та кооперації підприємств і освітніх закладів;

- розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури в регіонах;

- формування інституційного середовища для розвитку;
- територіальних економічних кластерів [173].

Кластерна модель управління на противагу іншим, в яких застосовувалась централізована система управління, ведеться на основі рівновигідної інтеграції за ініціативою самих підприємств щодо ефективного їх включення в ринкове середовище.

Висновки до розділу 1

1. Сільські території характеризуються сукупністю історичних, географічних, економічних, демографічних та інших ознак, етнічних і культурних традицій, що об'єднуються в регіональну агросистему (РАС). Її автономність ґрунтується переважно на функціональній основі, а саме: здатності конкретної території (РАС) самостійно здійснювати адміністративно-управлінську, виробничо-економічну, соціально-культурну діяльність і на цій основі задовольняти життєві та соціальні потреби. Розвиток (РАС) повинен відбуватися в тісній взаємодії з територіальним довкіллям, враховувати інтереси прилеглих територій.

2. У кожній РАС слід виділити і окремо опікуватися “депресивними” регіонами, які не можуть самостійно подолати негативні тенденції розвитку. Така територія не втрачена для економічного зростання, вона має шанси швидко перейти до стабільного розвитку, але за умови цільової і комплексної підтримки та мобілізації ресурсів.

3. На сучасному етапі все більшого значення набуває необхідність розвитку соціальної інфраструктури села, як найважливішої передумови стійкого соціально-економічного розвитку сільських територій. Розвиток соціальної інфраструктури сприяє збільшенню потенціалу села, що має велике значення не тільки для сільського, але й для міського населення. Важливим є зміцнення матеріальної база і кадрового забезпечення закладів соціально-культурного призначення, створення у кожному сільському

поселенні належних умов праці, відпочинку та проживання, здорового способу життя.

4. Кластеризація, або кластерна модель управління стає останнім часом не просто модним, але і досить виправданим прагматичним інструментом формування конкурентної аграрної економіки. Об'єднання у кластері зусиль підприємців, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності на певній території дає значні переваги у конкурентній боротьбі, сприяє раціональній організації виробничо-ринкових процесів, проведенню гнучкої політики. Кластери впливають на розвиток регіону шляхом підвищення продуктивності і рентабельності сектора малих і середніх підприємств, що входять до його складу, підвищення спроможності до інновацій та стимулювання нового бізнесу, що підтримує інновації і розширить межі кластера. Кластерний підхід може бути основою для конструктивного діалогу між підприємцями й владою з метою визначення загальних проблем, інвестиційних можливостей, коригування агро-промислової та формування інноваційної політики регіону.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Сільськогосподарське виробництво та підтримка розвитку сільських територій

Важливим фактором розвитку сільських територій є стан сільськогосподарського виробництва. Сучасний стан державного регулювання аграрного ринку неефективний – сільське господарство втратило купівельну спроможність, матеріально-технічне оснащення сільськогосподарських підприємств сягнуло критичної межі. Ефективність аграрного виробництва залишається низькою, збитковим є виробництво продукції тваринництва та рослинництва. Показники виробництва валової продукції характеризують дані таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Обсяги та індекси виробництва валової продукції сільського господарства в Україні

Рік	Валова продукція сільського господарства, млрд. грн.*			Індекси (відсотків)					
	усі категорії господарств	у тому числі		усі категорії господарств		сільгосп-підприємства		господарства населення	
		сільгосп-підприємства	господарства населення	1990 р.	1995 р.	1990 р.	1995 р.	1990 р.	1995 р.
1990	104,5	75,7	28,8	100,0	-	100,0	-	100,0	-
1991	90,7	62,7	28,0	86,8	-	82,8	-	97,2	-
1992	83,1	52,3	30,8	79,6	-	69,1	-	107,2	-
1993	84,3	51,3	33,0	80,7	-	67,8	-	114,6	-
1994	70,4	40,8	29,6	67,4	-	54,0	-	102,7	-
1995	67,8	37,4	30,4	64,9	100,0	49,4	100,0	105,8	100,0
1996	61,3	29,7	31,6	58,7	90,5	39,3	79,6	109,9	103,8
1997	60,3	28,6	31,7	57,7	88,9	37,8	76,5	110,1	104,0
1998	54,5	24,1	30,4	52,1	80,3	31,8	64,5	105,6	99,8

1999	50,7	21,9	28,8	48,6	74,8	29,0	58,7	100,1	94,6
2000	55,7	21,2	34,5	53,3	82,1	27,9	56,6	120,0	113,4
2001	61,4	25,4	36,0	58,8	90,5	33,5	67,9	125,3	118,4
2002	62,1	25,2	37,4	59,4	91,6	33,3	67,4	129,9	123,0
2003	55,3	18,8	36,5	52,9	82,3	24,8	50,3	126,7	120,1
2004	66,3	24,1	38,7	63,4	98,7	32,0	64,4	134,4	127,3

* Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України.

Вінниччина, яка прийнята як об'єкт дисертаційного дослідження, відноситься до регіонів, де кліматичні умови є сприятливими для виробництва сільськогосподарської продукції. Питома вага області у загальному виробництві валової продукції сільського господарства України склала в 2003 р. – 5,6%, в 2004 р. – 5,4%. За означеним показником вона зайняла 5 місце в Україні. В той же час господарства Вінницької області відносно ще багато витрачають виробничих ресурсів на 1 гектар і одиницю продукції (табл. 2.2).

Лібералізація цін на матеріально-технічні ресурси різко змінила вартісні параметри основних виробничих засобів, їх абсолютні і питомі розміри. Істотне підвищення вартості основних засобів промислового виробництва, поглиблення нееквівалентності обміну сільськогосподарської та промислової продукції зумовили спад інвестиційної активності, подовження строків їх оновлення, підвищення ступеня зносу, зниження темпів науково-технічного прогресу.

Таблиця 2.2

Показники інтенсивності в сільськогосподарських підприємствах, 2003 р.

№ п/п	Назва показників	Одиниця виміру	Україна	Вінницька область	Вінницька обл. в % до України
1	Основні засоби сільського господарства на 1 га угідь	грн.	2101	2153	102,5
2	Основні засоби на 1 працівника	грн.	36347	25151	69,2
3	Капітальні вкладення на 1 га угідь	грн.	21	14	66,7

4	Рівень вкладень на 1 га	грн.	3393	3451	101,7
5	Витрати на 1 га угідь	грн.	851,5	1041,5	122,3
6.	Витрати на 1 грн. валової продукції	грн.	0,745	0,827	111,0
7	Затрати праці на 1 га	грн.	124,8	170,1	136,3
8	Вартість добрива на 1 га ріллі	грн.	57,0	92,1	161,6
9	Продуктивність праці на 1 працівника	грн.	17555,6	13518,7	77,0

Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6). За ред. П.Т. Саблука та ін.– К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 284-285; 2005. – С.55-57.

Це зумовило істотне зменшення обсягів основних засобів галузі, зниження рівня фондозабезпечення, технічної й енергетичної оснащеності. Виробництво тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин зменшилось у десятки разів. На селі інтенсивно проходить процес деіндустріалізації виробництва.

Якщо основні засоби сільськогосподарських підприємств України з 1996 по 2004 рік зменшились у 2,7 раза, то у Вінницькій області дещо менше – в 2,55 рази. Все це відображається на виробництві валової продукції, динаміка якої характеризує стан аграрного виробництва (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Порівняльна оцінка виробництва валової продукції сільського господарства у Вінницькій області, 2001-2004 рр.

Показник	2001	2002	2003	2004
Валова продукція – всього, млн. грн.	3525,3	3559,4	3111,3	3631,5
2004 р. у %	103,0	102,0	116,7	100,0
У тому числі рослинництво, млн. грн.	2173,4	2222,1	1997,2	2548,2
2004 р. у %	117,2	114,7	127,6	100,0

У т.ч. тваринництво, млн. грн.	1351,9	1337,3	1114,1	1083,3
2004 р. у %	81,1	81,0	97,2	100,0

Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005. – С. 82-84.

З таблиці видно, що валова продукція сільського господарства останні роки зростає, особливо за рахунок рослинництва. Тоді як продукція тваринництва має тенденцію до зниження і цей процес продовжується. Дані свідчать про нестабільне становище в сільгосппідприємствах, поступове зменшення питомої ваги сільгосппідприємств у виробництві валової продукції сільського господарства області та збільшення впливу господарств населення на загальні валові показники виробництва сільгосппродукції. Виробництво сільськогосподарської продукції по категоріях господарств Вінницької області свідчить про значні зрушення на користь господарств населення, що відображено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Виробництво сільськогосподарської продукції по категоріях господарств у Вінницької області, тис. т*

Вид продукції	1990 р.					2003 р.					2004 р.	2004 р. у % до 1990 р.
	всього	у тому числі				всього	у тому числі					
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення	з них		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення	з них		
Зерно	3074,0	2997,0	0	77,0	1213,4	878,0	74,2	335,4	2097,0	68,2		
Цукровий буряк	5749,0	5749,0	0	0,0	1727,9	1597,6	147,8	130,3	2488,0	43,3		

Соняшник	68,0	65,0	0	3,0	92,0	78,0	6,9	14,0	64,0	94,1
Картопля	1072,0	105,0	0	967,0	1316,7	5,4	0,8	1311,3	1578,0	147,2
Овочі	238,0	162,0	0	76,0	233,5	14,0	4,4	219,5	241,0	101,3
Плоди, ягоди	240,0	139,0	0	101,0	182,2	76,0	0,8	106,2	148,0	61,7
М'ясо	233,3	154,0	0	79,3	85,5	27,5	1,4	57,8	67,0	28,7
Молоко	1276,9	948,1	0	328,8	774,8	169,3	8,0	609,1	772,0	60,5
Яйця, млн. шт.	682,9	324,9	0	358,0	415,6	72,2	0,1	343,4	426,0	62,4

* Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005. – С. 90-95; 105-107.

Аналіз динаміки урожайності та структури основних сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств показав, що за останні роки знизився проти 1990 року рівень урожайності майже усіх основних культур, а це негативно вплинуло на кормову базу і в кінцевому результаті – на стан тваринництва. В 2004 р. під посівами кормових культур було зайнято 291 тис. га, що менше від рівня 2003 р. на 46,5 тис. га, або на 13,8%, а проти 1990 р. – на 262 тис. га, або на 47,4%.

Зменшення частки площ під кормовими культурами відбулося в усіх категоріях господарств. Від стану та рівня розвитку тваринництва залежить робота переробної промисловості та матеріальний рівень життя населення в сільській місцевості. Однак, як показує аналіз статистичних даних, у 2004 році проти 1990 року спостерігається зниження питомої ваги сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції тваринництва та зростання частки господарств населення.

Динаміку виробництва основних продуктів тваринництва Вінницької області всіма категоріями господарств видно з рис. 2.1.

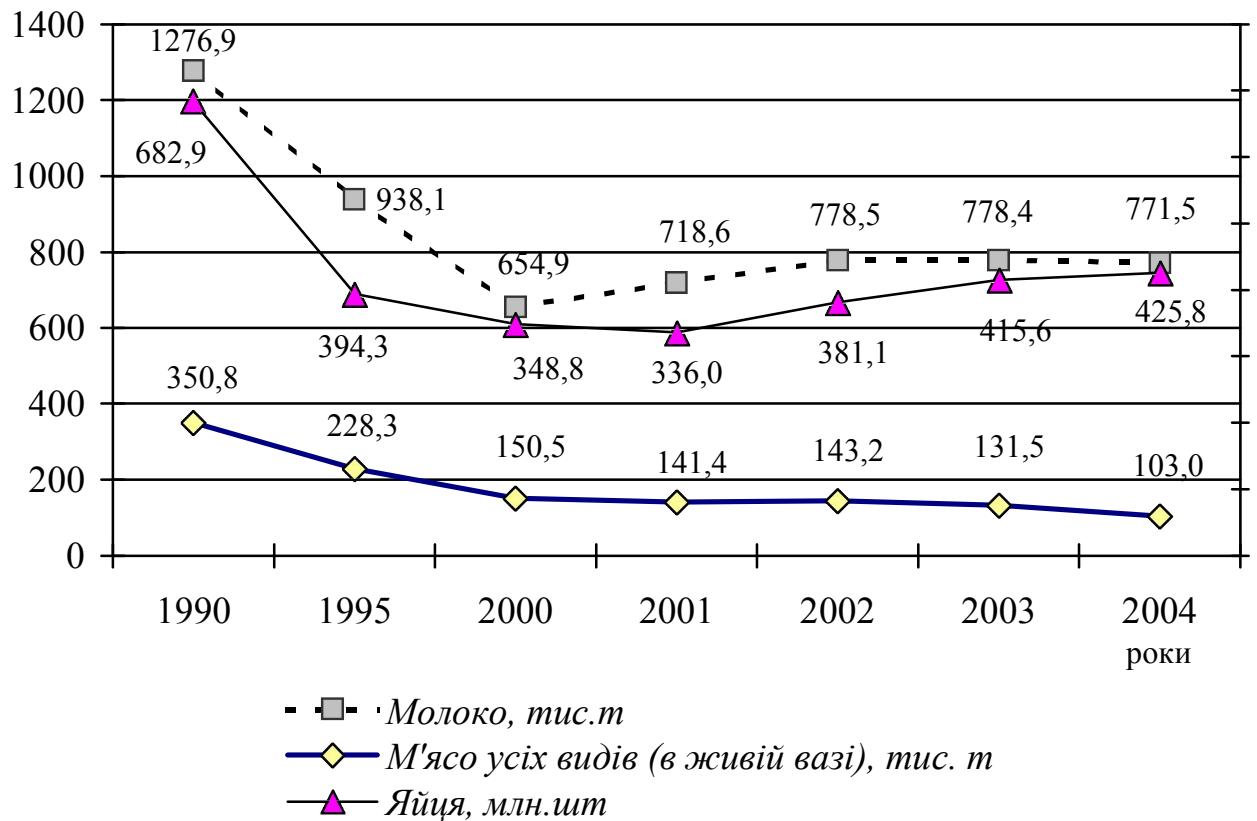

Рис. 2.1. Динаміка виробництва основних продуктів тваринництва Вінницької області всіма категоріями господарств

Усереднення показників ринку праці по всіх областях України може призвести до небажаних змін в деяких його тенденціях. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати його в обласному розрізі і тільки тоді порівняти виявлені тенденції із загальнодержавними. Проаналізуємо сільський ринок праці на прикладі Вінницької області, яка належить до областей, де у сільській місцевості проживає більше половини населення, виробляється вагома частка сільськогосподарської продукції, а аграрний сектор економіки області є одним із найпотужніших в Україні.

Територія області становить 26,5 тис. кв. км, або 4,4% території України. Сільськогосподарські угіддя області займають 2018,9 тис. га, або

4,8% угідь країни (41,8 млн. га). В області сконцентровано 13-14% наявних в Україні площ цукрових буряків і 5-6% зернових культур. Сільськогосподарський потенціал областей характеризуються такими показниками: середньорічний обсяг валової сільськогосподарської продукції на 100 га (область займає 8 місце), частка великотоварного сільськогосподарського виробництва (13 місце), забезпеченість основними фондами на 100 га угідь (12 місце), рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств (13 місце) [167].

Станом на 1 січня 2005 р. в області проживало 1720,1 тис. населення, серед них у сільській місцевості – 907,0 тис., що становить 52%, а по Україні цей показник дорівнює 32,3%. У деяких районах (Бершадському, Жмеринському, Літинському, Муровано-Куриловецькому, Оратівському, Теплицькому, Тростянецькому, Чернівецькому, Шаргородському) відсоток сільського населення перевищує 80%.

Характерними особливостями сільського ринку праці у Вінницькій області, як і в країні, є: високий рівень безробіття громадян працездатного віку й молоді; інтенсивне скорочення зайнятості сільських жителів у сільському господарстві; низький рівень оплати праці; низька продуктивність праці; інтенсивне переміщення трудових ресурсів у приватний сектор; збільшення кількості сільських жителів, зайнятих у несільськогосподарських галузях виробничої сфери села; високий відсоток зайнятих у сезонних роботах; збільшення кількості самозайнятого населення; наявність цінового диспаритету між сільськогосподарською продукцією та продукцією промисловості; міграційні процеси; низький рівень охорони здоров'я, високий рівень травматизму; висока частка зайнятих тільки у домашніх господарствах та виробництвом сільськогосподарської продукції для власного споживання, що зумовлено недостатністю ринку продовольства, особливо м'яса, картоплі, овочів; відсутність ринку збуту виробленої в особистих господарствах сільськогосподарської продукції.

Серед інших особливостей сільського ринку праці, що обмежує його розвиток, є некомпактність розподілу сільського населення по території, нерозвиненість і високу вартість транспортних послуг, що робить його недоступним для більшості жителів. Сільські жителі можуть шукати роботу тільки в межах пішохідної віддаленості. Мережа шосейних доріг Вінницької області має довжину 9517,6 км. Близько 6% сільських населених пунктів не мають автобусного сполучення.

Порівняно з 2004 роком сільське населення зменшилось на 7,5 тис осіб. В Україні сільські мешканці Вінницької області вважаються найбільш “старими” – питома вага осіб віком більше 60 років у загальній чисельності населення становить 23,8%. Станом на початок 2005 року в області налічувалось 530956 пенсіонерів. Переважна більшість працюючих у сільському господарстві області (понад дві третини) зайнята у рослинництві. Проте при загальному зменшенні кількості працівників сільського господарства чисельність зайнятих у рослинництві скоротилася найбільше.

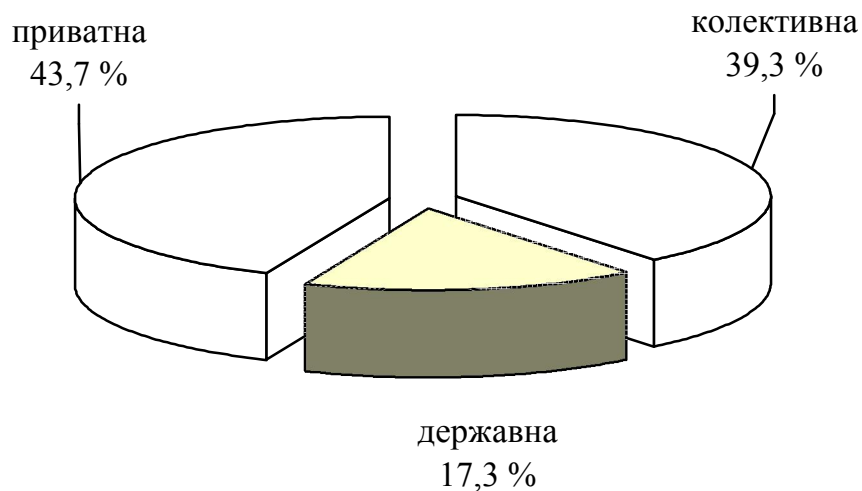
Ринок праці сільського населення визначається насамперед структурою агропромислового комплексу. В області здійснює виробничу діяльність 886 сільськогосподарських підприємств ринкового типу, в тому числі: господарські товариства – 530 (69,9%), приватні, приватно-орендні підприємства – 150 (16,9%), сільськогосподарські виробничі кооперативи – 181 (20,4%), інші суб’єкти господарювання – 25 (2,8%) [172], [22,74].

Малий і середній бізнес на Вінниччині представлений в основному розвитком фермерів та особистих селянських господарств. В області функціонують 1190 фермерських господарств, у користуванні яких знаходиться 89,6 тис. га сільгоспугідь. У середньому по області на одне фермерське господарство припадає 75 га землі, налічується 524 тис. особистих господарств громадян, які виробляють 60% валової сільськогосподарської продукції.

Слід відзначити, що особливість аграрного виробництва полягає в тому, що його працівники одночасно зайняті як у сільськогосподарських

підприємствах, так і в особистому підсобному господарстві. Переробні підприємства області зорієнтовані на переробку сільськогосподарської продукції, основними галузями їх спеціалізації є: цукрова (15,3%), молочна (15,2%), м'ясна (14,5%), консервна (10,7%) промисловість [167].

Дані щодо розподілу зайнятого сільського населення Вінницької області, за формами власності, станом на початок 2004 року наведено на рис. 2.2.

Джерело: Дані управління Держкомстату Вінницької області.

Рис. 2.2. Розподіл зайнятого сільського населення за формами власності, 2004 р.

У сільському господарстві області зайнято 149455 працівників, кількість яких із року в рік скорочується. Погіршення цінової ситуації на аграрному ринку, посилення диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси призвело до фінансової та економічної нестабільності сільськогосподарських підприємств, загострило кризу платежів, знизило рентабельність і підвищило збитковість сільськогосподарського виробництва. Сукупність цих та багатьох інших факторів призвело до зменшення кількості сільськогосподарських підприємств, що, у свою чергу, зумовило значне вивільнення працівників.

Вивільнення працівників спричинене переважно реорганізацією виробництва, причому основний обсяг вивільнених працівників припав на сільськогосподарські підприємства колективної та державної форми власності. Станом на перше півріччя 2004 року в сільському господарстві області було вивільнено 2968 осіб, що становить 34,8% орієнтовного обсягу (передбачалося 8523 особи), та 54,7% порівняно з першим півріччям 2003 року. Найбільша кількість вивільнених у Могилів-Подільському районі – 297 осіб.

У 2004 році у фермерських господарствах працювало 43,2% всіх сільськогосподарських працівників. За останні три роки намітилася тенденція до скорочення зайнятих у фермерських господарствах, хоча їх кількість щорічно збільшується. Станом на 1 січня 2004 року в області діяло 1218 фермерських господарств, їх кількість в порівнянні з попереднім роком зросла на 2,3%.

Нині фермерські господарства є роботодавцями не тільки для членів своїх сімей, а й для працездатного населення села. У загальній кількості працюючих у фермерських господарствах члени сімей цих господарств у 2004 році склали 44,7%, а в таких районах області, як Шаргородський, Літинський, Погребищинський, Ямпільський та Чечельницький – 37-42%.

У фермерських господарствах значна частина робітників знаходиться на сезонних роботах. Найбільше працюючих, залучених на сезонних роботах, у фермерських господарствах Ямпільського (61,1% від загальної кількості працюючих), Барського (58,3%), Піщанського (57,55%), Козятинського (54,7 %) районів. Крім виробництва сільськогосподарської продукції фермерські господарства займаються і додатковими видами діяльності: надання сільгосппослуг – 54 господарства, торгівля – 44, переробка сільськогосподарської продукції – 20, перевезення вантажів – 19, будівництво – 17, ремонт сільськогосподарської техніки – 10, рибне господарство – 5, виробництво кормів – 4, лісове господарство – 2, виробництво будматеріалів – 1.

В Україні налічується понад 17,6 млн. домогосподарств, в користуванні й володінні яких знаходиться 29% сільськогосподарських угідь країни. Земельними

ділянками у сільській місцевості володіють 98,7% населення. Середня площа земельних ділянок особистих селянських господарств в Україні складає 0,5 га. Вони виробляють основну частину плодоовочевої продукції й картоплі, понад половину м'яса, молока та яєць.

Особисті господарства із підсобних перетворились в одне із основних джерел доходів сільського населення. Незважаючи на явну архаїчність господарств даного типу, вони в умовах аграрної кризи відіграють стабілізуючу роль на селі. По-перше, вони забезпечують себе, свою родину та частину сільських жителів продовольством; по-друге, у результаті реалізації виробленої продукції формується хоча б мінімальний бюджет сільських родин, які часто залишаються без інших джерел існування. Нарешті, присадибні господарства істотно пом'якшують наслідки наростаючого безробіття на селі внаслідок банкрутства або самоліквідації великих сільгосппідприємств.

Розвиток самозайнятості сільського населення через перетворення особистих господарств зі споживчого типу в товарний є одним із шляхів вирішення проблеми сільського безробіття. Цьому сприяє те, що в більшості сільських жителів є продуктивна худоба, мінімально необхідна господарська інфраструктура й навички ефективного ведення тваринництва і рослинництва. Хоча зайнятість в особистому господарстві фактично дозволяє вижити частині сільського населення, проте воно не забезпечує належної ефективності виробництва, запровадження сучасних технологій.

Світовий досвід показує, що самозайнятість є необхідним видом діяльності переважно під час економічної кризи. З її подоланням більшість стає найманими працівниками, або підприємцями. Повернення зайнятих у цьому сегменті до найманої праці є проблематичним навіть за умов створення необхідної кількості робочих місць, оскільки середні доходи самозайнятого населення істотно перевищують доходи інших категорій зайнятих.

Вінницьку область раніше називали “цукровим Донбасом”. Україна виробляла понад 5 млн. тонн цукру і нині може виробляти 4 млн. тонн, однак виробляє лише 1,5 млн. тонн цукру, що задовольняє країну, але не є

рентабельним видом діяльності. У Вінницькій області сконцентровано 13-14% наявних в Україні площ цукрових буряків. Однією з причин звуження сфери прикладання праці у сільській місцевості області є ліквідація протягом останнього року 7 цукрових заводів і неповне завантаження потужностей підприємств цукрової галузі, де із 32 цукрозаводів, що залишилися, працювали у сезон цукроваріння у 2004 році тільки 23. Площі цукрових буряків у фермерських господарствах порівняно з 1995 роком збільшилися у 2,6 рази. Урожайність солодких коренів у фермерських господарствах за останні роки на 3-4% вища порівняно із сільськогосподарськими підприємствами.

На ринок праці у сільському господарстві має суттєвий вплив на рівень заробітної плати, станом на кінець 2004 року вона становила 338,37 грн., що на 49,3% більше порівняно з 2003 роком. Серед регіонів країни за рівнем оплати у 2004 році Вінниччина посідала 22 місце. Нижча, ніж у Вінницькій області заробітна плата була у сільськогосподарських працівників Тернопільської, Волинської, Чернігівської та Хмельницької (474-522 грн.) областей. Доходи працівників сільського господарства та пов'язаних з ним послуг у січні 2005 року становили у області 324,87 грн., що на 55,3% більше порівняно із січнем 2004 року. Заробітна плата в АПК Вінницької області становить 81,4% від прожиткового мінімуму, що змушує сільських працівників шукати додаткову роботу або покладатися на особисте господарство.

Станом на кінець 2004 року в області спостерігалася заборгованість по зарплаті працівникам сільського господарства. Сума боргу в середньому на одного середньоспискового працівника дорівнювала розміру заробітної плати за 3,2 місяці. Середня заробітна плата у сільському господарстві є найнижчою серед усіх галузей економіки і становить 294,2 грн., або 44% від середнього рівня заробітної плати в Україні (666,7 грн.).

Рівень заробітної плати в сільському господарстві значно нижчий, ніж у несільськогосподарських галузях. Кількість вакансій у

несільськогосподарських галузях обмежена, до того ж потрібні працівники високої кваліфікації, тому масової міграції з аграрного сектору в не аграрні сфери не спостерігається. Саме тому оплата праці в сільському господарстві залишається низькою порівняно з іншими галузями сільської економіки.

У сільському господарстві України спостерігається надлишок робочої сили, де нині зайнято приблизно 20% працездатного населення. За європейськими стандартами забезпечувати країну продуктами сільського господарства може 3% населення. Державна політика має виходити з того, що серед селян є надлишкова робоча сила. Це – важлива соціальна проблема, яку потрібно не відмежовувати від завдання щодо підвищення ефективності виробництва в аграрному секторі та в народному господарстві загалом.

З вищевикладеного можна зробити такі висновки. Для розвитку ринку праці в сільській місцевості актуальними є вирішення наступних завдань:

- підвищення оплати праці до величини не менше прожиткового мінімуму – за рахунок подолання міжгалузевих економічних диспропорцій
- і залучення внутрішньогалузевих ресурсів для забезпечення еквівалентних ринкових відносин між промисловими галузями і сільським господарством;
- розвиток раціональних форм зайнятості, що включають забезпечення попиту на економічно доцільні робочі місця з боку робочої сили зі здібностями, інтересами й мотивацією до високопродуктивної праці у поєднанні з підтримкою соціально зумовленої зайнятості для працівників зі зниженими трудовими можливостями і мотивацією;
- підвищення фахових характеристик до рівня вимог ефективною зайнятості, включаючи перепідготовку звільнених працівників;
- розширення в сільській місцевості несільськогосподарської зайнятості на основі відновлення й розвитку соціальної сфери, розвитку малого і середнього підприємництва, шляхом посилення кредитно-фінансової та податкової підтримки, лібералізації організаційних основ його створення і функціонування;

- розширення функцій державної служби зайнятості у сфері інформації суб'єктів ринку про вакансії і пропозиції праці, взяття на облік й надання матеріальної допомоги сільським безробітним, організації профорієнтації, навчання й підвищення кваліфікації, сприяння мобільності робочої сили, її залучення у виконання суспільних робіт тощо;

- сприяння розвитку обслуговуючої інфраструктури в сільській місцевості за рахунок орієнтації безробітних з числа селян на організацію власної підприємницької діяльності у сфері послуг й агробізнесу;

- усунення диспропорцій розвитку між окремими регіонами області.

З цією метою доцільною є практична реалізація таких заходів:

- розробити механізми надання (на конкурсній основі) субсидій сільським підприємцям для організації власної справи, а також безвідсоткових кредитів сільським безробітним;

- практикувати створення дорадчих служб, що сприятимуть просуванню сільськогосподарської продукції на ринок, шляхом надання ефективних маркетингових послуг, агроконсалтингу, залученню інвестиційних ресурсів, розробленню бізнес-планів, інформаційному забезпеченню щодо ринків збуту, новітніх технологій, інновацій, законодавчої та нормативної бази;

- створити сезонні робочі місця, шляхом наближення переробних галузей сільськогосподарської продукції до сільської місцевості, розміщення цехів, філій великих промислових підприємств із сезонними затратами праці, що не збігаються із сезонністю сільськогосподарського виробництва;

- запровадити систему доступних кредитів на житло, включаючи придбання його на вторинному ринку;

- формувати державне замовлення на підготовку робочої сили, спираючись на результати прогнозу потреби економіки країни в робочій силі за професіями, на тендерних засадах розміщувати замовлення у навчальних закладах (вищих і середніх);

– створити єдину інформаційну систему, щоб надати можливість безробітним знайти роботу через комп'ютерну мережу в будь-якому регіоні країни, працювати над організацією дотаційних робочих місць, посилену увагу приділити працевлаштуванню безробітної молоді, випускників вищих навчальних закладів, що не мають практичного досвіду роботи.

У соціальному сільському блоці нині виник ряд досить складних проблем, що потребують негайного їх вирішення з боку держави. Передусім це прийняття законодавчо-правових актів, які регулюють процеси реформування і функціонування сільської соціальної сфери. Центр вирішення територіального розвитку сільських поселень, згідно з чинним законодавством, переміщується безпосередньо на місцевий (самоврядний) рівень, де реальніше відображена специфіка функціонування соціально-економічного простору з притаманними йому територіальними особливостями, інтересами та ресурсними можливостями.

По суті, чинне законодавство закладає основи діяльності місцевого самоврядування на принципах поєднання соціальної політики з економічною стабілізацією та фінансовим зростанням кожного поселення. Проте внаслідок відсутності коштів у місцевих бюджетах самоврядні структури, як єдиний нині неформальний господарник соціальної розбудови сільських територій, не в змозі виконувати функції комунального власника об'єктів соціального підкомплексу. Сільськогосподарські підприємства, з цієї ж причини, практично більше не можуть фінансувати вже не свою власність.

Реальна двозначність такого становища призвела до того, що розбудова соціального підкомплексу майже повністю призупинена. Галузеві відомства, керуючись інерційними, досить пасивними стосовно села інтересами та мізерними фінансовими можливостями, продовжують вести його розбудову за своїми власними критеріями. Вони, як правило, не збігаються з інтересами окремих сільських поселень і регіонів у цілому.

Аналіз нинішньої ситуації на селі свідчить, що поселенська мережа продовжує скорочуватися. Значно збільшується кількість малих (до 100 жителів) сіл, де проживають переважно люди похилого віку. Процес зняття сіл з обліку та втрата ними статусу населеного пункту триває. Зменшується людність сіл загалом, на фоні цього згортається сільська соціальна мережа, будівництво її об'єктів скоротилось до мінімуму, а функціонуючі об'єкти закриваються. Досить низьким залишається благоустрій сіл: постачання води, газифікація, телефонізація, забезпечення каналізаційними комунікаціями.

Тому такі важливі процеси, як успішне становлення соціально-ринкових відносин, вихід вітчизняної економіки з кризи, зменшення соціальної напруги безпосередньо пов'язані з успішним реформуванням аграрного сектора. Економічні відносини в АПК визначають як особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами, державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств [20, 18].

Головними проблемами в аграрних відносинах є:

- розподіл землі, як основного засобу виробництва, між соціальними групами та громадянами;
- спосіб розподілу землі – приватна власність, оренда, тимчасове або довічне користування тощо.

Вони визначають характер економічних відносин і суперечностей в аграрному секторі, а їх розв'язання здійснюється революційним шляхом або в процесі еволюційного розвитку виробництва, вдосконалення землеволодіння і землекористування, розвитку продуктивних сил. На думку багатьох вчених, основна суть трансформації економічних відносин у сільському господарстві полягає у формуванні багатуокладної економіки,

шляхом розвитку різних форм власності та організації господарювання, створення повноцінних суб'єктів ринкових відносин [22, 79].

За визначенням науковців Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” УААН, аграрна реформа внесла докорінні зміни в земельні і майнові відносини, формування господаря, становлення і розвиток господарських структур ринкового типу, ринкової інфраструктури.

Ми дотримуємося думки, що трансформацію економічних відносин в АПК необхідно розглядати комплексно, у трьох взаємопов'язаних підсистемах: техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин. Техніко-економічні відносини є відносинами спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації, обміну діяльністю між людьми та ін.

Соціально-економічні відносини – це виробничі відносини, або відносини власності між різними суб'єктами (індивідами, компаніями, фінансово-кредитними інститутами, державою) у процесі привласнення робочої сили, засобів виробництва, інтелектуальної власності, послуг та інших об'єктів власності у всіх сферах суспільного відтворення, їх теоретичним вираженням є такі категорії, як гроші, ціна, заробітна плата, прибуток тощо. Організаційно-економічні відносини виникають між менеджерами різних ланок і найманими працівниками, у процесі маркетингової діяльності тощо [21, с. 471-472].

Отже, успішність реформування аграрного сектора залежить від органічного поєднання еволюційних трансформацій усіх складових і соціально-економічної системи. Основне завдання аграрної реформи не лише у трансформації економічних (аграрних) відносин, але і в еволюції продуктивних сил та господарського механізму в АПК, а сутність аграрної реформи полягає у трансформації існуючих економічних відносин, продуктивних сил та господарського механізму в АПК, обумовлених

еволюцією економічних законів, необхідністю зміни відносин власності, насамперед – на землю.

В Україні сільське господарство не було готове до перетворень революційними методами, оскільки, село і земля були доведені до спустошливого стану [157, с. 21]. Саме тому основні економічні результати початкового етапу реформування аграрного сектора були невтішними.

Розвиток аграрної реформи в Україні умовно поділяють на 2 періоди:

– 1991-1999 рр. – початок реформ, період становлення основ ринкової економіки в сільському господарстві, закладенням основ приватизації, лібералізації цін та господарських відносин;

– 1999 р. і по теперішній час – період структурної перебудови в сільському господарстві та утвердження приватного сектора в галузі. Перший період характеризується значним скороченням обсягів виробництва в сільському господарстві, зниженням попиту, порушенням горизонтальних та вертикальних зв'язків в АПК, диспаритетом цін. Середня рентабельність знизилась від рівня 40 відсотків у 1990-1994 рр. до 30–відсоткової збитковості*.

У 1997-1999 рр. діяльність дев'яти з десяти КСП була збитковою, внаслідок чого зростали кредиторська заборгованість та борги по заробітній платі. При цьому значно збільшився розрив між розміром оплати праці у сільському господарстві та промисловості. Через тотальну збитковість вже у 1998-1999 рр. чітко намітилися тенденції руйнування цілісності майнових комплексів. Ситуацію ускладнювала морально застаріла система збуту сільськогосподарської продукції за фіксованими цінами, у результаті чого, великих масштабів набули бартерні операції, що сприяло поширенню тіньових схем та зловживань. Кризовий період у сільському господарстві України визначався екстенсивним типом звуженого відтворення, що призвело до зниження і без того невисокого показника ресурсовіддачі. З 1990 р.

---

* Примітка: Без підсобних, фермерських та малих сільськогосподарських підприємств.

показники продуктивності праці та фондівдачі зменшилися вдвічі [18, с. 109].

Обсяги виробництва валової продукції сільського господарства у 1999 р. становили менше 48,5 відсотків рівня 1990 р.; аналогічний показник по тваринництву складав 44,2 відсотків. Майже у 60 відсотках господарств тваринництво взагалі перестало існувати як галузь. На третину зменшилося споживання основних продуктів харчування, а в торгівельній мережі було лише близько половини продуктів власного виробництва. Створилася реальна загроза продовольчій безпеці держави. У цей період технологічний стан машинно-тракторного парку та ґрунтообробних знарядь на 60-80 відсотків наблизився до межі, за якою експлуатація стала просто неможливою.

У 1990-1999 рр. індекс цін на промислову продукцію, що споживається АПК, у шість разів перевищив індекс цін на сільськогосподарську продукцію, це призвело до практично повного вимивання обігових коштів на суму 57 млрд. грн.; диспаритет цін набув загрозливих масштабів [21, 173-174].

Причинами даної кризи, перш за все, є невідповідність аграрного сектора до реформ, а також у непослідовна та не виважена політика уряду при трансформації економічних відносин в сільському господарстві. Основними наслідками даного періоду реформ є занепад сільськогосподарських підприємств, наповнення вітчизняного продовольчого ринку товарами імпортного виробництва, руйнування соціальної сфери села, зубожіння селян.

Для визначення недоліків та прорахунків проведемо аналіз процесу трансформації аграрних відносин в історичному аспекті даного періоду. Реформування аграрних відносин розпочалося у 1991 р. як результат прийняття Постанови Верховної Ради України “Про земельну реформу” (1990 р.), згідно якої з 1991 р. всі землі України є об’єктом земельної реформи.

Перший етап реформування аграрних відносин передбачав створення на базі колгоспів і радгоспів колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) або господарських (насамперед, акціонерних) товариств, а також роздержавлення землі, тобто передачу її в колективну власність сільськогосподарським підприємствам. Наступним важливим кроком було введення законами України “Про селянське (фермерське) господарство” (1991 р.) та “Про форми власності на землю” (1992 р.) інституту приватної власності на землю, створення на базі сформованих земель запасу фермерських господарств. Імпульсом для розвитку господарств населення було прийняття Кабінетом Міністрів України Декрету “Про приватизацію земельних ділянок” (1992 р.). Укази Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (1994 р.) та “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (1995 р.) були призвані активізувати процес реформування аграрного сектора.

Даними указами були передбачені заходи щодо прискорення передачі у колективну власність земель колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, господарським акціонерним товариствам, які, у свою чергу, підлягали розподілу серед членів колективів і пенсіонерів з їх числа на земельні паї, але без виділення в натурі.

До 1997 р. була проведена основна робота по видачі кожному члену сільськогосподарського підприємства сертифіката на право власності на земельну частку (пай). Наступним етапом передбачалося створення нових господарських формувань ринкового типу власниками земельних часток (паїв), заснованих на приватній власності на землю і колективних формах організації виробництва. Проте, процес трансформації діючих колективних сільськогосподарських підприємств у ефективні господарства в масштабах всієї країни не відбувся. Як показала практика, колективна власність не сприяла забезпеченню відповідального ставлення членів КСП до виконання

своїх трудових обов'язків, не стимулювала членів і керівників КСП працювати на збільшення капіталу підприємства.

Дана організаційно-правова форма виявила свою неефективність, оскільки, по-перше, великий розмір КСП не забезпечує належної ефективності управління; розміри підприємств коливаються в межах 2-5 тис. га сільськогосподарських угідь, а чисельність працівників може досягати кількох сотень. По-друге, керівники господарств не несуть відповідальності за фінансові результати діяльності підприємств. Причини невдач криються і у непідготовленій правовій базі регулювання земельних відносин та відсутності дієвого механізму оренди земельних часток (паїв). Сільське господарство залишалося поза межами ринкових перетворень, реалізуючи свою продукцію за фіксованими цінами, у той час, як ресурси воно закуповувало вже за ринковими цінами.

Другий період характеризується збільшенням обсягів виробництва в сільському господарстві, підвищенням рівня рентабельності, особливо в рослинництві, зростанням продуктивності праці. Аграрна реформа в Україні отримала новий поштовх наприкінці 1999 р. після виходу указу Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Даний документ був визначальним для подальшого реформування АПК, оскільки, по-перше, в ньому аграрна реформа вперше розглядається як цілісний комплекс взаємопов'язаних заходів. Зокрема, було остаточно визначено, що реформа відбувається на засадах приватної власності на землю та майно.

По-друге, указ створив підвалини для подальшого відходу держави від безпосереднього адміністративного втручання у справи виробників. Натомість, її головна функція тепер полягає у встановленні зрозумілих та стабільних правил та норм, підтримці розвитку ринкових інститутів, формуванні ефективної бази сталого розвитку галузі.

По-третє, відбулася лібералізація, вивільнення цін на сільськогосподарську продукцію, і вперше за багато десятиліть селянин пізнав дійсну ціну своєї праці. Також було чітко зафіксовано, що головною дійовою особою в аграрній сфері є не

державна та її чиновники, а ефективний власник. При цьому державою були врегульовані всі боргові зобов'язання селян – нові агроформування почали роботу з “чистого аркуша” [21, 214].

Особливу увагу було приділено прискоренню реструктуризації сільськогосподарських підприємств такими способами [29, с. 3]:

- підтвердження права членів КСП забирати свою частку (землі та інші активи) з КСП і заборона на обмеження цього права рішенням зборів членів КСП;
- надання дозволу групі власників на отримання (оренду) суміжних земельних ділянок для спільного використання;
- спрощення процедури розширення присадибних ділянок;
- визнання земельного сертифікату юридичним документом, що дозволяє власнику володіти, розпоряджатися земельною ділянкою і використовувати її за відповідним призначенням.

У результаті за короткий час був зрушений з місця величезний пласт економічних та соціальних відносин (проблем) – були трансформовані колективні сільськогосподарські підприємства, прискорився процес приватизації землі з виділенням земельних ділянок в натурі.

Вже станом на 01.10.2000 р. було реформовано 11,4 тис. (99,5 відсотків) сільськогосподарських підприємств, а на їх базі було створено 14,7 тис. нових агроформувань, у тому числі:

- приватних (приватно-орендних) підприємств – 2901 (19,7 відсотків); товариств з обмеженою відповідальністю – 613,8 (41,6 відсотків);
- акціонерних товариств – 623 (4,2 відсотків);
- сільськогосподарських кооперативів – 3325 (22,6 відсотків);
- селянських (фермерських) господарств – 1254 (8,5 відсотків);
- інших суб'єктів господарювання – 500 (3,4 відсотків) [21, 212].

На кінець року майже половина селян отримали державні акти на землю, а 6,7 млн. чол. – майнові сертифікати. Активні процеси приватизації в аграрному секторі

позитивно вплинули на економічні результати діяльності новостворених підприємств. З 2000 р. відбувся сплеск зростання сільськогосподарського виробництва: у 2000 р. його темпи становили дев'ять відсотків, у 2001 р. – десять відсотків, а у 2002 р. два відсотки.

Сільськогосподарське виробництво стало прибутковим, рівень рентабельності рослинництва в останні три роки складав близько 30 відсотків. Також намітились тенденції до зниження питомої ваги бартерних операцій у загальному обсязі реалізації, почала зростати продуктивність праці, підвищуватися індекси виробництва валової продукції у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь.

Розпочалася розбудова інфраструктури аграрного ринку, запрацювали прозорі грошові схеми розрахунків. За час проведення реформ у сільському господарстві були створені умови для формування середнього класу приватних власників, адже селяни тепер можуть вільно розпоряджатися своїми земельними та майновими паями здавати їх в оренду або приєднувати до своїх селянських (фермерських) господарств. Протягом 1991-2003 рр. кількість селянських (фермерських господарств) зросла з 82 до 43242, а площа сільськогосподарських угідь в їх користуванні збільшилась у 1,4 тис. разів і на кінець 2002 р. складала 2822,7 тис. га.

Стрімкого розвитку набули і господарства населення. Якщо на початок 1990 р. в їх користуванні знаходилося лише 2565 тис. га сільськогосподарських угідь (6,1 відсотків всіх сільськогосподарських угідь), то на початок 2002 р. вони мали в користуванні вже 9736 тис. га, або 25,5 відсотків [21,45].

Розширення площ землекористування дозволило господарствам населення збільшити виробництво продукції без значних додаткових капітальних вкладень і покращити стан соціальної захищеності селян. На фоні тривалої економічної кризи агро виробництва та збитковості більшості підприємств даної галузі, вагомим результатом трансформації аграрних

відносин є безперечне утвердження приватного сектора в агропромисловому комплексі.

Господарства населення завжди відігравали важливу роль у забезпеченні населення якісними продуктами харчування. Особливо зростає їх вагомість у кризовий період, коли результати діяльності в особистих підсобних господарствах були чи не єдиним джерелом доходу для селян, що стимулювало розширення розмірів домашніх господарств та підвищення продуктивності праці. Як результат, починаючи з 1996 р., господарства населення почали виробляти більше валової продукції, ніж сільськогосподарські підприємства. Питома вага господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства має тенденцію до збільшення і в 2002 р. складала близько 66 відсотків.

У 1999 р. була спрощена система оподаткування шляхом запровадження фіксованого податку для сільськогосподарських підприємств, у результаті чого податковий тиск на агровиробників щорічно зменшується у розмірі 1,4 млрд. грн. [22, 236-239]. Це сприяло підвищенню податкової дисципліни сільськогосподарських товаровиробників та своєчасним розрахункам з бюджетом. У процесі земельної реформи відбувалося поступове освоєння економічних методів державного регулювання земельних відносин та розвиток земельного ринку.

Земельний податок і орендна плата, нормативна і ринкова ціна земельних ділянок, земельні аукціони, заставні операції із землею при одержанні кредиту є важелями регулювання земельних відносин, які вже реально, хоча і в різних масштабах, використовуються на практиці. Нажаль, ще не досягнуто системного застосування методів державного та ринкового регулювання земельних відносин. Земельний ринок, що включає угоди щодо купівлі-продажу земельних ділянок і земельних часток, їх оренди та іпотеки, формується відносно повільно [22, с. 19].

На початок 2000 р. урядом України було зроблено кардинальний крок у формуванні аграрної політики – відмова від забезпечення агропідприємств матеріально-технічними ресурсами та застосування механізму стимулювання кредитування через часткову компенсацію облікової ставки НБУ за кредитами

комерційних банків підприємствам АПК. На умовах часткової компенсації облікової ставки кредити отримали 4150 агропідприємств, причому рівень виконання кредитних зобов'язань був досить високим – 92 відсотки. Позитивні результати 2000 р. активізували кредитування аграрного сектора комерційними банками у 2001 р. Порівняно з 2000 р., загальна кількість сільськогосподарських позичальників зросла у 2,6 разів, а сума виданих кредитів збільшилась [22, 229].

Земельні відносини. За період реформ і пореформений період найбільших трансформаційних змін зазнали земельні ресурси і земельні відносини. Земля, перетворившись у власність селян, деякий час не отримувала поживи, в багатьох випадках не обробляється. Протягом економічних реформ у 90-х роках минулого століття відбулася агропромислова деінтенсифікація, що виявилось у катастрофічному скороченні випуску та реалізації техніки, матеріалів і хімічних добрив. Причиною такого стану був і є диспаритет цін і нераціональна аграрна політика, що призвело до зубожіння переважної частини населення, а отже – відсутності платоспроможного попиту на продукти харчування. Внаслідок цього знижується попит на засоби виробництва для сільського господарства.

Розвиток сільського господарства країни та життєвий рівень сільського населення безпосередньо залежать від забезпеченості виробничими ресурсами та характеру їх використання. Складна ситуація з ресурсним забезпеченням спостерігається практично у всіх сферах АПК, оскільки виробничо-ресурсний потенціал галузі втрачає відтворювальну здатність. За період реформування земельні ресурси як один з активних засобів виробництва, різко трансформувались за формами власності та господарювання.

За 1990-2002 рр. площа сільськогосподарських угідь в господарствах населення збільшилося в 3,6 раза, а в абсолютному виразі – на 7 млн. га. Проте, це не сприяло різкому зростанню валової продукції сільського господарства.

Протягом десяти років (1991-2000 рр.) обсяг валової продукції сільського господарства знижувався в усіх категоріях господарств, що викликало ряд проблем з продовольчим забезпеченням країни. Ці проблеми могли бути успішно вирішені в умовах функціонування й еволюційного реформування колгоспно-радгоспної

системи. Таким чином, постала необхідність пошуку нетрадиційних рішень, у тому числі виважених ринкових трансформацій, але не руйнування колгоспів і радгоспів. Було проголошено курс на пріоритетний розвиток села, як і в багатьох країнах ринкові перетворення починалися з реформування аграрного сектора економіки.

У розрахунку на одиницю земельної площі господарства населення виробляють більше валової продукції сільського господарства. Це зумовлено: по-перше, вони мають структуру виробництва інтенсивного типу (картопля, овочі, продукція тваринництва); по-друге, вони трансформують значну частину продукції рослинництва (зерно, корми), одержану від сільськогосподарських підприємств (в рахунок оплати праці, орендної плати, придбання за пільговими цінами та іншими каналами) в продукцію тваринництва.

За оцінкою ряду авторів, для виробництва цих кормових ресурсів (у перерахунку на кормові одиниці) необхідна була б площа сільськогосподарських угідь не менше 12 млн. га. Сьогодні цей показник для США та Великої Британії складає три відсотки, Франції та Італії – сім відсотків, Японії – 11 відсотків [21, с. 174-176], що зумовлено переходом деяких сільськогосподарських процесів до промисловості й торгівлі та виділення з сільського господарства нових галузей, які продовжують обслуговувати його.

Важливе місце у складі АПК належить галузям виробничої та соціальної інфраструктури: шляхово-транспортному господарству, елеваторно-складським підприємствам, зв'язку, матеріально-технічному обслуговуванню, житловим та культурно-побутовим об'єктам. Про наростання негативних структурних процесів у матеріально-речовинній сфері свідчить динаміка основних фондів. Так, у 1996-2000 рр. маса основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення зменшилася на 31,1 відсотків. Надзвичайною нераціональністю характеризується структура останніх: питома вага будівель і споруд становила 688,333 відсотків, а машин та обладнання – лише 16,6 відсотків [21, 143].

Починаючи з 1990-х рр., навантаження орних земель у розрахунку на один трактор збільшилося на 80,3 відсотків, у розвинених країнах цей

показник залишається незмінним. У 2001 р. в Україні навантаження на один зернозбиральний комбайн було вищим аналогічного показника у Великій Британії (у 3,45 рази), Данії (у 5,1 рази) та Німеччині (у 6,8 рази), і це за умови 80-відсоткового рівня зношеності сільськогосподарської техніки в Україні [21, 158-159]. Саме тому закономірними є зростання сукупних затрат праці, величезні втрати врожаю та низька якість агропродукції.

Потребують удосконалення і процеси зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки щорічно внаслідок неналежного зберігання втрачається близько 25 відсотків усієї продукції. У масштабі країни агропромислова інтеграція здійснюється через формування регіональних АПК, зон, областей і районів. У системі регіональних АПК найважливіше значення має ефективне використання землі та інших засобів виробництва, що вимагає раціонального взаємозв'язку галузей і підприємств промисловості, сільського господарства, а також торгівлі у масштабі країни.

По-друге, численні спроби агровиробників створити власну переробну базу призводять до поступової руйнації переробної промисловості, що зумовлено штучним зниженням цін на сільськогосподарську сировину переробними підприємствами-монополістами, низьким рівнем їх техніко-технологічного оснащення, відсутністю сформованої інфраструктури ринку, платіжною кризою. Матеріальною основою аграрних реформ є зміни у технологічному способі виробництва: впровадження нової техніки, культури землеробства, нових форм організації виробництва і праці [21, с. 20-21].

Радикальні перетворення в технологічному способі виробництва в сільському господарстві можливі на шляху інтенсивного розвитку біотехнології, зокрема – генної та клітинної інженерії, що створює умови для біотехнологічної революції. За допомогою генної інженерії змінюються характеристики сільськогосподарських рослин і тварин. Біологізація є одним з головних факторів зближення економіки і екології агровиробництва.

У біологічному землеробстві вирішальну роль відіграють [37, 30-34]: оптимальне використання органічних добрив в залежності від стану

агроекосистеми; насичення сівозмін високобілковими бобовими культурами, які забезпечують фіксацію атмосферного азоту в ґрунті; захист рослин переважно біологічними методами; використання генетичне адаптованих сортів і гібридів агроекологічної орієнтації; механічне прополювання посівів від бур'янів.

Наприклад, на землях експериментального господарства інституту землеробства південного регіону УААН вивчали три системи удобрення:

- мінеральна система удобрення передбачала внесення під усі культури сівозміни лише мінеральних добрив у дозах, рекомендованих для даної зони. У розрахунку 1 га сівозмінної площі вносили 150 кг д.р. мінеральних добрив;

- органо-мінеральна система передбачає внесення помірних доз мінеральних добрив (100 кг д.р. на 1 га площі) разом з гноєм, побічною продукцією (солома озимої пшениці, стеблі кукурудзи), зеленими добривами (післяжнивна олійна редька) та азотофіксуючими бактеріями (АФБ);

- органічна система удобрення передбачає повну біологізацію, тобто застосування зазначених традиційних і нетрадиційних добрив. Як результат, на гектар ґрунту поверталось 619 кг азоту, 253 кг фосфору та 645 кг калію.

Таким чином, при органо-мінеральній та органічній системах удобрення в ґрунт вносилися рекомендовані дози мінеральних добрив, що забезпечувало підвищення продуктивності культур сівозміни в середньому на 31 ц/га корм. од. порівняно з не удобреним контролем. В ринкових умовах основним механізмом реалізації потреб людей є взаємодія попиту та пропозиції. Отже, вихідною передумовою механізму екологізації має бути вплив на ці складові ринку. Враховуючи сьогоденну ситуацію на ринку, зокрема – низьку купівельну спроможність населення, приходимо до висновку, що без додаткових стимулів люди не зможуть віддати перевагу споживанню екологічно чистої продукції. Саме тому витрати господарств на виробництво такої продукції необхідно компенсувати за рахунок державних коштів у вигляді дотацій підприємствам.

Розвиток сільського господарства країни та життєвий рівень сільського населення знаходяться у прямій залежності від забезпеченості виробничими ресурсами та характеру їх використання. Складна ситуація з ресурсним забезпеченням склалася практично у всіх сферах АПК, оскільки виробничо-ресурсний потенціал галузі втрачає свою відтворювальну здатність.

Реноваційні процеси зведені до мінімуму, а досягнення науково-технічного прогресу майже не використовуються. Тому сьогодні важливішими є питання щодо шляхів, способів і методів раціонального землекористування. Це комплексна проблема, пов'язана з вирішенням соціально-економічних, технічних та екологічних завдань, а тому доцільно розробити комплексну програму розвитку аграрного землекористування з підпрограмами екологізації сільськогосподарського землекористування, розвитку його виробничо-збутової сфери, створення соціальної інфраструктури на селі та економічного механізму регулювання земельних відносин [37, 29-30].

У розвинених країнах в останні роки спостерігається тенденція концентрації землеробства на кращих землях, в Україні до аграрного виробництва залучалися і малопродуктивні землі, сільськогосподарська освоєність земельного фонду сягнула 72-х відсотків, а розораність – понад 57 відсотків. Масове аграрне землекористування сприяло розширенню посівних площ і частковому збільшенню валових зборів зерна та іншої продукції. Проте, це порушило стійкість екосистем, природну рівновагу і посилило ерозійні процеси. Саме тому, доцільно законсервувати близько 7-10 млн. га угідь, на яких щорічний змив ґрунту перевищує норму (0,1 т/га) втричі, а агровиробництво слід здійснювати на більш родючих розораних ґрунтах.

Підвищення продуктивності земель шляхом інтенсифікації землеробства є основним напрямком збільшення обсягів виробництва агропродукції. Проте, все це призводить до переущільнення і розпилення ґрунтів, погіршення їх фізичних, хімічних та біологічних властивостей, розвитку ерозійних процесів і деградації ґрунтового покриву. Сучасні засоби механізації теж досить активно сприяють

переушільненню орного та підорного шарів, розпиленню ґрунтів, збільшенню витрат пального при обробітці, зменшенню ефективності добрив, зниженню врожайності сільськогосподарських культур.

В Україні із 33,0 млн. га орних земель понад 10 млн. га є еродованими, близько 17 млн. га є дефляційно небезпечними, а понад 10 млн. га мають підвищену кислотність. В цілому ж в Україні щороку площі еродованих земель збільшуються на 80-90 тис. га. З продуктами ерозії виносяться значна частина поживних речовин та органіки. Рівень родючості ґрунтів і продуктивність угідь характеризують екологічний стан земель і залежать від вмісту гумусу та основних елементів живлення. Більшість областей України мають від'ємний баланс гумусу орних земель [22,20].

За розрахунками вчених, для покриття втрат гумусу в Україні необхідно виробляти більше 360 млн. тонн органічних добрив. Також потребує підвищення ефективність використання зрошуваних та осушених земель, але меліоративний стан більшості зрошуваних земель є незадовільним. Меліорація має стати дієвим засобом інтенсифікації аграрного землекористування та переходу його на вищий ступінь розвитку, а також збільшення виробництва продукції в аграрній сфері [22,20].

Сьогодні збитки, викликані відставанням у розвитку інфраструктури та переробної промисловості, складають 20-30 відсотків. Еквівалентна частина природних ресурсів АПК, використаних для виробництва збиткової продукції, є втраченою. Реалізувати екологічні засади аграрного землекористування можна лише за умови впровадження маркетингової стратегії аграрного землекористування.

Питання розробки такої стратегії набувають важливого значення, оскільки вона здатна забезпечити екологічно безпечний режим землекористування разом з підвищенням ефективності та конкурентоспроможності агропромислового виробництва України, запорукою чого є виробництво та реалізація екологічно чистої продукції.

У результаті досліджень основних характеристик пореформених трансформацій економічних відносин в АПК можна зробити такі висновки:

– останнім часом досягнуто певних успіхів у проведенні земельної реформи, реструктуризації агропідприємств, лібералізації аграрного ринку, приватизації у переробній промисловості та торгівлі, а також створенні нової інституційної інфраструктури в аграрному секторі;

– основним досягненням земельної реформи став перехід землі з державної у приватну власність, що дозволило сформувати економічні відносини ринкового типу. Одним із результатів розвитку сучасних аграрних відносин є створення надійних передумов незворотного утвердження приватного сектора в сільському господарстві країни [23, с. 21].

Агровиробники одержали повну свободу у визначенні структури виробництва, реалізації продукції та придбанні матеріально-технічних ресурсів. Щодо селян, то вони почали отримувати реальні доходи від приватного господарювання, здачі в оренду земельних та майнових паїв, можуть розпоряджатися результатами своєї праці, що є вагомим стимулом розвитку підприємництва в сільськогосподарському виробництві з відповідними соціально-економічними наслідками збільшення обсягів виробництва, підвищення продуктивності праці, зростання соціальної захищеності аграріїв. Було закладено основи для підвищення кредитної, інвестиційної та інноваційної привабливості сільського господарства.

Незважаючи на наявність позитивних зрушень в сільському господарстві, основної мети ще не досягнуто: АПК не став високоефективною, конкурентноздатною та інвестиційно-привабливою галуззю. Фінансовий стан багатьох агропідприємств залишається нестабільним через їх низьку ефективність, господарських зв'язків не відновлено.

2.2. Поселенська мережа: демографічна ситуація та соціальні умови на селі

Прискорення формування інфраструктури аграрного ринку неможливе без вирішення комплексу заходів щодо управління соціальним облаштуванням сільських

територій. Територіальне суміщення економічного й соціального розвитку села взаємозумовлене і повинно мати системний характер. Вирівнювання пропорцій економічного й соціального розвитку сільських поселень і на цій основі підвищення фізичних, матеріальних і духовних цінностей селян, є однією із головних стратегічних цілей формування аграрного ринку в цілому.

На початок 2004 року сільські території, як специфічна підсистема загальної поселенської мережі, охоплювали 490 адміністративних районів, 10,2 тис. сільських рад, 28,7 тис. населених пунктів, в яких проживало 15,9 млн. чоловік постійного населення. Тобто це майже третина населення України, з яких 50,1% – становлять працездатні особи, 20,9% – молодше працездатного віку і 29,0% – пенсійного віку [22,5].

За територіально-функціональною та і поселенською структурою сільські території суттєво різняться, що позначається на специфіці територіально-адміністративного управління. Це адміністративно-територіальні одиниці місцевого самоврядування, які створюють самостійні бюджети, в межах яких опрацьовують свої повноваження, формують систему самоврядних структур, реалізують програмні дії тощо.

Тобто місцеве самоврядування – це виключне в межах Конституції і законів право територіальних громад міст, селищ, сіл самостійно вирішувати інтереси в основному місцевого значення. Система місцевого самоврядування охоплює: територіальну громаду як первинний його суб'єкт поселенської мережі; сільську (селищну), міську, районну, обласну ради та їх виконавчі органи. Всі вони наділені певними правами й обов'язками щодо захисту спільних інтересів територіальних громад.

Територіальна громада, що налічує до 500 жителів, має право не створювати виконавчі органи, їх функції може виконувати сільський голова одноосібно. За ініціативою територіальних громад місцеві ради створюють на представницьких засадах органи самоорганізації населення (групи, кооперативи та різні об'єднання), компетентні вирішувати окремі питання місцевого значення. Зокрема, це

стосується вирішення проблем соціально-економічного розвитку підвідомчих територій, задоволення населення соціально-культурними, побутовими й іншими послугами.

Стосовно села адміністративно-територіальна одиниця – це сільська або селищна рада що формується на виборній основі. Вона може мати у своєму складі один або декілька населених пунктів, у комплексі з дрібними та спеціальними поселеннями. Як правило, віддаленість останніх не повинна перевищувати 4-5 км від центрального поселення. Просторове розміщення сільських поселень, їх розміри за наявним населенням, використанням землі, трудових ресурсів, засобів праці – визначальні чинники, які безпосередньо впливають на розселення, формують його адміністративно-територіальний устрій.

Тобто сільська поселенська мережа – це не лише місце зосередження населення, а й певна форма адміністративно-територіального утворення, що повинна диференційовано в кожному з них органічно поєднувати економічний й соціальний потенціали з метою підвищення рівня та якості життя усіх сільських жителів.

Для відстеження динамічних процесів у сільській поселенській мережі за людністю Держкомстат України виділяє такі групи сіл: до 49 жителів; 50-99; 100-199; 200-299; 300-499; 500-999; 1000 і більше жителів [22, 6].

Аналіз ситуації на селі дає підставу стверджувати, що в останні роки глибинні перетворення щодо переведення аграрної економіки на принципово нові засади господарювання поки що не забезпечують позитивних результатів у розселенні. Внаслідок подальшого ускладнення демографічної кризи близько третини загальної кількості населених пунктів перебувають за межею самовідтворення й віднесення до категорії деградуючих, а поселенська мережа скорочується. За 1970-2003 рр. втрачено 2,7 тис. населених пунктів, або 8,5% загальної їх кількості [22,10].

Поряд з вищезазначеним погіршується структурне співвідношення поселенської мережі. Через зменшення великих (1000 і більше жителів) і середніх (500-999 жителів) сіл збільшується її дрібноселеність. Села з

населенням до 499 жителів становлять близько 63% їх кількості. Для порівняння: в 1996 р. їх частка дорівнювала 61,4 відсотка [22,6-10].

У просторовому й регіональному плані розселення також суттєво різняться. Великі за людністю села (1000 і більше жителів) розміщені переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Івано-Франківській областях (від 43,4 до 54% загальної в них кількості сіл), середні (500-999 жителів) – у Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій (від 28,8 до 32,7%). Найменші села (до 49 осіб) зосереджені переважно в Сумській, Чернігівській, Харківській, Кіровоградській областях (від 20 до 30%), а 50-99; 100-199; 200-299; 300-499 осіб – у Житомирській, Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій областях, де вони становлять відповідно 20,0-59,2%. Загалом дрібноселеність тут коливається від 62,1% (Волинська область), до 79,9% (Сумська область).

Станом на початок 2004 року в Україні в дрібноселеній зоні на селі проживало 20,6% сільського населення [22,6-10]. Такі зрушення в сільській поселенській мережі зумовили стабільну тенденцію до її розукрупнення. За 1991-2002 рр. кількість районів в Україні збільшилася з 481 до 490,0 сільських рад – з 9,2 тис. до 10,3 тис. адміністративних одиниць. Внаслідок постійного зменшення сільських поселень та їх людності відбуваються зворотні зміни в адміністративному навантаженні. Якщо на початок 1991 року на один район припадало в середньому 59,9 села, а на сільську раду – 3,1 села, то на початок 2004 року ці показники становили відповідно 58,4 і 2,8 села. За цей період середня людність одного району зменшилася з 35,1 тис. до 32,1 тис. жителів, сільської ради з 1,8 тис. до 1,5 тис. жителів, села – з 585 до 550 жителів. Ці зміни можна оцінювати по-різному [22,7-10].

Якщо брати до уваги негативні процеси, що спостерігаються на селі, то децентралізація адміністративно-територіального розвитку сільських територій сприяє більш чіткому їх виявленню й ефективному вирішенню. Розукрупнення поселенського потенціалу зумовлює подальшу руйнацію створеної за тривалий період надзвичайно важливої потужної виробничої та соціальної інфраструктури.

Крім того, через нинішню фінансову скруту їх будівництво в межах новостворених адміністративно-територіальних одиниць є проблематичним. Тобто село втрачатиме привабливість не лише для проживання, а й для виробничої діяльності в аграрному секторі.

Так, за даними обстеження Держкомстатом України в 2004 р. виробничими структурами було охоплено лише 44,4% загальної кількості населених пунктів. Порівняно з попереднім (в 1996 р.) обстеженням їх кількість, де були відсутні виробничо-управлінські підрозділи збільшилася в 1,5 раза, з них – три чверті сіл із населенням понад 200 жителів і близько 10% – понад 500 жителів. Кожен третій сільській житель працездатного віку не працював. З працюючих 2,1 млн. осіб працювали лише в особистому господарстві [22,7-10]. Відсутність виробничих підрозділів у переважній більшості населених пунктів, втрата ними господарських функцій зумовили деструктивні явища в територіально-господарській організації сільських територій. Велика площа землі перебуває поза виробництвом сільськогосподарської продукції, погіршується загальний стан сільського господарства.

Динаміка природного руху сільського населення протягом 1990-2004 рр. характеризується абсолютним його скороченням. Причому, внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених темпи скорочення чисельності мешканців села зростають. Якщо в 1990 році природне скорочення кількості селян в Україні становило 58,2 тис. чол., то в 2002 р. – 158,7 тис., тобто збільшилося майже в 2,7 раза [22, 36-37]. Особливо це характерно для суто сільськогосподарських областей і районів (табл. 2.5).

Так, наприклад, у селах Погребищенського району Вінницької області у 2004 р. кількість народжених на 1000 наявного населення становила 7,5 чоловік, а померлих – 24,9, у результаті чого природне скорочення чисельності селян лише за один рік в районі складав 17,4 чоловік, тобто смертність перевищувала народжуваність в 3,3 раза.

Аналіз статистичних даних дає підстави визначити сучасну демографічну ситуацію у сільській місцевості України як гостро кризову, яка може створити серйозну загрозу відтворенню селянства та призведе до вимирання українського села. Головним чинником, що зумовив зменшення чисельності сільського населення за цей період, було його природне скорочення. Адміністративно-територіальні зміни в сільській місцевості й міграційний рух суттєво не вплинули на кількісні зміни сільського населення.

Зміна чисельності сільського населення синтезує сумарну дію динамічних зрушень різних вікових груп. Абсолютне зменшення жителів села відбувається переважно внаслідок інтенсивного скорочення їх демографічної основи – дітей віком до 15 років. Лише протягом 1990-2003 рр. кількість їх зменшилася на 18,9%, майже кожний третій житель села став пенсіонером за віком (додаток А).

Таблиця 2.5

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення по районах Вінницької області, 2004 р.

(на 1000 наявного населення)

Район	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст	
	всього	у сільській місцевості	всього	у сільській місцевості	всього	у сільській місцевості
Україна – всього	9,0	9,3	16,0	19,6	-7,0	-10,3
Вінницька область – всього	9,0	8,2	16,9	21,3	-7,9	-13,1
Барський	8,9	8,3	20,4	23,2	-11,5	-14,9
Бернадський	8,5	8,2	18,9	20,3	-10,4	-12,1
Вінницький	9,7	9,7	16,7	16,9	-7,0	-7,2
Гайсинський	8,4	8,0	18,4	22,0	-10,0	-14,0
Жмеринський	9,0	8,8	22,7	22,7	-13,7	-13,9
Іллінецький	9,3	8,4	17,3	19,8	-8,0	-11,4
Калиновський	11,0	10,7	17,9	20,3	-6,9	-9,6
Козятинський	8,3	8,3	21,2	21,2	-12,9	-12,9
Крижопільський	8,3	8,3	20,5	22,4	-12,2	-14,1
Липовецький	7,6	6,6	17,3	20,7	-9,7	-14,1
Латинський	8,5	7,8	19,9	21,3	-11,4	-13,5
Могилів-Подільський	7,4	7,4	21,1	21,8	-13,7	-14,4

Муровано-Куриловецький	7,8	7,6	21,0	23,1	-13,2	-15,5
Немирівський	7,6	6,9	21,2	24,8	-13,6	-17,9
Оратівський	7,4	7,3	20,0	21,2	-12,6	-13,9
Піщанський	8,5	8,5	20,9	22,2	-12,4	-13,7
Погребищенський	8,0	7,5	21,8	24,9	-13,8	-17,4
Теплицький	7,1	6,7	18,1	20,1	-11,0	-13,4
Тиврівський	9,8	9,3	20,3	23,1	-10,5	-13,8
Томашпільський	8,8	7,8	20,4	23,5	-11,6	-15,7
Тростянецький	7,1	6,8	18,1	19,3	-11,0	-12,5
Тульчинський	8,2	6,7	19,6	22,3	-11,4	-15,6
Хмільницький	7,8	7,8	21,7	21,7	-13,9	-13,9
Чернівецький	7,8	7,3	20,6	21,4	-12,8	-14,1
Чечельницький	7,8	7,4	21,2	23,0	-13,4	-15,6
Шаргородський	10,5	10,4	16,9	17,7	-6,4	-7,3
Ямпільський	9,4	8,9	19,9	22,0	-10,5	-13,1

Джерело: Статистичні дані Вінницького управління статистики.

Таким чином, структурно-динамічні зрушення чисельності сільського населення України відбуваються у двох протилежних напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків та осіб працездатного віку, з другого – зростає кількість пенсіонерів.

Отже, сільське населення України швидко старіє, звужується демографічна основа його відтворення. До того ж темпи цих динамічних зрушень набули стабільного тенденційного характеру. За шкалою ООН щодо вимірників старіння населення, надзвичайно старим сільське населення України було ще у 1974 р. Нині показники старіння його багаторазово перевищують показники допустимого рівня.

Зменшення чисельності сільського населення протягом вказаного періоду спостерігалось в усіх, за винятком Чернівецької та Закарпатської областях. За розрахунки коефіцієнт демографічного навантаження людьми похилого віку останнім часом зростає, а дітьми і підлітками – зменшувався. Таким чином, витрати життєвої енергії батьків спрямовані переважно на утримання людей старше працездатного віку, а не на вирощування молодого покоління селян.

Критичне становище щодо демографічного стану в сільській місцевості характеризується не тільки погіршенням кількісних, але і якісних параметрів

демографічних процесів – абсолютне й відносне зменшення сільського населення супроводжується інтенсивним старінням, значним зниженням народжуваності, зростанням смертності, збереженням інтенсивного міграційного впливу сільської молоді, скороченням тривалості життя, погіршенням здоров'я і зниженням освітнього рівня.

Так, у середньому, чисельність сільського населення Вінницької області за роками скорочувалась такими темпами (тис. осіб): 1991-1995 рр. – 1015,7 тис. чол.; 1996-2000 – 955,5; 2001 р. – 922,1; 2002 – 953,5; 2003 – 937,5; 2004 р. – 921,9 тис. чол.

Основною складовою демографічної кризи в сільській місцевості є різке зниження народжуваності, про що свідчать динаміка кількості народжень і показники інтенсивності цього процесу. Протягом за 1990-2003 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 40%. Коефіцієнт життєвості (співвідношення кількості народжених і померлих) за 1970-2003 рр. по Україні зменшився майже втричі. Кількість постійного населення за основними віковими групами в господарствах Вінницької області показує, що в 12 районах переважає населення старше працездатного віку, тобто пенсійного.

Найнижчий рівень очікуваної тривалості життя був у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61 рік, жінок – 72,6 року. В 1998-1999 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1991-1992 рр. і залишається на рівні показників 40-річної давності. Як наслідок, депопуляція з кожним роком набуває дедалі загрозливішого характеру: протягом за 1990-2002 рр. рівень природного зменшення населення зріс в 2,7 раза, а за 1980-2002 рр. – майже в 11 разів.

Отже, протягом останніх 14 років вплив міграції на чисельність сільського населення був досить суперечливим, але на якісні параметри селян – однозначним: статеві-вікова структура їх унаслідок міграційних процесів погіршувалася. Протягом 1960-2004 рр. в міграційному русі селян

переважали молодь та особи працездатного віку, частка яких досягала 65-80%.

Особливої уваги заслуговує міграція осіб віком 15-19 років. Інтенсивність міграції їх щодо вибуття з села у 3,5-4 рази вища, ніж усього сільського населення, а це в основному випускники 9-11 класів сільських загальноосвітніх шкіл. Тому на реформування аграрної економіки покладалися великі надії щодо оздоровлення демографічної ситуації в сільській місцевості за рахунок закріплення тут молодих кадрів і соціального відродження села, оскільки одним із завдань аграрної реформи є формування на селі реального, ефективного власника і господаря землі, який на основі прогресивних, ринкових форм господарювання забезпечить розвиток на селі приватного сектору, що сприятиме у майбутньому вирішенню продовольчої проблеми та докорінному поліпшенню соціального становища селян. Йому (власникові землі) належить вирішальна роль у переорієнтації селян на розуміння й свідоме сприйняття ними змін, що відбуваються в сільському господарстві, формуванні нового світогляду щодо соціально-економічної переорієнтації аграрної економіки.

Найсприйнятливою до цих змін є сільська молодь, оскільки їй належить майбутнє. Вона має бути основною рушійною силою ринкових перетворень, втілення в життя нових ідей і технологій сільськогосподарського виробництва. З огляду на це реформування аграрної сфери повинно сприяти закріпленню молоді в сільській місцевості, однак цього не сталося. Навіть за умови позитивного сальдо міграції сільського населення в 1992-1996 рр. молодь продовжувала інтенсивно виїжджати із села.

Як показали розрахунки, частка молодих людей віком 15-19 років у міграційних потоках сільського населення по прибуттях і вибуттях за 1960-2000 рр. не зазнала суттєвих змін і становила відповідно 13-16 і 21-23%. Причому інтенсивність міграційного руху дівчат 15-19 років протягом цього періоду в 1,5 раза була вищою порівняно з юнаками того ж віку [22, 45].

Причиною є те, що жінки більш чутливі до умов проживання в сільській місцевості та праці в аграрному секторі, де переважає ручна праця, тому на них покладається підвищене трудове і соціальне навантаження, що й змушує їх покидати село. Особливою ознакою міграційного руху сільського населення у 90-х роках було збільшення вибуттів у країни далекого зарубіжжя. Лише за 1996-2000 рр. кількість їх зросла майже вдвічі, а міграційні втрати становили 11,2 тис. чол. Найбільше таких емігрантів у Рівненській, Одеській і Закарпатській областях.

Таким чином, незважаючи на те, що для розвитку аграрних відносин на основі приватної власності на землю та майно законодавчо здійснена надійна у своїй основі політико-правова і соціально-економічна база, достатня для поетапного досягнення стратегічної мети аграрної реформи, суттєво вона не вплинула на закріплення молоді у сільській місцевості й аграрному секторі, оскільки створювалася без належного врахування демографічного чинника, зокрема, перспектив відтворення селян і поповнення трудового потенціалу молодими кадрами. Внаслідок прояву цього та інших чинників економічної кризи в усіх сферах суспільства понад 1 млн. найактивніших сільських жителів у пошуках роботи перебувають поза межами своїх родин. Це поглиблює кризову демографічну ситуацію в сільській місцевості, негативно впливає на морально-психічний стан сільських родин.

У зв'язку з цим у процесі створення базової соціально-економічної та правової основи освоєння ринкової системи господарювання виникає необхідність удосконалення законодавства стосовно молоді та неповнолітніх дітей у сільській місцевості щодо їхнього права на землю та майно, а також соціально необхідних пільг для формування в сільській місцевості середнього класу з якісно нової молоді генерачії селян.

Соціально незахищені випускники сільських шкіл і щодо їх використання та оплати праці в суспільному виробництві. Значна частина їх зайнята в особистому господарстві. Слід відмітити, що майже 30% сільських юнаків і дівчат пов'язують своє працевлаштування з ринками праці країн

ближнього і далекого зарубіжжя, понад 2 млн. з них періодично працюють за кордоном.

Отже, немає достатніх підстав стверджувати, що в Україні настав переломний момент у закріпленні молоді в сільській місцевості. Навпаки є всі підстави вважати його однією з ознак демографічної кризи в сільській місцевості. Сучасна демографічна криза в українському селі не може вселяти оптимістичних надій на майбутнє.

За прогнозами державної установи “Інституту економіки” НАНУ до 2011 року спостерігатиметься процес зменшення сільського населення з деяким призупиненням старіння, зниженням на 18,6-26,1% "демографічного навантаження" осіб працездатного віку, зростанням коефіцієнта заміни поколінь, підвищенням (до 13,4 ‰) загального коефіцієнта народжуваності та зменшення (до 14,7 ‰) загального коефіцієнта смертності. Однак це лише перші паростки в поліпшенні демографічного розвитку села, які необхідно плекати усім суспільством, що диктує об’єктивну необхідність формування національної демографічної політики, здатної запобігти подальшому поглибленню кризового стану в сільській місцевості, як і в цілому по Україні.

Процес зменшення чисельності сільського населення України триватиме до 2026 року. Навіть відчутне поліпшення режиму відтворення селянства не зможе компенсувати впливу на формування чисельності селян, що спричиняється несприятливою їх віковою структурою. Частка дітей 0-15 років практично залишиться незмінною (становитиме 21,1%), осіб працездатного віку зросте на 5,9 процентного пункти і дорівнюватиме 55,4%, а частка осіб похилого віку зменшиться на 5,7 процентного пункти і становитиме 23,5%.

Рівень постаріння в селах знижуватиметься. Віковий склад сільського населення поліпшуватиметься за рахунок поступового переміщення найбільших його деформацій у старші вікові групи, більшої, ніж у містах, народжуваності й особливостей міграції

населення. "Демографічне навантаження" в селах до 2026 р. знизиться на 18,6-26,1% як внаслідок зменшення його з боку дітей, так і з боку осіб старше працездатного віку. Однак навантаження з боку батьків і прабабків залишиться переважаючим.

Очікувана чисельність народжених у сільській місцевості збільшуватиметься, померлих – зменшуватиметься. Кількість народжених в 2021-2026 рр. порівняно з 1996-2000 рр. збільшиться на 12,4 тис. чол., або на 6,9%, а померлих – скоротиться на 90 тис. і 29,9%, внаслідок чого природне скорочення селян зменшиться на 102,4 тис. чол., або в 6,1 раза [22, 60-65].

Надія на те, що в ринкових умовах господарювання на приватній основі селянин-господар буде зацікавлений у великій сім'ї, може виявитись догмою, оскільки, по-перше, відкрите суспільство буде сприятиме орієнтації на західні стандарти добробуту, прагнення до яких певний час реалізуватиметься більшістю населення за рахунок посилення обмеження дітонародження, і ті верстви селянства, для яких раніше була характерна сім'я з двома і більшою кількістю дітей, перейдуть до однодітності.

2.3. Рівень життя: доходи і витрати сільського населення

Рівень життя населення – це соціально-економічна категорія, яка характеризує ступінь, на певному етапі розвитку суспільства, задоволення населення матеріальними, духовними й соціальними благами. Він безпосередньо залежить від матеріального добробуту окремої людини, реального рівня її потреб щодо життєвих благ і послуг, їхньої кількості та якості.

До матеріальних благ належать продукти харчування, одяг, взуття, житло, меблі, предмети комунально-побутового та культурного вжитку, засоби транспорту, зв'язку; до духовних благ – послуги невиробничої сфери; до соціальних – наявність роботи, умови праці, тривалість робочого часу, соціальний захист.

Рівень життя характеризується системою показників, таких як загальні обсяги спожитих матеріальних благ і послуг на рівні певної території, регіону, країни в цілому, сукупні ресурси домогосподарств, реальні доходи населення та їх використання, заробітна плата працюючих, споживання населенням продовольчих і непродовольчих товарів, послуг соціального спрямування, зокрема стосовно забезпеченості житлом, послугами освіти, охорони здоров'я, комунально-побутовими послугами тощо.

Оптимальний рівень життя спрямовується на відтворення робочої сили та її подальший розвиток і визначається порівнянням фактичних обсягів споживання життєвих благ і послуг з раціональними нормами на них (державними соціальними стандартами). Таке порівняння дає змогу визначити динаміку темпів росту потреби і споживання матеріальних благ у розрахунку на одне домогосподарство, одну особу за відповідний період, порівняти їх, і на цій основі опрацювати відповідні заходи щодо їх підвищення та гармонізації.

Сукупні ресурси домогосподарств формуються із грошових доходів – оплати праці, доходів від підприємницької діяльності, продажу сільськогосподарської продукції, пенсій, стипендій, різного роду допомог тощо; негрошових доходів – вартості спожитої продукції, виробленої в особистому господарстві, допомоги від родичів або інших осіб, пільг і субсидій; заощаджень, позик, повернених боргів тощо.

Структура формування сукупного доходу селян свідчить, що заробітна плата ще не стала основним мотиваційним джерелом використання людського капіталу. Підвищення її відбувається досить низькими темпами, і, внаслідок збільшення цін на товари повсякденного вжитку та послуги, купівельна спроможність громадян і їхній життєвий рівень знижуються. Якщо в 1990 р.

частка оплати праці у структурі сукупного доходу сільських жителів становила 59,4%, то в 2001 р. вона зменшилась до 22,3%, або на 37,1 процентних пункта. У міських поселеннях означений показник на цей період становив 49,6%, а оплата праці в грошовому виразі перевищувала удвічі відповідний показник у сільській місцевості [44, гл. VI].

Соціальна інфраструктура села, як сукупність структурних елементів сільського поселення, покликана забезпечувати належні умови праці й відпочинку, сприятливе, комфортне життєве середовище у сільській місцевості. Під соціальною інфраструктурою розуміють мережу підприємств, установ, що забезпечують задоволення життєвих потреб сільського населення.

За видами об'єкти соціального призначення поділяють таким чином:

1) за сферами діяльності – житлові, комунальні, побутові, медичні, торговельні, громадського харчування, освітні, культурні, спортивно-оздоровчі, поштово-телеграфні, транспортні та шляхи сполучення, зв'язок тощо;

2) за тривалістю функціонування, мобільністю, місцем надання послуг.

Деструктивні зміни в сільській поселенській мережі України трансформація великих поселень у середні, середніх – у малі та дрібні на фоні різкого зменшення бюджетного фінансування негативно впливають на функціонуючу мережу об'єктів соціальної інфраструктури. Незважаючи на низький рівень забезпеченості сіл об'єктами соціальної інфраструктури, мережа підприємств і закладів соціально-культурного підкомплексу невпинно скорочується (табл. 2.6) [22, 51-52].

Аналіз даних табл. 2.6 показує, що за період з 1990 р. по 2004 р. їхня мережа значно скоротилася: сільських магазинів – на 38,4 тис., закладів громадського харчування – на 10,3 тис., дитячих дошкільних закладів – на 4,3 тис., загальноосвітніх шкіл – на 0,6 тисяч, закладів культури – на 4,0 тис., фельдшерсько-акушерських пунктів – на 1,1 тис. Повністю припинили своє функціонування пологові будинки.

Таблиця 2.6

Рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної

інфраструктури, тис. одиниць, на кінець 2004 року*

Об'єкт	Кількість об'єктів		Рівень забезпеченості, %	
	Вінницька обл.	Україна	Вінницька обл.	Україна
Дошкільні дитячі заклади	471	8227	32,1	28,8
Загальноосвітні школи	875	14396	59,7	50,4
Будинки культури, клуби	1089	17146	74,3	60,0
Бібліотеки	921	15130	62,8	52,9
Кіноустановки	112	2749	7,6	9,6
Дільничні лікарні	47	679	3,2	2,4
Амбулаторно-поліклінічні заклади	163	3026	11,1	10,6
Фельдшерсько-акушерські пункти	958	15526	65,3	54,3
Магазини	1490	20697	101,6	72,4
Заклади громадського харчування	475	7947	32,4	27,8
Аптеки	89	1697	6,1	5,9
Водогони	82	6375	5,6	22,3

* Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України.

Через відсутність коштів на утримання об'єктів соціальної інфраструктури за призначенням діють лише 59,9% підприємств служби побуту, 73,4% дитячих дошкільних закладів, 92,8% торговельних закладів. Не функціонує значна частина шкіл. Крім того, 31,5% дитячих дошкільних закладів потребують капітального ремонту, 30,6 – шкіл, 43% – клубів, 28,1% – лікарняних закладів [22, 50].

Різде зменшення обсягів бюджетного фінансування, вкрай незадовільний економічний стан сільськогосподарських підприємств, стрімке підвищення цін на будівельні матеріали спричинили зменшення обсягів соціального будівництва на селі. До 1940 р. було зведено 30% будинків, протягом 1940-1980 рр. – до 50% і лише 3% зведені в 1991-1995 рр. Приблизно до 5% побудовано осель за десять останніх років. Загальна площа зношеного й аварійного житлового фонду досягає в сільській місцевості до 30%. Багато незайнятих будинків налічується у Сумській, Чернігівській, Київській і Вінницькій областях. Нині для зведення добротного житла з

комплексом приміщень для ведення особистого господарства слід витратити не менше 120-150 тис. гривень, однак селяни не мають таких коштів [21, 110-115].

Мережа соціально-культурних закладів на селі не спроможна виконувати належні їй функції. Дошкільними закладами нині охоплено лише 28,8% загальної кількості сільських населених пунктів, школами – 50,9, дільничними лікарнями, фельдшерсько-акушерськими пунктами – відповідно 2,6, 10,1 і 54,7, водогазом – 22,7, газифіковано – 30,5% населених пунктів. Практично у кожному п'ятому селі немає стаціонарного й пересувного торговельного обслуговування. Мережа роздрібної торгівлі та громадського харчування порівняно з 1990 р. скоротилася відповідно у 2,7 і 2,2 рази [21, 98-99].

Перехід аграрної сфери економіки до ринкових відносин вимагає удосконалення економічного механізму управління і функціонуванням сільської соціальної інфраструктури. Державне управління нею повинне здійснюватись на всіх рівнях за провідної ролі місцевих органів управління та самоврядування, на які покладаються координації діяльності усіх господарських структур, участь у формуванні соціальних програм, вирішення питання оподаткування й розподілу коштів.

Головною метою удосконалення економічного механізму управління соціальним розвитком села є забезпечення комплексного розвитку інфраструктури сільських територій та поліпшення умов життя сільського населення. За період переходу України до ринкових відносин, як зазначалося, загальна кількість закладів культури, торгівлі, громадського харчування й роздрібної торгівлі, хорони здоров'я, значно скоротилася в усіх регіонах, що суттєво погіршило соціальні умови сільських жителів села.

Найбільше зручностей для сільських жителів створює наявність шляхів сполучення, водо- та газопроводів. Більше половини областей України стовідсотково забезпечені під'їзними автомобільними шляхами до сіл, водночас у Сумській області – тільки на 76,6%, Кіровоградській – на 78,6, Чернігівській – 83,5%. Найвищий рівень забезпеченістю водопроводами в АР Крим – 91,8%, Запорізькій області –

62,4, Миколаївській – 52,2%, найнижчий – в Івано-Франківській – 1,2, Чернівецькій – 0,3, Закарпатській – 2,4%. У середньому по Україні цей показник становить лише 23%. Дещо вищий середній показник забезпеченості газопроводами – 30,3% [21, 106].

Досить сталий по регіонах показник забезпечення сільського населення житлом – майже однаковий у всіх областях і наближується до середнього по Україні – 24 кв. м на одного жителя. Проте якість житла залишається досить низькою. Показники рівня обладнання житлового фонду водопроводами, каналізацією й центральним опаленням у сільській місцевості у середньому в Україні досить низькі – відповідно 16,7; 12,0 і 18,1% (додатки Б,В).

Значна роль у вирішенні облаштування житла належить органам місцевого самоврядування. В Україні 97% сільських населених пунктів не мають будинків побуту і стільки ж комплексних приймальних пунктів, 92,7% не мають лазень. Майже повністю відсутні інші підприємства служби побуту.

Отже, постає питання відновлення колишніх і створення нових закладів соціальної інфраструктури:

а) побутового обслуговування, яке забезпечує значне скорочення затрат часу і праці населення на ведення домашнього господарства, особисту гігієну та ін. Побутове обслуговування населення здійснюється тими ланками соціальної інфраструктури, які нарощують обсяги виробництва переважно за рахунок зростання чисельності працюючих, що сприяє подоланню безробіття;

б) роздрібною торгівлі і громадського харчування, які виконують функцію безпосереднього задоволення потреб населення в товарах народного споживання;

в) культури і мистецтва як ланки соціальної інфраструктури покликаної задовольняти духовні запити населення;

г) охорони здоров'я, призначеної подовжувати тривалість життя й активної діяльності людей, зміцнення їх здоров'я;

д) роль освіти полягає у нагромадженні знань, підвищенні розумового рівня членів нашого суспільства.

Розглядаючи функціональне призначення основних ланок соціальної інфраструктури, можна дійти висновку: наскільки ефективно вони зможуть задовольняти вищезазначені потреби – настільки зросте добробут населення України і села зокрема. За радянських часів і незалежності нашої держави Урядом приймалось багато законодавчо-нормативних актів щодо соціального розвитку села, проте вони, як правило, не виконувалися. Для прикладу: строк і виконання Державної програми розвитку соціальної сфери села на період до 2005 р., затвердженої Указом Президента України від 15 липня 2002 р., закінчується, однак соціальний стан села не покращився.

Основними завданнями Програми передбачалося:

- зупинення закриття, а також відновлення діяльності раніше закритих та відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах;
- нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціалізованих програм його підтримки;
- збільшення обсягів будівництва інженерних мереж і споруд, насамперед у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси, розвиток систем розвідних мереж водо- і газопроводів з метою повнішого завантаження існуючих магістралей;
- створення сприятливих умов для розвитку сфери платних послуг.

Підвищення рівня забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури потребує пошуку нових форм обслуговування сільського населення, насамперед того, яке проживає в малих і віддалених селах.

Одним із перспективних напрямів поліпшення обслуговування має стати впровадження мобільних форм надання послуг за попереднім замовленням. Недоліки у відновленні та створенні соціальної інфраструктури зумовлені насамперед відсутністю фінансування.

Для фінансування будівництва й реконструкції об'єктів інфраструктури передбачалося залучити кошти місцевих бюджетів, підприємств та організацій виробничої сфери, суб'єктів господарювання у сфері обслуговування, населення та інвестиційних фондів (місцеві джерела), а також інших джерел.

На розвиток соціальної інфраструктури передбачалося направити в 2003-2005 роках не менше як 30% видатків Державного бюджету України на капітальні вкладення. З цією метою орієнтовно передбачалося виділити кошти в таких обсягах: 2003 р. – 174,8 млн. грн., 2004 р. – 236,7 млн. і 2005 р. – 355,5 млн. грн.

Крім цього, планувалося залучити кошти з інших джерел фінансування для виконання згаданої Програми – відповідно по роках 243,4 млн. грн., 316,8 млн. і 414,1 млн. грн. Отже, загальна сума за всіма джерелами фінансування на 2005 рік була визначена в розмірі 769,6 млн. грн. [22, 257-258].

Програмою передбачалося відновити роботу й розширити мережу стаціонарних об'єктів торгівлі та громадського харчування в системі споживчої кооперації, розвивати пересувні форми обслуговування; відновити роботу заготівельних пунктів-магазинів та розширити їх мережу, збільшити кількість заготівельних організацій, залучати до заготівлі сільськогосподарської продукції сільські споживчі товариства, підприємства торгівлі, громадського харчування та переробної промисловості; активізувати роботу щодо створення інтеграційних господарських систем.

У практиці розбудови сільських територій продовжує використовуватися передана у спадщину з минулого традиція перспективних і неперспективних сіл, згідно з якою розвиток соціальної інфраструктури здійснюється в основному за місцем розміщення сільських рад. Тому актуальною є проблема вирівнювання умов соціально-культурного й комунально-побутового обслуговування сільського населення в кожному населеному пункті.

Відтворення сільського населення і розвиток соціальної сфери села – взаємопов’язані та взаємообумовлені складові. Розвиток соціальної сфери сприяє розширеному відтворенню селянства й демографічному розвитку села, а розширене відтворення селянства диктує об’єктивну необхідність розвитку соціальної сфери й поліпшення умов життя. Станом на початок 2004 року порівняно з 1990 роком чисельність жителів села скоротилася на 1493,3 тис., або на 8,8 %, а порівняно з 1913 роком – на 12,5 млн., або 45,4% [22, 36].

Проблеми рівня життя та соціального захисту сільського населення в період реформування виявилися широкомасштабними і надзвичайно глибокими. За цей період рівень реальних доходів населення знизився, підвищилась диференціація між доходами найбільш і найменш забезпеченого населення. Особливо велика розбіжність у рівнях середньомісячної заробітної плати спостерігається в окремих сферах економічної діяльності (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Динаміка середньомісячної заробітної плати в окремих сферах економічної діяльності, грн.

Сфера діяльності	Роки						у кілька разів до сільського господарства
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	
Економіка в цілому	73	230	311	376	462	590	у 2 рази
Промисловість	90	302	406	485	501	743	у 2,5 рази
Будівництво	89	260	362	427	546	709	у 2,4 рази
Транспорт і зв’язок	103	335	460	537	685	843	у 2,9 рази
Сільське і лісове господарство	37	114	154	183	219	295	-

Джерело: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України.

Внаслідок соціально-майнової диференціації населення виникло таке явище як бідність з особливо крайніми її проявами, передусім

у віддалених сільських районах та окремих соціальних групах. Доходи населення є узагальнюючим показником рівня добробуту, що характеризують купівельну спроможність сімей, можливість раціонального забезпечення життєвими засобами, матеріальними й духовними благами. Їх оптимальне формування створює соціальні стандарти життя людей, систему їх соціальної захищеності.

Прагнення кожного члена сім'ї отримати максимальний дохід акумулює в собі мотивацію до підвищення зайнятості, продуктивності праці й ефективності сільськогосподарського виробництва. Проте формуються вони не лише за рахунок трудових доходів, а й суспільних фондів споживання, доходів від власності, в тому числі орендної плати за майнові та земельні паї, заощаджень тощо [22, 133].

Аналіз статистичних даних свідчить, що грошові доходи й сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості постійно зростають.

У 2004 р. вони зросли проти попереднього 2003 року: по оплаті праці – на 22,87 грн. у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, або на 0,4%; доходи від продажу сільськогосподарської продукції на 23,28 грн., або на 1,7%; пенсії – на 4,77 грн.; грошові доходи зросли лише на 62,00 грн.; сукупні ресурси – на 81,53 грн. і становили на одне домогосподарство відповідно 481,7 і 689,74 грн. (додаток Д) [22, 133-135; 210, 257].

Масове безробіття на селі в останні роки, знецінення й вивільнення робочої сили з аграрної сфери, перерозподіл її в інші сфери народного господарства та за межі країни на фоні різкого зростання споживчих цін, зниження платоспроможності та ресурсів життєзабезпечення продовжують суттєво ускладнювати рівень життя сільських жителів. Рівень життя на селі, незважаючи на істотне зростання реальних сукупних ресурсів, протягом останніх років залишається досить низьким.

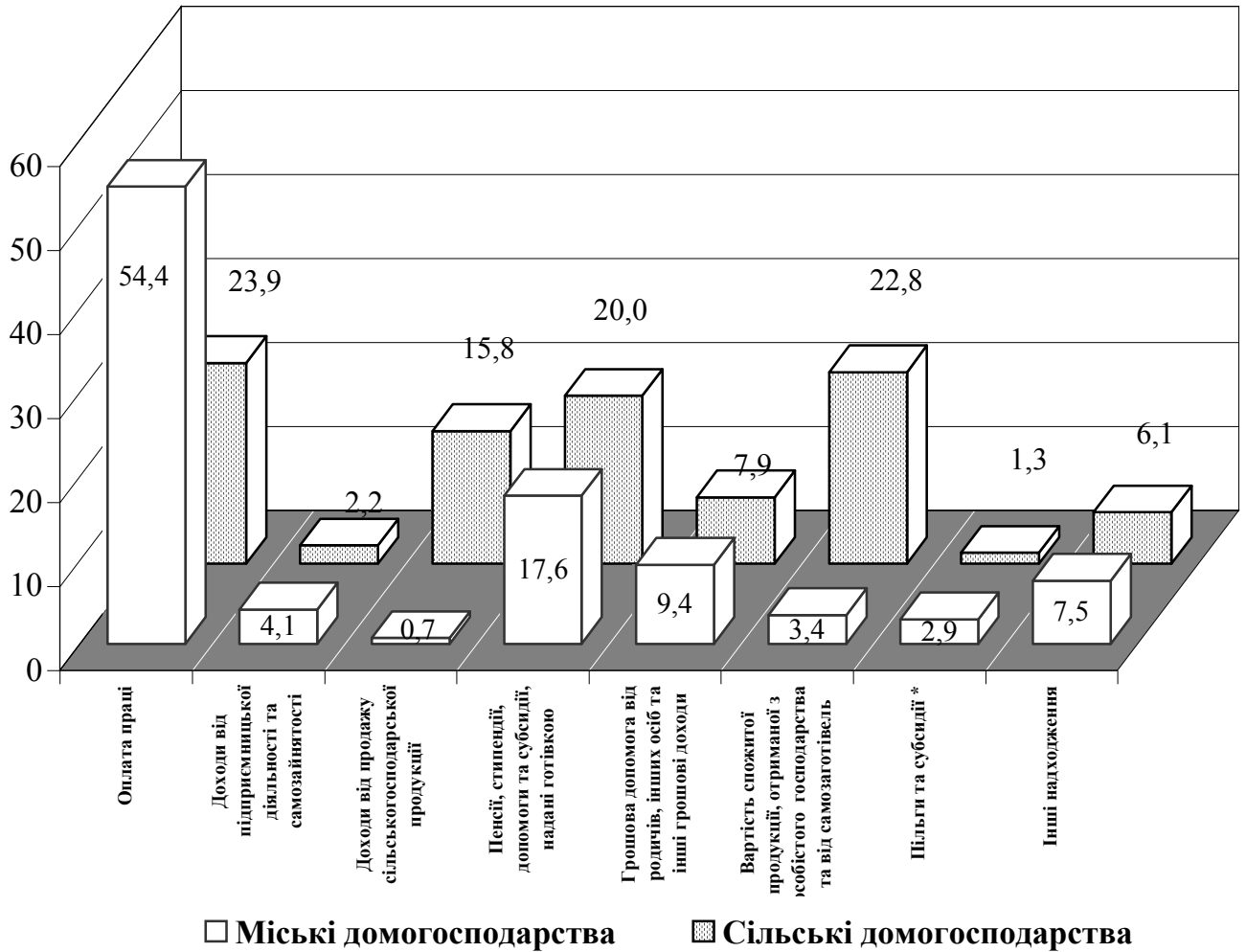

Так, у розрахунку на одну сільську сім'ю сукупні ресурси зросли з 363,61 грн. у 1999 р. до 608,21 грн. у 2002 р., або на 67,3% і 689,74 грн. у 2003 р. та 89,7% в розрахунку на одну особу – відповідно з 124,5 грн. до 210,5 грн., або на 40,9%. Однак порівняно з офіційно встановленими у 2000* і 2002 рр. прожитковими мінімумами середньодушові сукупні ресурси були нижчими відповідно на 58,7 та 61,5%.

Частка сільських домогосподарств, які знаходяться за межею бідності (із середньодушовими сукупними витратами у місяць нижче 75% рівня сукупних витрат – 140,29 грн.) становить 20,1%, а нижче прожиткового мінімуму – 83,9%. Порівняльну структуру сукупних ресурсів міських і сільських домогосподарств наведено на рис. 2.3.

---

* Закон України “Про прожитковий мінімум” був прийнятий 15 липня 1999 р. і набув чинності у 2000 р.

Джерело: Розраховано автором на основі даних Державного комітету статистики України.

Рис. 2.3. Порівняльна структура сукупних ресурсів міських і сільських домогосподарств, 2004 р.

* Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, санаторно-курортних путівок, послуг транспорту, зв'язку, купівлю ліків, лікування, зубопротезування.

Розглянемо грошові витрати сільських домогосподарств на продовольчі цілі (табл. 2.8) [22,136; 210, 164].

Таблиця 2.8

Грошові витрати сільських домогосподарств на харчування у середньому за місяць (у розрахунку на одне домогосподарство)*

Вид продукції	2002 р.		2003 р.	
	гривень	%	гривень	%
Продукти харчування	207,46	98,8	222,14	98,5

<i>у тому числі:</i>				
хліб і хлібопродукти	58,98	28,0	68,04	30,2
м'ясо та м'ясопродукти	23,65	11,3	24,79	11,0
риба та рибо продукти	16,17	7,7	16,43	7,3
молоко, сир	9,83	4,6	9,41	4,1
Яйця	2,0	1,0	2,42	1,1
Олія та жири	33,72	16,1	31,26	13,9
Цукор і кондитерські	32,67	15,6	33,78	15,0
Фрукти	5,60	2,7	5,27	2,3
Овочі і картопля	10,92	5,2	11,82	5,2
Напої безалкогольні	7,59	3,6	9,93	4,4
Інші продукти харчування	8,89	4,2	12,37	5,5
Грошові витрати на харчування	210,02	100,0	225,52	100,0

* Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України.

У 2003 р. на продукти харчування одне домогосподарство витратило: у містах – 383,18 грн., у сільській місцевості – 222,14 грн., або на 161,04 грн., (72,5%) менше, ніж у містах. На селі витрачають на хліб і хлібопродукти 30,2% усіх витрат, у містах – лише 16,6%; м'яса – відповідно 11,0 і 20,8%; молоко, сир та яйця – 5,2 і 11,5%. На селі також більше споживають олії й сала.

Враховуючи доходи від особистого господарства та вартість спожитих продуктів харчування власного виробництва, сукупні витрати на харчування в міських і сільських домогосподарствах практично вирівнюються: за даними 2003 р. вони відповідно становили 445,12 та 432,02 грн.

Сукупні витрати сільських домогосподарств на харчування залежно від величини сукупних витрат у місяць коливаються від 168 грн. (у групі до 60 грн. сукупних витрат), до 430 грн. (у групі 240-270 грн.) та до 519 грн. (у групі понад 360 грн.). Досить строкату картину маємо при аналізі сукупних витрат на харчування по регіонах.

При середніх витратах по Україні 441 грн. найвищі витрати спостерігаються в західних областях, зокрема у Львівській – 504,4 грн., Тернопільській – 515, Чернівецькій – 504 грн., тобто вище за середній показник на 14,4%. Водночас відокремилися група областей, де сукупні

витрати на харчування набагато поступаються середньому показникові в Україні. Так, в Автономній Республіці Крим вони становили 375,3 грн., у Кіровоградській області – 368,2, Луганській – 384,7, Сумській – 355,1, Херсонській і Хмельницькій – 396,5 грн., тобто були на 20-24% нижче від середніх [441].

Досить вагомим показником є склад продуктів харчування. В одних регіонах переважає картопля і хліб, в інших більше витрачається коштів на м'ясо та м'ясопродукти, рибу, олію та жири. Спостерігається надмірна поляризація за рівнем грошових доходів і витрат сільського населення. Так, у 2002 р. частка сільських домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами у місяць до 150 грн. дорівнювала 23,4%, у тому числі до 60 грн. – майже 1%, а понад 360 грн. – 14,6%.

Порівняльні показники місячних витрат на харчування у Вінницькій області (табл. 2.9) свідчать про те, що сукупні витрати на харчування нижчі від середнього рівня по Україні на 36%. Населення Вінниччини споживають майже у два рази менше на м'ясо і м'ясопродуктів. Ще менше затрачається на молоко, яйця, фрукти і овочі [210, 379].

Продовжує зменшуватися обсяг допомоги держави сільським жителям із суспільних фондів споживання, втрачається їхнє економічне значення для незаможних верств сільського населення. Частка пільг і субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого й рідкого палива в структурі сукупних ресурсів зменшилася від 2,6% у 1999 р. до 1,2% у 2002 р., на оплату санаторно-курортних путівок, послуг транспорту, зв'язку — відповідно від 0,4 до 0,3%. Частка стипендій сільським дітям, які здобувають освіту у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, за цей період була лише на рівні 0,1%.

Таблиця 2.9

Порівняльні показники витрат на харчування у Вінницькій області

в середньому за місяць, 2002 р.

грн.

Перелік продуктів	Україна, гривень	в т.ч. Вінницька область	
		гривень	%
Хліб і хлібопродукти	63,32	69,91	110,4
М'ясо та м'ясопродукти	61,17	31,51	51,5
Риба та рибопродукти	18,04	21,59	119,7
Молоко, сир	57,12	8,21	14,3
Яйця	12,91	2,59	20,1
Олія та жири	43,55	52,34	120,2
Плоди і фрукти	17,61	6,68	37,9
Овочі та картопля	87,03	12,40	14,2
Цукор і кондитерські вироби	40,36	33,76	83,6
Інші продукти харчування	6,95	7,53	108,3
Харчування поза домом	2,56	1,72	67,2
Безалкогольні напої	10,4	7,07	68,0
Сукупні витрати на харчування	403,33	255,51	63,3

Джерело: Держкомстат України. Витрати і доходи домогосподарств України у 2004 р. (За даними вибіркового обстеження). – Ч. I.

Основні надходження (98-99%) від особистого селянського господарства сімей, які проживають у сільській місцевості, забезпечують галузі рослинництва і тваринництва. Причому у сім'ях з вищими доходами переважають надходження від тваринницької продукції. При доході сім'ї від особистого селянського господарства в сумі 300,6 грн. у рік із середньодушовим сукупним доходом у місяць до 30,00 грн., майже дві третини грошового доходу забезпечують галузі рослинництва, більше третини – тваринництва. При відповідних надходженнях в 3373,90 грн. і 2039,60 грн., або 60,5%, складає продукція рослинництва і 39,2% – продукція тваринництва (включаючи вартість приплоду і приросту худоби).

Основними статтями у структурі грошових доходів середньостатистичної сільської сім'ї залишаються трудові доходи (36,1%),

доходи від особистого господарства (20,9%) та соціальні виплати – пенсії, стипендії, допомоги, пільги (29,6%). У структурі сукупного доходу сільської сім'ї збільшується частка витрат на харчування (від 67,1% у 1997 р. до 71,7% у 2003 р.) та оплату послуг (від 6,4 до 10,5%) і зменшується на непродовольчі товари – від 15,5 до 11,1%, хоча це не компенсує фізіологічних норм харчування.

Характеризуючи грошові витрати як основну частину сукупного доходу, слід відмітити, що на харчування та непродовольчі товари вони становлять третину по кожній групі, оскільки значну частину продуктів харчування селяни виробляють у власному господарстві, а не купують на ринку. Причому населення областей аграрного спрямування (Вінницька, Кіровоградська, Черкаська) витрачає відповідно 24,3-28,8% на харчування, тоді як у промислово розвинених (Донецька, Сумська) – до 40,6%.

Аналіз розвитку особистих господарств населення свідчить, що їхні власники задовольняють свої продовольчі потреби за рахунок власної продукції. Лишки сільськогосподарської продукції вони реалізують або обмінюють. Спостерігається зменшення кількості сімей із витратами на харчування до 40% (це рівень 1990 р.) та збільшення частки тих, хто на харчування витрачає понад 70% сукупного доходу.

За міжнародними критеріями, рівень витрат на харчування понад 40% сукупного доходу свідчить про низький рівень життя населення і необхідність прийняття державою радикальних заходів щодо невідкладного виправлення такого становища.

Механізм формування сукупного доходу селян характеризується постійним збільшенням частки доходів від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистих селянських господарствах. У 2004 р. порівняно з 1999 р. вона зросла на 8,6 процентних пункта.

Особисті господарства стали основним джерелом доходів для сільських сімей. Вони набувають дедалі більшого товарного і соціально-економічного значення, оскільки перетворюються в найважливішу складову формування сімейного бюджету сільських жителів. Спостерігається велика поляризація населення як на селі, так і в місті, про що свідчать групування за рівнем середньодушових сукупних і грошових витрат. Частка господарств сільського населення із сукупними витратами з розрахунку на одну особу в місяць 60-120 грн. становила 12,9%, у містах – лише 8,1%, а з витратами понад 360 грн. – відповідно 1,4 і 2,2%.

Аналіз споживання продуктів харчування в розрахунку на місяць однією особою свідчить, що в сільській місцевості майже вдвічі більше споживається картоплі, ніж у містах, більше хліба і молока (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Частка продуктів харчування, вироблених в особистих підсобних господарствах Вінницької області

(у середньому за місяць, відсотків)

Види продуктів	2002		2003	
		У тому числі проживають		У тому числі проживають

М'ясо і м'ясо-продукти						
Молоко і молочні продукти						
Яйця, шт.						
Риба і рибопродукти						
Цукор						
Олія та інші рослинні жири						
Картопля						

Овочі та баштанні						
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград						
Хліб і хлібні продукти						

Джерело: Головне управління статистики у Вінницькій області.

Поглиблене його вивчення дає підставу стверджувати, що селянські господарства за забезпеченістю продуктами харчування власних сімей ще тривалий час залишатимуться натуральними господарствами. Нині тут споживається від 60 до 90% вирощеної в особистих господарствах тваринницької продукції, овочів і картоплі.

Дослідження сукупних витрат та їх структури у домогосподарствах країни по регіонах свідчать, що основна їх частина витрачається на харчування.

За місяць споживається найбільше хліба і хлібопродуктів у господарствах Вінницької області – 11,7 кг на одну особу, в Полтавській – 11,6, Черкаській – 11,2 і найменше у м. Києві – 8,0, м. Севастополі – 9,2, Львівській області – 9,2 кг. Проте м'яса і м'ясопродуктів у цих містах споживається найбільше (4,5-4,7 кг), найменше м'ясних продуктів споживається в Івано-Франківській – 2,1, Закарпатській та Кіровоградській – 2,2 кг [210, 379].

Молока та сиру в перерахунку на молоко найбільше всього споживається у Львівській області – 19,8 кг на місяць та у Чернівецькій – 19,0 кг; найменше – у Луганській – 9,0 та у Херсонській областях – 9,6 кг. Овочів і картоплі найбільше споживають у Волинській області – 24 кг на місяць, у Чернігівській – 22,5 кг.

Найменше споживають картоплі й овочів у м. Чернівці – 14,9 і Київ – 14,1 кг. Плодів, ягід, винограду та баштанних найбільше споживається у Києві – 6,4 кг, Севастополі – 5,9 та Миколаївській області – 5,6 кг, найменше – у Волинській області.

Населення західних регіонів найменше споживає цукру [210, 379]. У 1990 р. частка витрат на харчування, алкогольні напої та тютюнові вироби становила 40,4% сукупних витрат, а в 1999 р. вони були вже на рівні 71,7%, у 2003 р. – 72%.

У витратах на харчування найбільша частка м'яса і м'ясопродуктів (13%), хліба і хлібопродуктів (12,8%), молока і молочних продуктів (9,6%), а на непродовольчі товари – одяг, взуття й тканини – припадало лише 4,1% сукупних витрат.

Дослідження динаміки споживання сільським населенням продуктів харчування свідчить, що середньодушове споживання м'яса і м'ясопродуктів знизилося більш як удвічі, молока, молочних продуктів – у 1,7 раза, риби і рибопродуктів – удвічі, недостатнє вживання цих продуктів харчування компенсується в основному картоплею, овочами та хлібопродуктами.

Низька енергетична цінність і поживність продуктів харчування сільського населення призводить до суттєвих втрат біологічного й генетичного потенціалу, знижується імунітет людини, зростають випадки захворювання, збільшується смертність, посилюються процеси депопуляції, що веде до вимирання села.

Групування сільських домогосподарств за середньодушовими сукупними витратами свідчить, що в групах із сукупним доходом нижче середнього рівня знаходиться близько 70% сільського населення. У розрахунку на одну особу за добу вони споживають 2370 ккал продуктів, що становить 71,8% фізіологічного рівня.

Оптимальною калорійністю харчування була лише в 10% загальної кількості сільського населення [210, 408], це свідчить про те, що життєвий

рівень селян знаходиться поза межею бідності й потребує з боку держави законодавчого та фінансового коригування.

Важливим є законодавче врегулювання підвищення реальних доходів селян, збільшення в їх структурі частки оплати праці, виділення проблеми заробітної плати як загальнодержавної, відшкодування боргів по заробітній платі працівникам сільськогосподарських підприємств усіх організаційно-правових форм, посилення її відтворювальної, мотиваційної й регулюючої функцій та усунення не виправданих галузевих відмінностей в її рівнях.

Порівняння зведених показників свідчить, що відхилення в сільських домогосподарствах від середнього рівня по всіх домогосподарствах досить суттєво, особливо щодо середніх грошових споживчих витрат (на 33,9%) [210, 327].

Середні сукупні ресурси одного домогосподарства із середнім у містах досить нівіліруються, а відхилення від загального показника становить лише – 2,7%.

2.4. Соціальний захист сільського населення

Сьогодні проблема бідності сільського населення є надзвичайно актуальною, що потребує значних зусиль для її розв'язання. Негативні соціальні наслідки трансформації вітчизняної економіки позначилися на соціальному захисті сільського населення. Основна причина такого стану – відсутність концепції, спрямованої на зниження соціальних наслідків, під час переходу країни від однієї соціально-економічної системи до іншої.

Скористатися відносно економічною незалежністю, щоб започаткувати свою справу, на селі змогли одиниці, що пояснюється в основному вкрай обмеженим доступом до кредитів, послуг підприємств ринкової інфраструктури, інформації та консультацій спеціалістів щодо адаптації до нових економічних умов. Задоволення потреб населення, їх соціальний захист є одним із важливих питань використання бюджетних коштів і безпосередньо пов'язаний з виконанням державою й органами місцевого самоврядування покладених на них завдань.

Видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення, що здійснюються з місцевих бюджетів, виділяються на такі програми:

1) з бюджету Автономної Республіки Крим і обласних бюджетів:

а) державні програми соціального захисту та соціального забезпечення (допомога по догляду за інвалідами 1 чи 2 групи внаслідок психічного розладу, адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, виплати компенсації реабілітованим, дитячі будинки-інтернати, навчання та трудове влаштування інвалідів, притулки для неповнолітніх);

б) республіканські (Автономної Республіки Крим) і обласні програми та заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

в) інші соціальні програми республіканського й обласного значення;

2) з районних бюджетів, бюджетів міст республіканського (Автономної Республіки Крим) та обласного значення:

а) державні програми (притулки для неповнолітніх (у разі, якщо не менше 70 відсотків кількості дітей, які перебувають в цих закладах, формується на території відповідного міста чи району), районні та міські програми і заходи стосовно дітей, молоді, жінок;

б) державні програми соціального захисту (пільги ветеранам війни і праці, допомога сім'ям із дітьми, малозабезпеченим сім'ям, по догляду за дитиною-інвалідом, по догляду за дитиною до 3-х років, житлові субсидії);

в) програми підтримки будівництва житла для окремих категорій громадян;

3) із бюджетів міст районного значення, сіл, селищ та їх об'єднань:

а) програми і заходи місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

б) фінансування інших програм місцевого значення, затверджених відповідною радою згідно із законодавством [2, с. 96].

Розглянемо фінансування соціального розвитку села за рахунок коштів Державного бюджету України (табл. 2.11).

Як свідчать дані таблиці додатку Е, у 2001 р. видатки на соціальний захист населення становили 28529 тис. грн., у 2002 р. – 36900,6 тис. грн., що на 8371,6 тис. грн. більше ніж у 2001 р., або на 29,3%, при збільшенні видаткової частини бюджету на 20,6% у 2003 р. – 34398,3 тис. грн., що на 2502,3 тис. грн. менше ніж у 2002 р., або на 6,8%, але більше на 5869,3 тис. грн. ніж у 2001 р., або на 20,6%.

Таблиця 2.11

Напрями фінансування соціального розвитку села за рахунок коштів державного бюджету України, тис. грн.*

Видатки	2002 р.			2003 р.			2003 р. у % до 2002 р.
	зап- новано	профі- нансо- вано	% вико- нання про- грам	зап- новано	профі- нансо- вано	% вико- нання про- грам	
Оздоровлення та відпочинок дітей працівників агропромислового комплексу	25635,0	6246,7	24,4	4513,9	4509,8	99,9	72,2
Культурно-освітня діяльність для працівників агропромислового комплексу	1714,7	1661,7	96,9	1562,8	1508,2	96,5	90,8
Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників	20010,7	3392,5	17,0	21422,5	21391,7	99,9	630,6
Розвиток комунального господарства у сільській місцевості	16000,0	4538,9	28,4	16000,0	15998,4	100,0	352,5
Оздоровлення та відпочинок дітей працівників харчової й переробної промисловості	2113,0	1203,9	57,0	-	-	-	-
Функціонування культурно-освітніх закладів Державного департаменту продовольства	618,4	519,8	84,1	570,0	430,9	75,6	82,9

Методично-бібліотечне забезпечення переробної промисловості	173,0	92,1	53,2	162,7	158,0	97,1	171,6
Розвиток фізичної культури і спорту серед сільського населення	4119,0	720,0	100,0	5000,0	5000,0	100,0	694,4
Усього	70383,8	18375,6	26,1	49231,9	48997,0	99,5	266,6

* Джерело: Розраховано за даними Звіту про виконання Державного бюджету України за видатками станом на 1 січня 2003 р. і 2004 р.

** Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. –

К.: ННЦ "ІАЕ", 2005. – С. 259.

Із даних табл. 2.11 видно, що за рахунок бюджету у сфері соціального розвитку фінансується в основному будівництво. Так, із 49 млн. гривень у 2003 р. на державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників витрачено 21,4 млн. грн., або 43,7%, на розвиток комунального господарства у сільській місцевості – 16,0 млн. грн., або 32,7%, на оздоровлення й відпочинок дітей працівників агропромислового комплексу – 4,5 млн. грн. і 9%, на фізкультуру і спорт у сільській місцевості – 5,0 млн. грн., або 10,2%.

Відповідно до Бюджетного кодексу України, ст. 40 Закону України "Про Державний бюджет України на 2003 рік" у 2003 р. за рахунок субвенцій з державного бюджету фінансуються видатки на надання пільг ветеранам війни і праці, ветеранам військової служби й ветеранам органів внутрішніх справ, громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, допомоги сім'ям із дітьми, малозабезпеченим сім'ям та інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам, додаткові виплати населенню на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг.

Такі видатки як надання пільг ветеранам військової служби, ветеранам органів внутрішніх справ та громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, фінансуються з обласного бюджету вперше. До цього джерела фінансування пільг ветеранам військової служби та ветеранам органів внутрішніх справ визначені не були. Щодо пільг громадянам, які постраждали внаслідок

Чорнобильської катастрофи, то фінансування їх здійснювалося з державного бюджету.

Коефіцієнт бюджетного забезпечення на 2003 рік по пільгах і субсидіях населенню дорівнює 76,6%. У зв'язку з підвищенням розміру допомог питома вага допомог сім'ям із дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам збільшилася до 35,9%, тобто зросла на 14,9%, або на 4614,3 тис. грн.

Нижче розглянемо пільги окремим категоріям населення:

а) Соціальні гарантії та компенсації ветеранам війни та праці.

Правовий статус ветеранів війни визначається Законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", який забезпечує створення належних умов для їх життєзабезпечення, сприяє формуванню в суспільстві шанобливого ставлення до ветеранів. Ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав.

До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни. Цим законом визначається і статус осіб, на яких поширюється чинність цього Закону, а також осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, вважаються Герої України, Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма і більше медалями "За відвагу", а також Герої Соціалістичної Праці, удостоєні цього звання за працю в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Соціальний захист цих категорій забезпечується шляхом надання їм ряду пільг (табл. 2.12).

У бюджеті передбачені видатки на надання пільг ветеранам війни і праці на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу та твердого палива та інші пільги, в тому числі на капітальний ремонт власних жилих будинків, санаторно-курортне лікування, компенсацію витрат на автомобільне пальне. Система надання пільг, що ґрунтується на принципі відшкодування витрат підприємствам, які надають послуги (житлово-комунальні,

транспортні, теплопостачальні, зв'язку тощо), залежить від тарифної політики надавачів послуг, а не від державного регулювання. Через відсутність достатніх бюджетних ресурсів витрати на надання неоплачених пільг перекладаються на підприємства, які надають послуги, що робить їх фінансово-економічну діяльність збитковою.

б) Державна допомога сім'ям з дітьми. В умовах ринкової економіки держава зобов'язана гарантувати належний рівень матеріальної підтримки сімей із дітьми, стимулювати підвищення рівня народжуваності шляхом надання державної допомоги з урахуванням складу сімей, їхніх доходів, віку, стану здоров'я дітей тощо. До 31 грудня 2001 р. в Україні діяв механізм призначення 11 видів допомоги сім'ям з дітьми, запроваджений ще в 1993 р. Законом "Про державну допомогу сім'ям з дітьми". Основні його недоліки полягали в тому, що 7 з 11 видів державної допомоги призначались і виплачувались без урахувань доходів сім'ї, а реальні розміри допомоги залишалися вкрай низькими. Оскільки розміри допомоги, з урахуванням можливостей державного бюджету, визначалися постановами уряду у відсотковому і кратному співвідношенні до мінімальної заробітної плати, що не узгоджувалося з нормами

Таблиця 2.12

Динаміка надання, фінансування та заборгованості по пільгах ветеранам війни та праці, тис. грн.

Найменування видатків	2002 рік				2003 рік			Відхилення +, -			Темп зміни, %		
	Заборгованість на початок року	Надано пільг	Відшкодовано	Заборгованість на кінець року	Надано пільг	Відшкодовано	Заборгованість на кінець року	Заборгованість	Надано пільг	Профінансовано	Заборгованість	Надано пільг	Профінансовано
Теплопостачання	34,7	2915,5	2930,4	19,8	3773,7	3691,6	101,3	+81,5	858,2	+761,2	x	129,4	126,0
Водопостачання		698,2	5698,0	129,2	1280,4	1370,9	38,7	-90,5	+582,2	+801,9	x	183,4	240,9
Природний газ		3252,6	3232,9	19,7	3755,8	3755,8	-	-19,7	+503,2	+522,9	x	115,5	116,2
Електроенергія		760,5	683,0	77,5	873,8	950,9	0,4	-77,1	+113,3	+267,9	x	114,9	139,2
Квартплата	39,5	1081,9	416,5	704,9	1302,4	1952,2	44,1	-660,8	+220,5	+1535,7	x	120,4	468,7
Вивіз побутових відходів		58,4	25,7	32,7	82,1	89,4	25,4	-7,3	+23,7	+63,7	x	140,6	347,9
Разом	74,2	8767,1	7857,5	983,8	11068,2	11810,8	209,9	-773,9	+2301,1	+3953,3	x	126,2	134,9
Тверде паливо		6	4,9	1,1	15,0	16,1	-	-1,1	+9	+11,2	x	250,0	328,6
Скраплений газ		4,6	4,6		2,5	2,5	-		-2,1	-2,1	x	54,3	54,3
Разом		10,6	9,5	1,1	17,5	18,6	-	-1,1	+6,9	+9,1	x	165,1	195,8
Послуги зв'язку	1571,2	1124,1	95,4	2501,8	930,2	1671,1	1765,4	-736,4	-193,9	+1670	x	82,8	618,5
Капремонт	33,1	86,4	89,8	29,7	200,4	184,1	46,0	+16,3	+114,0	+94,3	x	231,9	205,0
Бензин	1	11,4	11,4		9,7	6,9	3,4	+3,4	-1,7	-5,1	x	85,1	55,3
Інші пільги		0,3	0,3		20,6	6,9	13,7	+13,7	+20,3	+6,6	x	86,9	в 23 р.
Разом	1604,3	1222,2	196,9	2531,5	1160,9	1868,4	1828,5	-703,0	-61,3	+1671,5	x	95,0	в 9,5 р.
Всього	1678,5	9901,8	8063,9	3516,4	12251,1	13717,5	2038,4	-1478,0	+2349,0	+5653,6	x	123,7	170,1

Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України.

Закону і спричиняло невдоволення значної частини одержувачів допомоги. Потреба у підвищенні рівня соціального захисту сімей з дітьми зумовила необхідність розробки нового Закону "Про внесення змін до Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми".

З 1 січня 2002 року, згідно з нормами нового Закону "Про внесення змін до Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", призначається п'ять видів державної допомоги:

- у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- малозабезпеченим сім'ям з дітьми;
- на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням.

Три види допомоги (у зв'язку з вагітністю та пологами, одноразова допомога при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку) надаються без урахувань сукупного доходу сім'ї. Допомога на дітей з малозабезпечених сімей, які перебувають під опікою чи піклуванням, має адресний характер і призначається з урахуванням доходів сім'ї, її складу та віку дітей. Відшкодування витрат на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів. Усі види державної допомоги сім'ям з дітьми призначаються і виплачуються органами соціального захисту населення за місцем проживання батьків (усиновителів, опікуна).

Загальна сума допомог у 2003 р. порівняно з 2002 р. зросла на 855,9 тис. грн. За видами допомог це допомога у зв'язку з вагітністю та пологами. Особам, які усиновили або взяли під опіку дитину протягом двох місяців з дня її народження, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається на підставі рішення про усиовлення чи встановлення опіки і до закінчення строку післяпологової відпустки.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами призначається, якщо звернення за нею надійшло не пізніше шести місяців з дня закінчення

відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, і виплачується жінкам за весь період відпустки, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей – 70) календарних днів після пологів.

У разі народження (усиновлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога надається на кожну дитину в законодавчо встановленому розмірі прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років. В 2002, 2003 році одноразова допомога при народженні однієї дитини становить 200 грн., а кількох (двох чи трьох) немовлят відповідно 400 чи 600 грн. Ці виплати має право одержати один з батьків дитини (або усиновитель чи опікун). По-третє це допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. У разі народження (усиновлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається на кожну дитину, оскільки мати одночасно доглядає за кількома дітьми. Не має значення також і те, народила вона дитину під час одних пологів, чи кількох.

Нормами старого закону було визначено, що в разі народження другої дитини в період тривалості відпустки по догляду за попередньою дитиною до трирічного віку допомога надавалася лише на одну дитину до трьох років, а потім виплата переоформлювалася на другу дитину. Змінився й порядок виплати цієї допомоги непрацюючим батькам. До 31 грудня 2001 р. зазначена допомога призначалася непрацюючим батькам до досягнення дитиною дворічного віку, а з двох до трьох років – з урахуванням сукупного доходу сім'ї. З 1 січня 2002 р. ця допомога призначається включно до трьох років незалежно від рівня доходів сім'ї.

Покриття витрат на виплату державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям здійснюється за рахунок субвенції з державного бюджету до місцевих бюджетів. Як свідчать дані середній щомісячний розмір допомоги в 2002 році склав в сім'ях з дітьми – 124 грн., без дітей – 53

грн., в 2003 році сім'ям з дітьми –138 грн., або на 14 грн., більше порівняно з минулим роком сім'ям без дітей –53 грн.

Відповідно до Конституції України інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету та їх соціальну захищеність шляхом установаження державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму гарантує Закон "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям інвалідам".

Право на державну соціальну допомогу мають інваліди з дитинства I і II групи, непрацюючі інваліди з дитинства III групи, а також діти-інваліди віком до 16 років. Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну соціальну допомогу і пенсії, призначається державна соціальна допомога або пенсія за їх вибором. Державна соціальна допомога або пенсія інвалідам з дитинства, яких визнано недієздатними, а також на дітей-інвалідів призначається за вибором їх батьків, усиновителів, опікуна або піклувальника.

Державна соціальна допомога призначається у таких розмірах:

- інвалідам з дитинства I групи – 100 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- інвалідам з дитинства II групи – 70 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- непрацюючим інвалідам з дитинства III групи – 50 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- на дітей-інвалідів віком до 16 років – 70 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

В 2003 році видатки на цей вид допомоги збільшились проти попереднього року на 30%. Збільшення видатків пояснюється тим, що згідно ст. 48 Закону України "Про Державний бюджет на 2003 рік" для призначення допомоги відповідно закону "Про державну соціальну допомогу інвалідам з

дитинства та дітям інвалідам" рівень забезпечення прожиткового мінімуму встановлено в сумі 90 грн.

Динаміку видатків на надання допомог сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям інвалідам зображено на рис. 2.4.

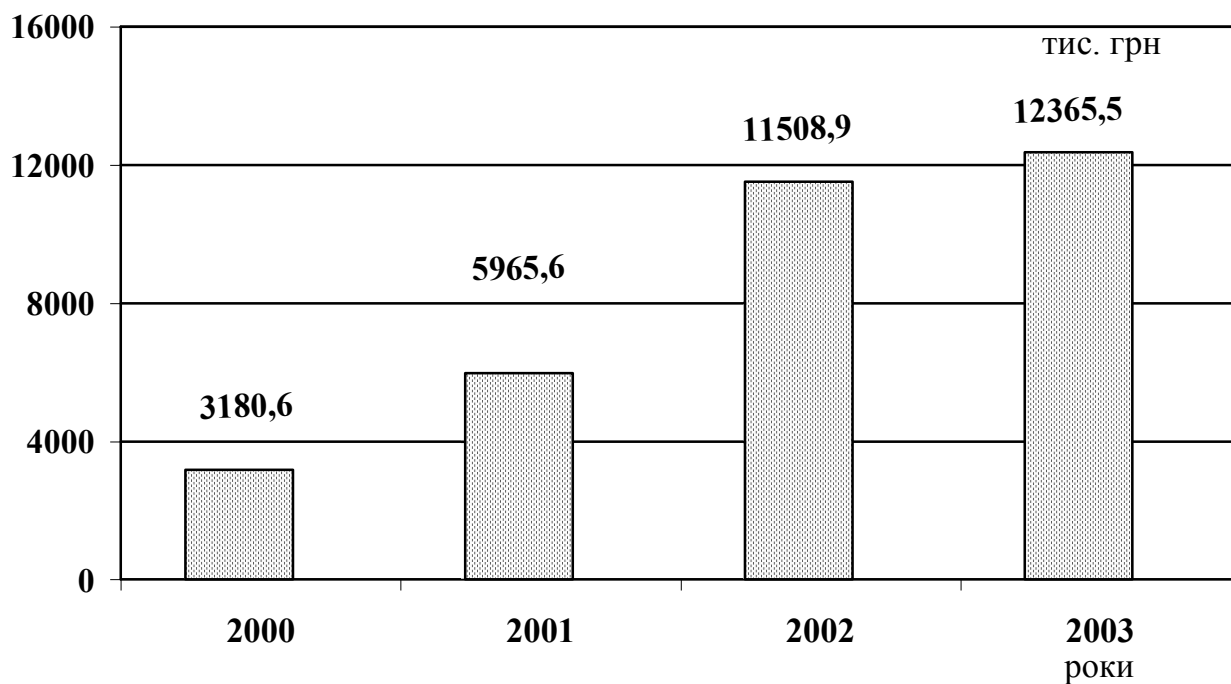

Рис. 2.4. Динаміка видатків на надання допомог сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям інвалідам

Як свідчать видатки на надання цих допомог в порівнянні з 2000 роком збільшились:

- 2001 рік на 2785 тис. грн., або темп росту склав 187,7%;
- 2002 рік на 8328,3 тис. грн., або темп росту склав 361,8%;
- 2003 рік на 9184,9 тис. грн., або темп росту склав 388,7%, також

суттєво підвищився рівень забезпечення найбільш вразливих верств населення.

З метою адресного соціального захисту малозабезпечених верств населення в умовах реформування цін і тарифів на житлово-комунальні послуги в 1995 р. запроваджено Програму житлових субсидій.

Право на отримання адресної безготівкової субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива поширюється на громадян, які проживають у житлових приміщеннях (будинках) державного та громадського фонду, в тому числі у гуртожитках: на оплату користування житлом; приватного житлового фонду та фонду житлово-будівельних кооперативів на оплату утримання житла; житлового фонду незалежно від форм власності – на оплату комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Субсидія на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива призначається у разі, коли житлове приміщення не забезпечується електро-, тепло- або газопостачанням для опалення.

Державні житлові субсидії надаються сім'ям громадян, у яких нарахована плата за житло і комунальні послуги (у межах встановлених нормативів користування житловою площею та нормативів споживання житлово-комунальних послуг) перевищує встановлену державою частку доходу (20% від середньомісячного доходу сім'ї та 15% пенсіонерам, якщо у складі сім'ї є інваліди I, II групи, або неповнолітні діти до 18 років).

Субсидія на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг призначається лише на житлову площу, що не перевищує санітарні норми на сім'ю. Якщо площа менша санітарних норм, то субсидія нараховується на існуючу площу і на одну квартиру (житло).

В 2003 році субсидіями скористались більше 20 тисяч сімей, видатки складають 15034,2 тис. грн., це на 3673,7 тис. грн. більше ніж в попередньому році, хоч в бюджеті були заплановані видатки всього на суму 10585,7 тис. грн., середньомісячний розмір субсидій 60 грн., або 720 грн. в рік, а це значить, що кількість одержувачів субсидій в порівнянні з 2002 роком збільшилася на 1523, сума призначених видатків – на 3673,7 тис. грн., середньомісячний розмір субсидій — на 11,1 грн., це на 22,4% більше чим в

2002 році. Ці зміни пояснюються в основному змінами в законодавстві по наданню пільг.

Значну допомогу отримали сім'ї, яким призначено субсидію на придбання твердого палива. Для самотніх пенсіонерів житлова субсидія є значною підтримкою їх бюджету і гарантує підтримку держави в умовах підвищення цін і тарифів на житло, комунальні послуги та енергоносії. В 2003 році місцеві видатки на додаткові виплати житлово-комунальних послуг у господарствах Вінницької області склали – 10585,7 тис. грн. У таблиці 2.13 приведемо структуру видатків.

Таблиця 2.13

Структура видатків на додаткові виплати населенню на покриття витрат на оплату житлово-комунальних послуг у Вінницькій області

Перелік житлово-комунальних послуг	2002 р.		2003 р.		Відхилення у структурі	Зміни у структурі, %
	тис. грн.	%	тис. грн.	%		
Теплопостачання	4967,3	43,7	4758,6	45,0	-1,3	+ 1,03
Водопостачання	1253,0	11,0	1110,0	10,5	-0,5	95,5
Природний газ	2293,8	20,2	1866,3	17,6	-2,6	87,1
Електроенергія	1600,3	14,1	1305,9	12,3	-1,8	87,2
Квартплата Вивіз сміття	1202,2	10,6	1461,9	13,8	+3,2	130,2
Тверде паливо Скраплений газ	43,9	0,4	83,0	0,8	+0,4	200,0
Усього	11360,5	100,0	10585,7	100,0	-774,8	+0

Джерело: Головне управління статистики у Вінницькій області.

Як видно із даних табл. 2.12, у субсидіях населенню на житлово-комунальні послуги найвищою є частка оплати послуг теплопостачання. У 2002 р. вона становила 43,7%, у 2003 р. – 45%. Питома вага послуг теплопостачання в 2003 році порівняно з минулим роком збільшилась на 1,3%, що зв'язано з введенням сезонних тарифів на ці послуги.

Оплата за природний газ в 2002 році склала 20,2%, в 2003 році – 17,6%. Питома вага субсидій на природній газ зменшилась на 2,6%. Збільшилась також питома вага послуг на оплату квартплати на 3,2%.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, всі розглянуті питання свідчать, що органами виконавчої влади проводиться цілеспрямована робота по забезпеченню виконання державної політики в соціальній сфері, забезпеченню реалізації прав громадян, зафіксованих у Конституції України і законодавчих актах, триває пошук нових рішень спрямованих на соціальну допомогу людям.

Висновки до розділу 2

1. Важливим фактором впливу на розвиток сільських територій є стан сільськогосподарського виробництва, ефективність якого продовжує залишатися низькою, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в країні зменшились на 36,6%, у тому числі продукції рослинницьких галузей – на 18,7%, тваринницьких – на 64,6%. Аграрний сектор сьогодні характеризується спадом сільськогосподарського виробництва, зниженням рентабельності та прибутковості, неплатоспроможністю підприємств, дефіцитом фінансових ресурсів. Такий стан сільськогосподарського виробництва зумовили не лише загальні економічні чинники, а й незавершеність розпочатих аграрних реформ (сільське господарство і досі є найменш реформованою галуззю української економіки).

2. Надзвичайно складним станом характеризується демографічна ситуація на селі. Критичне становище щодо демографічного стану в сільській місцевості характеризується не тільки погіршенням кількісних, але і якісних параметрів демографічних процесів – абсолютне й відносне зменшення сільського населення супроводжується інтенсивним старінням, значним зниженням народжуваності, зростанням смертності, збереженням інтенсивного міграційного відпливу сільської молоді, скороченням тривалості життя, погіршенням здоров'я і зниженням освітнього рівня.

3. Підвищення рівня забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури потребує пошуку нових форм обслуговування сільського населення, насамперед того, яке проживає в малих і відділених селах. Одним із перспективних напрямів поліпшення обслуговування має стати впровадження мобільних форм надання послуг за попереднім замовленням.

4. Масове безробіття на селі в останні роки, знецінення та вивільнення робочої сили з аграрної сфери, перерозподіл її в інші сфери народного господарства та за межі країни на фоні різкого зростання споживчих цін, зниження платоспроможності та ресурсів життєзабезпечення суттєво ускладнюють рівень життя сільських жителів. Рівень життя на селі, незважаючи на істотне зростання реальних сукупних ресурсів протягом останніх років, залишається досить низьким. Структура формування сукупного доходу селян свідчить, що заробітна плата не стала основним мотиваційним джерелом використання людського капіталу, її підвищення відбувається досить низькими темпами, і, внаслідок збільшення цін на товари повсякденного вжитку та послуги, купівельна спроможність громадян та їхній життєвий рівень знижуються.

5. Аналіз системи видатків бюджету на фінансування соціальних гарантій і пільг свідчить, що її потрібно звести в єдину фінансову підсистему (соціальний бюджет), це дасть змогу підвищити відповідальність за використання бюджетних коштів, можливість проаналізувати соціальні видатки з позицій пріоритетності та раціональності.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Формування середнього класу та його роль у розвитку сільських територій

Економічні, соціальні, політичні процеси в країні обумовлюють необхідність вивчення питань, пов'язаних із розвитком і становленням нових форм диференціації населення, в першу чергу сільського. Сьогодні важливим є виявлення зв'язку між рівнем і якістю життя на сільських територіях та станом розвитку малого і середнього бізнесу в аграрній сфері, як передумови формування там середнього класу. На сучасному етапі важливу роль відіграє вивчення впливу середнього класу на розвиток складових елементів соціальної інфраструктури сільських територій.

Великий інтерес до проблеми середнього класу в українському суспільстві викликаний насамперед об'єктивним станом соціальної структури суспільства. Тому важливо визначити, хто є представником середнього класу в Україні, встановити критерії належності до нього [66, 3-5].

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі поки що не склалася єдина точка зору стосовно поняття “середній клас”, особливо що стосується цієї категорії у сільській місцевості.

Середній клас – частина суспільства, яка займає середнє положення по статусних позиціях між вищим і нижчим класом.

Існує інша точка зору, згідно з якою середній клас, як соціальну групу, кваліфікують за такими ознаками:

- достатній рівень доходів, який забезпечує якісне життя;
- високий рівень освіти та професійної кваліфікації;
- рівень культури, спосіб і стиль життя;
- престиж трудової діяльності;

- місце у системі власності;
- економічний тип поведінки, орієнтований на ринкову форму господарювання, нарощування капіталу й інноваційно-інвестиційну діяльність;
- динамізм, здатність до самоорганізації та політичної стабільності [99, 21-25].

Під “середнім класом” (середнім прошарком) також розуміють сукупність суспільних груп населення, склад яких характеризується гідним рівнем доходів, володінням нерухомістю, яка забезпечує відносну свободу і незалежність, наявність власної справи, високою професійною освітою і кваліфікацією; задоволеністю своїм статусом, помірним класичним консерватизмом, зацікавленістю у підтримці соціальної стабільності і, нарешті, суб’єктивною ідентифікацією себе із “середнім класом” [91, 24-26].

Прихильники застосування терміна “середній клас”, визнаючи об’єктивну неоднорідність його складу, підкреслюють особливу соціальну й економічну роль представників “соціальної середини”.

Узагальнення існуючих визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальну групу, що має набір специфічних характеристик. Дослідження закономірностей та механізмів формування середнього класу в перехідній економіці нашої країни вимагає визначення найбільш характерних ознак досліджуваної страти, які склалися раніше в інших країнах світу [52].

Вчені дотримуються різних думок щодо критеріїв виділення середнього класу. Для віднесення осіб чи соціальних груп до тієї чи іншої страти необхідно враховувати основні критерії, що ідентифікують його. Найчастіше основними об’єктивними критеріями виділяють рівень освіти й доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною або інтелектуальною власністю, а також спроможність до висококваліфікованої праці. Важливим елементом при виділенні середнього класу є територіальна ознака, оскільки від місця проживання залежить наявність шансів на отримання освіти.

При аналізі територіального розміщення використовують два показники: регіональне представництво та тип населеного пункту. Дослідження показують, що представники середнього класу у сільській місцевості становлять 17,5%. Результати досліджень свідчать, що у великих містах наявність середнього класу у 2-3 рази перевищує його кількість у малих містах та селах (можливо це пояснюється тим, що молоді з малих міст і сіл важче вступити та закінчити вуз), представники середнього класу у більшості живуть у великих містах – 22% (100 – 500 тис.), у містах до 50 тис. жителів – 20,5%, у селах – 17,5%.

Крім перерахованих об'єктивних критеріїв значну роль відіграє суб'єктивне сприйняття людиною свого положення, що ґрунтується на принципі самоідентифікації, як представника “соціальної середини”, тобто воно впливає з відношення самих членів суспільства стосовно того, до якого соціального класу вони належать. Оскільки процес формування середнього класу в Україні знаходиться на початковому етапі, існують різні критерії належності до нього [166, с. 3-5].

Середній клас характеризується як соціальна спільність із рівнем доходів, що дають змогу жити в умовах достатку й заможності, таким чином робить ці верстви населення потужним гарантом збереження суспільної та політичної стабільності в країні [101, 33].

За іншим підходом основними базовими ознаками, що характеризують дану соціальну групу, є:

- рівень матеріального добробуту і стандарти споживання;
- рівень освіти, кваліфікації та професійно-кваліфікаційний статус;
- специфіка мотивів до праці;
- спосіб, стиль життя;
- місце у системі власності [52, с.11-14].

Середній клас виконує в суспільстві ряд важливих соціальних функцій: соціального стабілізатора та джерела відтворення кваліфікованих трудових ресурсів (це означає, що даний прошарок суспільства відіграє

провідну роль у процесах соціальної мобільності, оберігає існуючий соціальний лад від катаклізмів); роль економічного донора (з одного боку, він забезпечує значну частину доходів суспільства, з іншого – є споживачем, інвестором, платником податків); культурного інтегратора – охоронця цінностей, норм, традицій, законів суспільства. Оскільки саморегуляція громадянського суспільства основана на активній позиції представників даної соціальної групи, то середній клас виконує ще й функцію адміністративно-виконавчого регулятора.

Становлення середнього класу, як широкого суспільного прошарку, може мати позитивний вплив і на демографічну ситуацію в країні. Адже мати дітей сьогодні можуть дозволити собі лише забезпечені, впевнені у завтрашньому дні сім'ї (за оцінками, на утримання дитини до 21 року батькам необхідно витратити від 30 до 60 тисяч доларів).

Існує кілька підходів до характеристики структури середнього класу: один із них розглядає середній клас як однорідну групу осіб, оскільки його представники мають, порівняно з представниками нижчого класу, високий рівень доходів, вигідні умови праці; інший підхід розглядає середній клас, як неоднорідну групу людей, оскільки його можна поділити на дві категорії: "старий середній" клас – до нього належать підприємці, в тому числі й дрібні та "новий середній" клас – висококваліфіковані, зайняті інтелектуальною працею наймані робітники. Слід відмітити, що між цими двома категоріями людей не має чіткого розмежування, а навпаки, спостерігається перехід з однієї якості в іншу.

Використання того чи іншого критерію як основного ідентифікатора середнього класу дає суперечливі результати, що не дозволяють чітко визначити його чисельність. Однією із причин є існуюча нелегальна зайнятість значної частини сільського працездатного населення. Тому для визначення окремого індивідуума, як представника середнього класу, використовують такий комплекс показників:

- рівень добробуту, який визначає якість життя;
- використання високотехнологічних предметів побуту і послуг;

- рівень освіти та культури, який дозволяє виконувати висококваліфіковану роботу або керувати організацією чи підприємством;
- економічний тип поведінки, орієнтований на ринкову форму господарювання у поєднанні із самостійністю і незалежністю, нарощуванням капіталу з інвестиційною активністю;
- соціально-психологічні установки на сімейний добробут, індивідуальний розвиток;
- політична орієнтація на демократичні принципи організації влади на загальнодержавному та місцевому рівнях;
- законослухняність у поєднанні з вимогою до держави захищати закони, права й свободи громадянина;
- престиж трудової діяльності, престиж стилю життя, престиж кола спілкування [53, 15-19].

Виходячи із системи наведених критеріїв, можна говорити лише про початок процесу формування середнього класу в Україні. Формування середнього класу, як і подолання бідності, є гострою соціальною проблемою, яка повинна визначити стратегію економічного розвитку й соціалізації ринку праці та етапи її вирішення. Для цього необхідна обґрунтована система соціально-економічних показників, які б характеризували процес зростання середнього класу.

Основним інтегральним показником, що характеризує наявність середнього класу, є рівень середньодушового доходу, прийнятий для виділення соціальної групи у середній клас. При віднесенні населення до середнього класу за рівнем доходів слід орієнтуватися на доходи, вищі ніж 400 грн. (450-600), населення з доходами нижче та на рівні прожиткового мінімуму слід віднести до бідних верств.

Дані, отримані у ході соціологічних опитувань та наукового аналізу, свідчать про те, що питома вага осіб, які ідентифікують себе із середнім класом, у загальній сукупності коливається від 32 до 45% населення країни.

Визначено, що 12% загальної кількості осіб, віднесених до середнього класу за результатами досліджень, не мають помітного впливу в суспільстві, оскільки потенційна соціальна база – лікарі, вчителі, науковці, кваліфіковані робітники – не затребувані суспільством на тому рівні, який міг би забезпечити їм відповідний матеріальний достаток. А сфера малого бізнесу й підприємництва охоплює лише 15% чисельності усіх зайнятих у галузях економіки.

В Україні до соціальних груп, які можна віднести до середнього класу за критерієм доходів, належать: підприємці, банківські та фінансові службовці, професійні менеджери, законодавці, державні службовці високого рангу, власники дрібних підприємств сфери торгівлі, послуг, виробництва товарів масового споживання, фермери [166, 3-5].

Низький науково-технічний потенціал сьогодні, не дає можливості зарахувати до середнього класу велику кількість спеціалістів – інженерів, лікарів, учителів, наукових працівників державних інститутів, професорів і доцентів вузів, у зв'язку із надзвичайно низьким рівнем доходів у державній бюджетній сфері. Відповідно за критерієм рівня доходів їх слід зарахувати до бідних верств населення. Тому необхідно створити умови для того, щоб інтелігенцію теж можна було віднести до середнього класу.

Економічна і соціологічна наука практично не веде широких наукових досліджень із проблем формування середнього класу на селі. За роки аграрних перетворень він поділився за матеріальною ознакою на багатих та бідних, що було спричинено:

- трансформацією форм власності на землю та її приватизацією;
- втратою агропромисловим комплексом науково-професійної основи (внаслідок незадовільних соціально-побутових умов у село відмовляються їхати кваліфіковані спеціалісти-агрономи, інженери, зоотехніки, лікарі, вчителі тощо);
- окремими випадками порушення порядку приватизації землі та майна; руйнуванням тваринницьких ферм, тракторних станів і бригад,

скороченням поголів'я тварин та техніки, безробіттям, спричиненим втратою робочих місць кваліфікованими сільськогосподарськими кадрами;

- порушенням економічних складових організації сільськогосподарського виробництва, що призвело до знищення прогресивних, інтенсивних й індустріальних технологій у рослинництві та тваринництві, згорання діяльності переробних підприємств (цукрових, консервних, м'ясних та молочних заводів, виноробних підприємства);

- розшарування сільської громади, виникнення проблеми бідності.

Зародження та формування середнього класу на селі почалося із можливістю приватизації державної власності, реформ, що відбулися в аграрному секторі економіки, розвитком малого та середнього підприємництва. Слід відзначити, що значна більшість селян ще не зуміла скористатися земельною реформою для підвищення свого добробуту.

Основними перешкодами на шляху створення сільського середнього класу в аграрному секторі країни є такі:

- низькі доходи переважної більшості сільського населення і високий ступінь економічної нерівності;

- відсутність дієвих механізмів інвестицій в освіту, житло, іншу соціальну інфраструктуру сільських територій;

- відсутність належного захисту приватної власності.

В аграрному секторі економіки основним середовищем формування середнього класу є фермери та власники особистих господарств населення. У процесі аграрної реформи забезпечено розвиток різних форм господарювання, здійснено перерозподіл землі між сільськогосподарськими підприємствами, фермерами й особистими селянськими господарствами.

Аналіз даних за 2001-2004 рр. показав, що фермери й особисті селянські господарства мали вищу ефективність, ніж новостворені сільськогосподарські підприємства. Рівень рентабельності у перших за всі роки перевищував цей рівень в останній. Розглянемо особливості діяльності фермерських господарств та особистих господарств населення, як основного

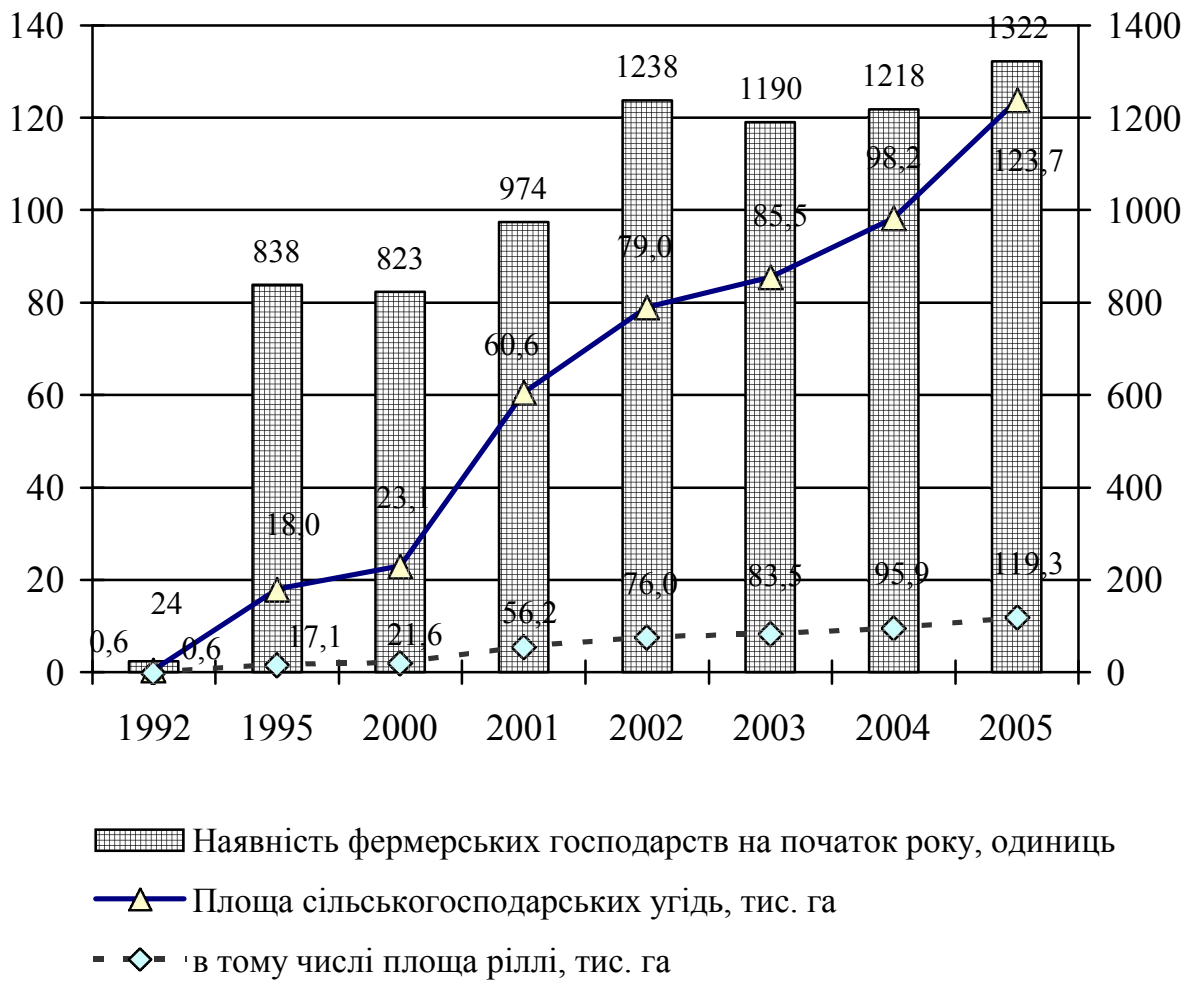
середовища для формування середнього класу. Перевага фермерського господарства над особистим селянським полягає в його розмірах, можливості застосування засобів механізації і на цій основі вести ефективніше виробництво, відповідно бути конкурентоспроможним. Розміри земельних ділянок, як і форма власності, мають великий вплив на ефективність виробництва й формування середнього класу. Фермерські господарства мають бути раціональними з організаційно-економічної точки зору.

Невеликі фермерські господарства важко комплексно механізувати, а обробити землю вручну силами однієї сім'ї неможливо. Нині в Україні налічується понад 40 тисяч фермерських господарств, які розвиваються й нарощують виробництво. У 2004 р. їхня кількість зросла проти 1997 р. на 19,7%.

Фермерські господарства мають забезпечувати оптимальні обсяги виробництва продукції для досягнення високої ефективності окремих галузей, раціонального використання трудових ресурсів, основних засобів виробництва. Раціональні розміри фермерських господарств залежать передусім від їхньої виробничої спеціалізації та від зональних природно-кліматичних умов. Досвід країн Західної Європи свідчить, що ефективність виробництва значно зростає там, де розміри землекористування перевищують 100 га, у США – 400 га.

В Україні опрацьовано рекомендації щодо розмірів фермерських господарств залежно від напрямів спеціалізації. Площа ріллі на одне фермерське господарство зросла з 23,9 га в 1997 р. до 67,2 га в 2003 р., або в 2,8 раза. У 12 областях України на одне фермерське господарство припадає понад 100 га ріллі, а в чотирьох областях (Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, Харківська) – понад 300 га ріллі.

Розвиток фермерських господарств у Вінницькій області ілюструють дані рисунку 3.1. Більш детальну характеристику дає групування фермерських господарств Вінницької області за їх кількістю та земельною площею (табл. 3.1).

Джерело: дані Облдержстату Вінницької області.

Рис. 3.1. Розвиток фермерських господарств у Вінницькій області

Станом на 1 січня 2004 року в досліджуваній області функціонувало 1218 фермерських господарств, причому розміщені вони нерівномірно. Найбільша їх кількість у Бершадському (102), Крижопільському (87), Липовецькому (84) районах, а найменша – у Чернівецькому (16), Ямпільському (17) та Літинському (18).

На основі статистичних даних і результатів опитування визначено набір характеристик для фермерів і власників особистих господарств населення щодо можливості віднесення їх до середнього класу. Основними з них є:

- рівень доходів господарства;

- показник рентабельності;
- наявність земельних угідь, у тому числі ріллі;
- кількість працюючих у господарстві – всього, з них найманих;
- ведення тваринництва;
- наявність переробних підприємств;
- наявність ґрунтообробної та збиральної техніки;
- рівень освіти фермера, господаря.

Зупинимося коротко на кожній з характеристик. Рівень доходів є найвагомішою ознакою, за якою особи можуть ідентифікувати себе із середнім класом. Тому його похідним показником може бути рівень рентабельності господарства, який у нинішніх умовах не повинен бути нижче 25%.

У розрахунку на одне фермерське господарство в 2002 р. обсяг валової продукції становив 50,4 тис. грн.; на 100 га земельних угідь – 76, 9 тис. грн.; на одного працюючого у фермерському господарстві – 17, 2 тис. грн. За оптимальний рівень можна вважати двократне зростання цих показників. Наявність земельних угідь, у тому числі ріллі, є наступною вагомою ознакою (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Групування фермерських господарств за показниками загальної площі землі у Вінницькій області, 2003 р.

№ п/п	Група господарств	Кількість господарств, що мають землю	Питома вага до загальної кількості господарств, %	Загальна земельна площа, га	Питома вага до загальної площі землі, %	Припадає в середньому на одне господарство, га
1	Відсутня земля	13	1,1	-	-	-
2	До 3 га (менше або +3)	26	2,3	70,4	0,1	2,7
3	Від 3,1 га до 5 га	79	6,5	349,1	0,3	4,4
4	Від 5,1 га до 10 га	141	11,5	1212,7	1,2	8,6
5	Від 10,1 га до 20 га	230	18,8	3519,3	3,4	15,3
6	Від 20,1 га до 50 га	468	38,4	16724,7	16,4	35,7

7	Від 50,1 га до 100 га	121	9,9	8249,8	8,1	68,2
8	Від 100,0 га до 500 га	96	7,9	20191,6	19,8	210,3
9	Більше 500 га	44	3,6	51806,1	50,7	1177,4
10	Усього	1218	100,0	102123,7	100,0	83,8

Джерело: дані Облдержстату Вінницької області.

З даних табл. 3.1 видно, що 83,6% загальної площі землі фермерів Вінниччини мають 261 господарство, або 21,4% їхньої загальної чисельності. Отже, в трьох групах – 7, 8 і 9 – середня площа земельних угідь у розрахунку на одне господарство становить 307,5 га. Цей показник є оптимальним для лісостепової зони України.

За даними соціологічних обстежень, з метою визначення вказаної соціальної групи людей, на запитання: “Якщо ви відносити себе до середнього класу, то чому ?” процент тих, хто вважає, що належить до середнього класу, та розподіл відповідей респондентів є таким: для пенсіонерів (49%), працівників сільського господарства, фермерів (35%), керівників підприємств і підприємців (39%) мати у власності нерухомість є досить вагомою ознакою їх приналежності до середнього класу.

Незважаючи на вік і стать, наявність вищої освіти є також однією з важливих характеристик їхньої належності до середнього класу. Щодо фермерів, то майже 85% їх складу мають вищу освіту й право належати до цього класу. Можна стверджувати, що середній прошарок концентрує в собі найбільш кваліфіковану, дієдатну й активну частину основної (базової) частини суспільства. Кількість працюючих у господарстві теж характеризує середній клас [208, 449-51].

Для фермерських господарств важлива наявність засобів виробництва: техніки, тваринництва, переробних підприємств, число працюючих (у тому числі осіб, що працює за трудовою угодою, та залучених на сезонні роботи). Так, у господарствах Вінницької області у 2003 р. за трудовою угодою працювало 24,7% до загального числа членів фермерських господарств. Крім того, залучено на сезонні роботи 32,2% осіб.

Особисті господарства населення посідають провідну роль у формуванні малого бізнесу, відбувається розшарування учасників малого бізнесу з поступовим зміцненням прошарку середнього класу. Мале підприємництво на базі особистих господарств населення об'єднує ті групи суспільства, які володіють найбільш соціально-діяльним потенціалом і зацікавлені в лібералізації суспільних відносин. Чисельність представників малого бізнесу з числа власників особистих селянських господарств становить близько 15% всієї сукупності.

Особисті господарства населення як одна із форм господарювання в аграрному виробництві ґрунтується на індивідуальній або сімейній праці, приватній власності на засоби виробництва, майно і продукцію, а земля знаходиться у спільному користуванні членів господарства. Для ведення особистого селянського господарства згідно із Земельним кодексом України громадянам передаються безплатно у власність земельні ділянки площею до 2,0 га, розмір яких може бути збільшений у разі одержання в натурі земельної частки (паю).

У процесі реформування аграрної сфери площі сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні громадян зросли від 2669 тис. га у 1990 р. до 12799 тис. га у 2003 р., або у 4,8 раза. Частка господарств населення у загальній площі сільськогосподарських угідь становить 34,0%, у тому числі ріллі – 29,6% [22, 220-225].

Внаслідок значного скорочення обсягів виробництва в сільськогосподарських підприємствах, особисті господарства населення певний час вирішували питання продовольчої безпеки країни. У 2003 р. їхня частка у загальному виробництві валової продукції сільського господарства по Україні становила 66%, у тому числі продукції рослинництва – 61,5%, тваринництва – 72,2%.

Отже, господарства населення стали основними виробниками картоплі, овочів, плодів і ягід, основних видів тваринницької продукції [21, с. 601].

Істотно підвищилась їх роль у розв'язанні соціальних питань. Господарства населення залучили значну частину робочої сили, вивільненої із сільськогосподарських підприємств, що протидіяло зростанню безробіття на селі. У них працює більшість населення, зайнятого у сільському господарстві (по Україні – 2934 тис. чол., або 58,7%).

Важливим завданням є поліпшення умов праці в особистих селянських господарствах, а рівень технічної оснащеності стає одним із вирішальних чинників ефективного господарювання.

Основними характеристиками діяльності господарств населення є показники обсягу реалізованої продукції та річний прибуток. Останнім часом значна увага приділяється створенню в сільській місцевості заготівельних пунктів, які закупають сільськогосподарську продукцію у населення. За 2001-2004 рр. їхня кількість зросла більш як утричі і становить понад 15 тисяч. Через ці пункти заготовляється відповідно понад 26% молока та 16% м'яса.

Ресурси домогосподарств, що інвестуються в ринкову сферу економіки, забезпечують поточний дохід, який дає можливість реалізувати стратегію споживання, типову для середнього класу високорозвинених індустріальних країн. Таким чином, важливою умовою становлення й формування середнього класу є ефективна економічна стратегія домашніх господарств як суб'єктів економічної діяльності, що здатна забезпечити прибутковість останньої.

Отже, можна зробити висновки про те, що середній клас із числа фермерів і власників господарств населення формується досить повільно. Він стане інтенсивнішим, коли приватний сектор буде основним осередком економічного розвитку.

Слід відмітити, що крім фермерів і власників особистих господарств населення, представниками середнього класу, які живуть у сільській місцевості, є працівники галузей невиробничої сфери (включаючи освіту, науку, охорону здоров'я, культуру, державне управління, правоохоронні

органи, сферу послуг, оптову, роздрібну торгівлю, громадське харчування, обслуговування, житлово-комунальне господарство, фінансово-кредитну сферу), виробничій сфері – (великі сільгосппідприємства, промисловість, будівництво, транспорт, зв'язок).

Особливості процесу розвитку та становлення середнього класу позначилися не тільки на методиці його ідентифікації, але й на стратифікаційних критеріях, розмістивши їх за ступенем пріоритетності. Таким чином, деякі з них виступають первинними ідентифікатором соціальних груп, які відносять до середнього класу, це показники матеріального добробуту, професійно-кваліфікаційного статусу, адаптованості до інновацій, політичної активності, стилю життя та самоідентифікації.

Так, рівень освіти визначає соціально-професійний статус, що гарантує індивідууму певний рівень доходу, а він у свою чергу визначає спосіб і стиль життя. Сукупність ознак (їх структура) дозволяє відповідній соціальній групі людей виконувати певні функції у суспільстві: інвестиційну, гаранта стабільності, каналу мобільності та інші, що робить його основою суспільства. Оскільки показники, які входять до ідентифікаційного простору середнього класу, взаємообумовлюють та взаємодоповнюють один одного, є необхідним використання методу концентрації ознак.

Метод концентрації ознак будується на таких принципах:

- середній клас – єдина соціальна група, яка у свою чергу поділяється на певні соціально-економічні групи;
- середній клас не можна визначити на основі одного якогось критерію, необхідна наявність системи показників і функцій;
- усі ознаки, що використовуються для ідентифікації середнього класу, є доміантними, їх необхідно розглядати, як рівноправні та рівнозначні;
- середній клас тільки починає формуватись, тому сьогодні можна

стверджувати лише про наявність протосереднього класу;

- соціальні групи, що представляють протосередній клас, характеризуються різним рівнем концентрації ідентифікаційних ознак;
- середній клас можна стратифікувати за рівнем концентрації домінантних ознак;
- концентрація домінантних ознак у різних соціальних групах нерівномірна [53,15,19].

З метою застосування даного методу нами було використано емпіричну базу, яка включала в себе всі необхідні ознаки. На наш погляд, найголовнішими з них є такі агреговані групи ознак:

- 1) матеріально-ресурсні ознаки (рівень доходів (за самооцінкою 450 – 600 грн.), витрати, обсяг заощаджень, рівень майнового забезпечення (володіння нерухомим, рухомим майном);
- 2) нематеріальні ознаки (професійно-кваліфікаційна ознака, рівень освіти);
- 3) самоідентифікація (самопочуття, самооцінка).

Це пояснюється тим, що єдиного ідеального вимірника не існує, а матеріальний стан сільських родин описується системою параметрів різної природи, які в свою чергу по-різному вимірюються.

Для виділення середнього класу в сільській місцевості Вінницької області, як специфічної соціальної страти, що має у своєму розпорядженні відповідний капітал (фінансовий, матеріальний, соціальний), економічно активної, може реалізувати себе у нових економічних умовах, було проведено соціологічне дослідження.

Респондентам пропонувалося оцінити свій соціальний статус по 10 – бальній шкалі, де найвища позиція – 1, найнижча – 10. За шкалою до вищого класу було віднесено респондентів відповідно 1-3 позицій, до середнього – 4-6 позицій, до нижчого середнього 7-8 позицій.

Кількісний аналіз поширеності окремих об'єктивних критеріїв дав можливість зробити такі висновки: дані характеристики належать значним за

розміром соціальним групам: за рівнем доходів – 30-55% домогосподарств, за рівнем освіти – 20-40%, за професійно – кваліфікаційним статусом – 35-45%, за критерієм самоідентифікації – 40-65% зайнятого населення, а також про те, що наведені ознаки середнього класу поширюються на більшість домогосподарств – 80% мають хоча б одну ознаку.

Одержані дані дали можливість зробити висновки про стан формування сучасного середнього класу в області, його соціальну структуру, матеріальний стан, стан професійної мобільності, характер виконуваної роботи. Як показали дослідження, для формування середнього класу, у структурі суспільства (крім характеру економічної активності) необхідно враховувати певні стереотипи поведінки, систему цінностей, самоідентифікацію, самоорганізацію як спільноти, якість життя (медичне обслуговування, охорона здоров'я, раціональне харчування, перспективність освіти для дітей), капітал або інтелектуальний ресурс, що забезпечує відносну стійкість соціального статусу, економічну і громадянську незалежність

Для побудови інтегрального критерію матеріального забезпечення використовувались такі показники: поточні грошові доходи; заощадження; наявне нерухоме майно; наявне рухоме майно; наявність сільськогосподарських тварин (велика рогата худоба, свині, кози, коні); наявність земельних паїв, пасовищ.

Такий підхід пояснюється тим, що матеріальне забезпечення домогосподарств визначається не тільки рівнем поточних доходів, а комплексом матеріальних активів. Це дає можливість у деякій мірі знизити ймовірність помилки, при заниженні респондентами реальної величини своїх доходів.

Слід відмітити, що критеріями приналежності до середнього класу є не тільки високий рівень матеріальної забезпеченості, а й спосіб його досягнення, самостійність джерела прибутку, певний життєвий стандарт. На відміну від “бідних” верств населення, середній клас має можливість

продавати свою працю, але й водночас і інші джерела доходу – від власності, нерухомого майна, цінних паперів тощо. Це робить його певним чином незалежним від роботодавця та держави і забезпечує певну свободу в громадській та політичній діяльності.

Отже, середній клас – це особливий тип особистості, який з’являється в результаті соціального добору за умов ринку, як найбільш активна в економічному відношенні частина населення, яка вирізняється, такими ознаками як характер прибутку, спосіб життя, тип мислення, соціальний престиж, освіта.

Наступним критерієм, що лежить в основі стратифікаційної схеми виділення середнього класу, є соціально-професійна класифікація. Цей підхід є найбільш фундаментальним, адекватним для аналізу середнього класу, хоча і викликає певні сумніви, щодо того, яка саме професійна діяльність чи який рівень освіти у сучасних умовах можуть слугувати критерієм належності до середнього класу. Основними соціально-професійними ознаками є: наявність (відсутність) вищої освіти; наявність (відсутність) постійної зайнятості; характер праці (фізична, розумова); наявність (відсутність) управлінських позицій.

Наявність вищої освіти свідчить про накопичений людський та культурний капітал, диплом підвищує шанси робітника на ринку праці, людина може претендувати на роботу з високим рівнем оплати. Прошарок осіб з вищою освітою становить фундамент середнього класу, формує основну його масу. Але наявності диплому не достатньо для того щоб ввійти до складу середнього класу, для цього необхідно ще й мати постійне місце роботи на ринку праці (або працювати хоча би 20 годин на тиждень). Важливою умовою є необхідність працювати по спеціальності, робоче місце має бути адекватним рівню спеціаліста з вищою освітою. Виходячи з того, що наявність власного бізнесу забезпечує високий соціально-професійний статус, цей прошарок суспільства теж можна віднести до середнього класу. За результатами дослідження було встановлено, що значна частина

представників середнього класу у сільській місцевості має вищу освіту - 36 % респондентів, незакінчену вищу – 8 %, середню технічну – 56 %.

Третім критерієм є само ідентифікація - власна самооцінка індивідуума матеріального стану своєї сім'ї, статусу. Згідно цього критерію свій рівень життя вважають середнім лише 35 % сільських домогосподарств області.

На формування середнього класу певний вплив має і структура зайнятості. Так максимально представлений соціально-професійний середній клас у галузях невиробничої сфери (25 %), включаючи освіту, науку, охорону здоров'я, культуру (45 %), значна його частка припадає на державне управління, армію, правоохоронні органи (30 %), на сферу послуг, оптову, роздрібну торгівлю, громадське харчування, обслуговування, житлово-комунальне господарство, фінансово-кредитну сферу - 25 %, виробництво (сільське господарство, промисловість, будівництво, транспорт, зв'язок) - 25 %.

Для повної характеристики середнього класу необхідно враховувати ще й структуру капіталу яким він володіє. В контексті дослідження виділено такі види капіталу: культурний; людський (знання, навички набуті у процесі навчання тощо); економічний (зароблені, заощаджені матеріальні ресурси); соціальний; фізичний (стан здоров'я, рівень працездатності).

Незважаючи на достатньо низький рівень життя в сільських поселеннях області, існує диференціація домашніх господарств у структурі їх доходів та витрат із максимальним та мінімальним рівнем благоустрою.

Дослідження показали, що мінімальна концентрація ознак середнього класу, в залежності від галузевої зайнятості, спостерігається у сільському господарстві, що є основним видом діяльності на селі. А оскільки населення Вінницької області, що проживає на сільських територіях становить 52,7 % (907,0 тис. осіб), з них зайнятих у сільському господарстві - 36 %, то є всі підстави вважати, що умов для створення середнього класу сьогодні ще не створено.

В результаті дослідження було встановлено, що середній клас, як

специфічна соціальна група, є дуже неоднорідною - у його складі виділяються певні прошарки, які за критерієм наявності доходів, соціально-демографічним статусом, сферою зайнятості можна поділити на такі.

Верхній прошарок – до нього належать менеджери і підприємці, незначна частина спеціалістів, деякий прошарок військових, гуманітарна інтелігенція. Причому більша його частина працює у приватному секторі, а заробітна плата є основним джерелом доходів (рівень середньодушового доходу – коливається у межах 600 –800 грн.), щодо вікового складу – це особи у віці 30- 40 років.

Середній прошарок – спеціалісти, кваліфіковані робітники, керівники і підприємці із числа зайнятих сімейним бізнесом та індивідуальною діяльністю, половина представників зайнята у приватному секторі, значна частина, на відміну від верхнього прошарку, молоді люди у віці 25 років, рівень середньодушового доходу становить – 450-600 грн.

Нижній прошарок – працівники державних та приватизованих сільськогосподарських підприємств, більша частина молодь та представники старшого покоління. Слід відмітити, що нижній прошарок середнього класу все ж володіє значним соціальним потенціалом, та має високу значимість у суспільно важливих галузях – наука , освіта, охорона здоров'я, на державних підприємствах, що не підлягають приватизації, рівень середньодушового доходу становить 300-450 грн. Сьогодні у нижній частині середнього класу сконцентровані професійні групи, які в умовах ринкових відносин зазнали найбільших соціальних втрат – робітники сільсьгоспідприємств, промисловості, технічна та гуманітарна інтелігенція. Значною є різниця між верхнім та нижнім прошарком середнього класу і за місцем роботи.

Серед представників нижнього прошарку підприємці складають лише 12% опитаних, значна частина з них власники малих сільськогосподарських підприємств, 20% працює на державних підприємствах, 14% – на акціонерних, власний бізнес мають лише 5%, найманими на приватних

підприємствах працюють 12,8%. Значна частина верхнього прошарку працює у власній фірмі чи є найманим працівником у приватному секторі, 45% зайняті на акціонерних підприємствах і лише 1,8 % працює у державному секторі. Більшість представників і нижнього і вищого прошарку середнього класу мають додаткову роботу, одноразові та сезонні заробітки у приватному секторі.

Застосування даного методу є достатньо складним, оскільки передбачає визначення певної кількості індикаторів, що входять до складу перерахованих інтегральних показників та їх меж. За результатами досліджень, на основі використання методу концентрації ознак, було встановлено, що ознаки середнього класу у сільській місцевості області є характерними майже для 80 % домогосподарств. Лише третина їх має одну ресурсну ознаку, за якою може претендувати на входження до середнього класу. Максимально можлива концентрація ідентифікаційних ознак (у нашому випадку їх 3) характерна лише для 12 % сімей.

Сьогодні очевидним стає наявність ще незначної групи людей, яка за своїм стилем життя все більше наближаються до загальноприйнятих стандартів середнього класу. При цьому у складі середнього класу почав виділятися вищий його прошарок (10 %), а безпосередньо сам середній клас нараховує (за різними джерелами) 12-19 % українського суспільства. За критеріями суб'єктивних та сукупних ознак об'єктивного характеру у ньому починає виділятися "ядро", до якого входять 17 % співвітчизників.

В цілому можна стверджувати, що сучасний середній клас це люди, які зуміли успішно адаптуватися до нової соціальної реальності, відчують себе господарями своєї долі, він все більше охоплює людей різних прошарків та професійних статусів.

Сучасний середній клас характеризується відносно більшим поширенням інноваційних моделей поведінки, чим суспільство в цілому, відіграє стабілізуючу роль у соціально-політичному житті країни, за своїми цінностями, прагненнями є опорою нації, виражає життєві інтереси більшості

співвітчизників.

Державою поки що не створено економічних передумов для формування доходів, які б забезпечили належний рівень життя сільських родин, і цим самим сприяли розвитку середнього класу у сільській місцевості. З метою сприяння розвитку сільського середнього класу у перспективі необхідно:

1. Запроваджувати досвід європейської моделі сільського господарства, яка сформувалася і базується на сімейному фермерстві, оскільки, як показує досвід, фермери та сільські підприємці, у цих країнах створюють основу середнього класу у сільській місцевості. В Україні сімейні фермери поки що не отримали свого розвитку та підтримки, причому останнім часом спостерігається призупинення росту кількості малих та середніх фермерських господарств.

2. З метою визначення рівня рентабельності та прибутковості особистих господарств населення впроваджувати ведення бухгалтерського обліку.

3. Сприяти формуванню ринкової інфраструктури, що стримує ріст рівня товарності особистих господарств населення.

4. Впроваджувати державні програми створення та підтримки фермерських господарств, що сприятимуть підвищенню рівня розвитку ринкової інфраструктури у сільській місцевості.

5. Втілювати в життя загальні державні та регіональні програми розвитку сільських територій, за рахунок державного та місцевого бюджетів. Запроваджувати систему дотацій власникам особистих господарств за реалізацію окремих видів сільськогосподарської продукції.

6. Забезпечувати підтримку та створення умов для молодих спеціалістів у сільській місцевості.

7. Систематично досліджувати фактори, що впливають на чисельність середнього класу, його доходи, витрати, рівень заощаджень, що дасть можливість прогнозувати розвиток середнього класу у найближчий час.

3.2. Удосконалення механізму соціального захисту сільського населення

Створення сучасної системи соціального захисту населення є одним з найважливіших завдань реформування українського суспільства. Значною проблемою становлення ефективної системи соціального захисту в Україні є недосконалість нормативно-правової бази та відсутність економічної літератури з цього питання. Об'єктивний стан соціального розвитку українського суспільства свідчить про те, що такі основні соціальні ризики, як бідність, майнова диференціація населення, відчуженість значної частини громадян від суспільного життя, звуження їх доступу до освіти, медицини і культури досягли масштабів, які становлять реальну загрозу національній безпеці держави. Практично за всіма найважливішими соціальними показниками сучасного світового розвитку Україна перебуває на небезпечній межі.

Практична реалізація державних програм і заходів щодо удосконалення процесу управління економічно-соціальним розвитком сільських регіонів ускладнюється через недостатнє фінансове забезпечення. Обов'язковою умовою є забезпечення соціальних пріоритетів у контексті розвитку людського капіталу. Потребують невідкладного вирішення такі соціальні проблеми села як бідність, зумовлена проблемою зайнятості, створення умов життя, які б відповідали міським, особливо у сфері охорони здоров'я, освіти, торгівлі, побутового обслуговування тощо, а доходи сільських жителів відображали компенсаційну функцію [154, с. 7].

Часткове розв'язання проблем соціального розвитку сільських територій можливе шляхом розміщення міських підприємств у сільських районах, залучення працівників, які у процесі реформування сільськогосподарських підприємств стали безробітними, до участі у новостворених промислових виробництвах у сільських регіонах, що

сприятиме вирішенню соціальних проблем розвитку села, закріпленню кадрів, особливо молоді, це дасть можливість зберегти накопичений людський капітал, створити передумови для його відтворення й розвитку.

Однак, з огляду на складну соціально-економічну ситуацію, що склалася у більшості сільських регіонів України, сподіватися на вирішення соціальних проблем села своїми силами, без реалізації спеціальних державних програм, немає підстав.

Слід відмітити, що сільські території – це не лише агропромислова сфера, яка забезпечує населення продуктами харчування та формує продовольчу безпеку країни, а й соціально-територіальна підсистема, що виконує широкий спектр народногосподарських функцій: демографічну, культурну, рекреаційну, природоохоронну тощо, реалізація яких забезпечує можливість відтворення, накопичення й розвитку людського капіталу.

Економічний розвиток багатьох країн світу свідчить про високий рівень існуючої у них системи соціального захисту населення. В Україні процес реформування системи соціального захисту населення, зокрема сільського, розвиток його ефективніших форм здійснюється досить повільно. Поки що не існує надійних механізмів забезпечення реалізації комплексної державної політики, які давали б змогу ефективно та соціально справедливо впливати на упорядкування процесів формування доходів і споживання малозабезпечених верств населення. Тому важливим завданням є практичне впровадження дієвих механізмів обмеження зубожіння і гарантування зростання життєвого рівня малозабезпечених верств населення.

Особливістю існуючої системи соціального захисту сільського населення України є те, що вона перебуває у процесі довготривалого реформування і їй притаманні напрацьовані, специфічні перехідні та абсолютно нові елементи й механізми.

За масштабами охоплення, формами надання, спрямованістю система соціального захисту зберегла риси адміністративно-планової економіки. Однак її економічна база – державна власність – зникла, а механізм

контролю за ефективним функціонуванням підприємств, що залишилися в державній власності, зруйновано. Відсутня також належна система контролю за ефективністю роботи недержавного сектору, про що свідчить низький рівень податкових надходжень від нього, пропонування значної кількості соціальних пільг, що надавалася працівникам у натуральній формі або за символічну плату. Це стосувалося, насамперед, дитячого відпочинку, піонерських таборів, баз відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв, туристичних путівок. Безкоштовно населенню надавались медичні послуги, низькими були ціни на медикаменти. Квартирна плата компенсувала лише незначну частку витрат на утримання житла.

З іншого боку, перелічені пільги вимагали фінансового й матеріального забезпечення грошових коштів, формування інфраструктури, матеріально-енергетичних ресурсів. Кошти та ресурси реалізації таких пільг надавались державою й підприємствами. Якщо для підприємства це позначалося на його госпрозрахунковій діяльності, то для громадян оберталося зниженням номінальної заробітної плати за адміністративно-планової економіки.

Окрім цього постала не менш складна проблема фінансового забезпечення соціальних витрат. За розрахунками загальна сума соціальних пільг, передбачена чинним законодавством України досягає майже 6 млрд. гривень, а можливості забезпечення становлять тільки 2 млрд. гривень. Колізія, що виникла внаслідок цього, ускладнила реформування системи соціального захисту, перехід від безоплатних до платних форм надання соціальних послуг.

Порівнюючи частку податкових надходжень, що одержують бюджети від громадян (наприклад, у США, Німеччині та Польщі в сумі податкових надходжень частка податків із громадян перевищує 30%, а в Україні становить лише 10%), можна зробити висновки стосовно того, що громадяни нашої країни платять податки лише із заробітної плати, а громадяни країн з ринковою економікою – з усіх доходів.

Збільшення загального рівня доходів населення свідчить про покращання їхнього економічного становища, що вигідно і державі. Адже через податкову

систему вона сприяє поліпшенню соціального стану пенсіонерів, молоді, яка не досягла працездатного віку, інших категорій соціально незахищених верств населення. Порівнюючи рівень життя в Україні та країнах, де оподатковуються всі доходи, можна дійти висновку, що сплата податків забезпечує більшу економічну стабільність, вищий ступінь соціального захисту.

Водночас більш стабільні умови розвитку забезпечуються за умови взаємодії трьох сторін у формуванні соціальної політики, коли кожна з них бере в цьому участь. Підприємства в Україні сплачують внески у різні фонди: рівень відрахувань у фонди соціального страхування, зокрема у Пенсійний фонд, становить 37% до рівня оплати праці, 12% до рівня фонду оплати праці у фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ще 2% відрахувань – у фонд зайнятості населення.

Тобто цих коштів має бути достатньо, щоб забезпечити надійну систему соціального захисту. Необхідно лише реформувати її та привести у відповідність до міжнародних стандартів, використовуючи зарубіжний досвід. Такі країни як Польща та Росія вже здійснили перший етап реформи соціального захисту ще на початку розгортання загального процесу трансформації, коли населення мало більше заощаджень, був вищим рівень заробітної плати. Однак цілісної системи соціального захисту у цих країнах поки що не створено, оскільки цей процес довготривалий і вимагає значних зусиль та часу (не менше 10-15 років). Проте досягнуто головне – сформовано механізм участі трьох соціальних сторін у формуванні соціальної політики, зменшено навантаження на державний бюджет. Створена основа ринкового механізму соціального захисту, за якої держава виявляє економічний інтерес до зростання рівня доходів населення.

Організація системи соціального захисту вимагає від держави виконання своїх зобов'язань перед громадянином, а від громадян, відповідно, – виконання їхніх зобов'язань перед державою. Держава порушує ці зобов'язання (не сплачує своєчасно пенсій, заробітної платні, стипендій), що пояснюється дефіцитом коштів у бюджеті та відхиленням від виконання своїх зобов'язань підприємцями перед державою, що проявляється у сфері

оплати праці. В деяких комерційних структурах, більша частина заробітної плати виплачується готівкою, яка не підлягає оподаткуванню, отже державний бюджет недоодержує коштів, за рахунок яких можна було б підвищити пенсії, заробітну плату вчителям, лікарям та іншим категоріям працівників.

Реформування системи соціального захисту в Україні (внаслідок економічної кризи й розбіжностей у розумінні методів) затяглося за відсутності прийняття низки законопроектів з цього питання. Проблема соціального захисту населення по-різному трактується в межах певної суспільно-економічної формації, конкретної країни. В умовах переходу України до соціально орієнтованої ринкової економіки основний тягар соціального захисту лягає на державу, але, водночас, зростає роль ринкового механізму в здійсненні такої політики.

У період розвитку самостійної держави та її економіки виникає потреба в опрацюванні нових підходів до формування соціально-економічної політики, спрямованої на розв'язання соціальних проблем. Україна стала на шлях розбудови суверенної, демократичної держави, яка поєднує соціальну, національну й політичну ідеї, у центрі якої постає людина та захист її соціальних потреб. У такому підході вбачається джерело стабільності, злагоди, запобігання негативним подіям [22, 233-238].

Відповідно до статті 25 Декларації прав людини, правова держава повинна гарантувати такий рівень життя, який передбачає забезпечення людей їжею, житлом, медичним обслуговуванням, необхідним для підтримання здоров'я, особистого добробуту та добробуту сім'ї, право на соціальне забезпечення у разі безробіття, хвороби, інвалідності, овдовіння, старості або в інших випадках втрати засобів до існування за незалежних від людини обставин. Для того щоб забезпечити такий захист, держава має у законодавчому порядку гарантувати основні соціальні гарантії, механізм їх реалізації та функції надання соціальної підтримки.

Розглядаючи проблеми соціального захисту населення в країні, необхідно, насамперед, визначити сутність поняття “соціальний захист”. Соціальний захист – це державна підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, з метою забезпечення відповідного життєвого рівня, тобто заходи, що передбачають надання правової, фінансової й матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення.

Соціальний захист – комплекс державних і громадських заходів, спрямованих на допомогу окремим, особливо найменш захищеним соціальним групам населення [110, с. 23].

Суб’єктами соціального захисту є держава, профспілки, союзи й асоціації підприємств, приватні спільноти та об’єднання споживачів.

Об’єктом соціального захисту є, насамперед, населення, щодо якого гарантується безпека життя, реалізація інтересів споживачів, зміцнення здоров’я, створення умов для духовного розвитку.

Соціальний захист економічно активного населення здійснюється в напрямі реалізації заходів, що передбачають:

- підготовку кваліфікованих трудових ресурсів;
- доступність реалізації здібностей у процесі трудової та виробничої діяльності;
- забезпечення процесу трудової і виробничої діяльності;
- створення нових робочих місць і підтримку виробників, які залишилися без робочих місць.

Наприклад, програма пенсійного забезпечення стосується людей похилого віку і спрямована на формування їхніх грошових доходів. Держава у примусовому порядку формує спеціальний фонд. Виплата пенсій здійснюється за рахунок коштів пенсійного фонду, що утворюється за рахунок обов’язкових відрахувань роботодавців.

Протягом активного періоду свого життя працівники відраховують у цей фонд певний відсоток від свого доходу. Спеціальні відрахування робітників і роботодавців не накопичуються на особових рахунках, а використовуються на виплату пенсій тим, хто увійшов до числа пенсіонерів. Також діє система знижок для пенсіонерів в оплаті деяких товарів, послуг, медикаментів.

Ще одним прикладом може бути програма соціального забезпечення на випадок хвороби, яка дає змогу відшкодувати доходи в разі хвороби (навіть до 100%) [70, с. 58].

По-друге, це окремі прошарки та групи населення, мова йде про соціальний захист ветеранів війни та праці, інтелігенції, військовослужбовців, робітників. У цій категорії об'єктів соціального захисту пільги мають члени сімей загиблих (померлих) військовослужбовців у зв'язку із виконанням обов'язків військової служби (службового обов'язку), вони отримують пенсії; за сім'ями загиблих зберігаються види пільг, якими користувався померлий інвалід та учасник війни; ветерани війни й сім'ї загиблих (померлих) учасників війни звільняються від сплати за оформлення документів, юридичних консультацій, а також судових витрат, пов'язаних із розглядом питань про соціальний захист [11, с.12].

По-третє, це соціально-вразливі групи населення: багатодітні сім'ї, інваліди, непрацюючі пенсіонери, безробітні, а також жінки.

До найуразливіших верств населення належать: особи непрацездатного віку (серед яких багато дітей), діти, що знаходяться у спеціалізованих навчальних закладах; інваліди з дитинства; особи, які досягли непрацездатного віку (пенсіонери, а також особи, які з різних причин не мають права на пенсійне забезпечення); тимчасово непрацездатні внаслідок захворювання, вагітності, пологів, по догляду за дитиною та хворими. Значною мірою рівень життя цієї категорії громадян залежить від соціального захисту держави [14, с.13].

Економічне становище непрацевдатних в умовах становлення ринкових відносин, що супроводжуються спадом виробництва, зростанням цін, інфляційними процесами, значно погіршується. Тому їхній соціальний захист є одним із першочергових завдань соціальної політики. Як приклад можна навести програму соціального забезпечення на випадок безробіття, яка передбачає такі методи підтримки, як виплата допомоги у випадку безробіття, оплата за навчання та перекваліфікацію, допомога в працевлаштуванні.

Сім'ям з дітьми держава гарантує матеріальну підтримку, що здійснюється з урахуванням складу сім'ї, її доходів, віку, стану здоров'я дітей тощо [10, с. 3].

Цільова грошова допомога громадянам із мінімальними доходами надається у вигляді виплат на прожиття; оплату житла та комунальних послуг, електроенергії, придбання і доставку палива. Ветерани війни одержують за рахунок бюджету та інших джерел пільги, серед них: пільги щодо оплати житла і комунальних послуг; пільги на безкоштовний проїзд; позачергове обслуговування; пільги на першочергове влаштування до закладів соціального захисту населення. Соціальна підтримка інвалідів полягає у бронюванні для них робочих місць на підприємствах; встановлення індивідуальних податкових пільг для підприємств, де масово використовується праця інвалідів; надання можливості придбати за зниженими цінами транспортні засоби.

Під соціальною допомогою розуміють надання соціальних благ і послуг населенню, особливо соціально уразливим групам населення на основі визначення їхніх потреб. Державна соціальна допомога здійснюється двома шляхами: програми допомоги у грошовій формі та допомоги в натуральній формі (шкільні сніданки й обіди, продовольчі талони, продовольчі товари людям похилого віку, медичне обслуговування, житлові допомоги, позички студентам тощо) [12, 1-5].

Важливе місце в системі заходів щодо соціального захисту посідає працевлаштування осіб, які тимчасово втратили працездатність, та пов'язані з ним виробниче навчання й перекваліфікацію. Інваліди війни та праці, а також особи похилого віку, які потребують догляду й не мають родичів, за їх бажанням знаходяться в інтернатах і будинках інвалідів на повному державному утриманні.

До інших видів соціального захисту відносяться: надання путівок на санаторно-курортне лікування, протезування, забезпечення колясками та автомобілями для інвалідів, допомоги з вагітності та пологів, за народженням дитини, багатодітним і самотнім матерям, малозабезпеченим сім'ям, в яких є діти тощо [115, с. 78].

У будь-якому суспільстві є мільйони людей, які з об'єктивних причин не можуть на рівних конкурувати з іншими. Держава не повинна допустити, щоб доходи певної частини населення були нижчими відповідної межі, щоб бажуючі працювати громадяни втратили шанси знайти роботу, щоб люди у похилому віці або у випадку хвороби залишилися без засобів до існування. Вона надає членам суспільства визначені гарантії у сфері доходів, зайнятості, медичного обслуговування, освіти [44, с. 74].

Прийнятими в Україні законодавчо-нормативними актами передбачено, що елементами системи соціального захисту на сучасному етапі є:

1. Встановлення допустимих параметрів життя (розмір прожиткового фізіологічного і соціального мінімуму, мінімальної пенсії, соціальної допомоги).
2. Захист населення від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадянам.
3. Вирішення проблем безробіття і забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовки кадрів.
4. Пенсійне забезпечення (людей похилого віку, інвалідів, сімей, що втратили годувальника).

5. Утримання дитячих будинків, інтернатів, будинків для людей похилого віку тощо.

6. Соціальні трансферти (допомога з безробіттях, одноразові або щомісячні виплати на дітей, з материнства, з хвороби та інших причин, житлові субсидії тощо).

7. Соціальне обслуговування (надання соціальних послуг окремим категоріям громадян і т.п.).

8. Надання необхідної медичної допомоги тощо [111, с. 92].

Найважливішим елементом механізму соціального захисту є економічний, який включає: розробку соціально-економічних програм; виплату матеріальної допомоги; надання соціальної допомоги, пільг; індексацію грошових доходів громадян; надання населенню пільгових кредитів тощо.

У дохідній частині державного бюджету зосереджується та частина вартості ВВП, яка в процесі розподілу й перерозподілу доходів і нагромаджень може бути спрямована на розвиток економіки держави, соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, потреби оборони й управління. Державний бюджет країни, що набуває соціально орієнтованого напрямку, як основний важіль ефективного розвитку економіки і входження в ринкове середовище, потребує зміцнення такої спрямованості. Бюджет активно впливає на формування й удосконалення соціально-економічної інфраструктури, яка, у свою чергу, сприяє або гальмує розвиток виробництва [34, с. 61].

Перехідний етап економічного розвитку зумовлює розробку нових підходів до забезпечення добробуту населення.

Основними факторами соціального розвитку й підвищення суспільного добробуту є:

- ефективність виробництва і підприємницької діяльності;
- економія ресурсів та підвищення якості продукції;
- зростання добробуту населення.

Суспільний добробут можна оцінити за допомогою певних фінансових показників, що кількісно характеризують економічні явища. Найважливіший серед них валовий внутрішній продукт в абсолютному значенні та в розрахунку на душу населення, що слугує фінансовою оцінкою суспільного добробуту. Абсолютне значення ВВП характеризує параметри розвитку економіки країн світу, проте у розрахунку на душу населення він дає змогу мати узагальнене уявлення про рівень добробуту населення й відображає тільки певний рівень життя населення. Однак у плановому виразі цей вимірник сьогодні найзручніший і найпростіший для здійснення порівняльної характеристики добробуту населення країн світу [31, с. 44-50].

Обсяг коштів, які спрямовуються на соціальний захист населення, залежить від фінансових можливостей держави, що, у свою чергу, визначаються обсягом валового внутрішнього продукту та науково обґрунтованим оптимальним обсягом фонду споживання. Здійснюючи соціальні виплати, держава дотримується визначених параметрів і тому за умов економічної кризи не спроможна забезпечити соціальний захист населення на відповідному рівні. Збільшення видатків на соціальні потреби населення можливе тільки за умови зростання ВВП [58, с. 93].

Не менш важливою складовою соціального захисту населення є соціальний елемент, що передбачає активізацію діяльності господарських організацій, серед яких армія порятунку, фонд милосердя, комітет по захисту прав споживачів. Допоміжними є політичний і правовий елементи. Політичний створює умови для формування єдиного економічного й валютного простору; узгодження соціально-економічної політики між регіонами та країнами; підвищення загальної соціально-економічної стабільності.

Правовий ефект передбачає законодавче забезпечення правової захищеності громадян і правове виховання, дотримання законодавства.

Соціальна захищеність громадян поєднує два взаємопов'язаних поняття:

1) надання всім громадянам рівних можливостей забезпечувати своєю працею достойний рівень життя;

2) державну підтримку непрацездатних і соціально незахищених громадян [23, с. 298].

Соціальна захищеність – це конституційне й законодавче забезпечення всього комплексу прав і свобод людини. Соціальне забезпечення визначається як система державних і суспільних заходів із матеріального забезпечення громадян на випадок старості, інвалідності, хвороби, в разі втрати годувальника та в інших установлених законодавством випадках [31, с. 50].

Соціальне забезпечення – це передбачена законодавством система матеріального забезпечення та обслуговування громадян у разі повної або часткової втрати працездатності, старості, а також членів сімей, які втратили годувальника. Особливістю соціального захисту є його адресна спрямованість, тобто соціальна допомога повинна надаватися тим громадянам і в таких обсягах, яких вони потребують.

Основними видами соціального захисту населення є:

- пенсійне забезпечення;
- соціальне страхування;
- пільги ветеранам війни та праці, ветеранам військової служби й органів внутрішніх справ;
- допомога сім'ям з дітьми;
- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ;
- **утримання соціального забезпечення тощо** [116, с. 101].

Важливими видами соціального забезпечення є: пенсії, допомоги, пільги, утримання непрацездатних у будинках для літніх людей та інвалідів. Пенсії в Україні одержують 14,5 млн. громадян, із них 2 млн. інвалідів, 650 тис. громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, 400 тис.

одиноких громадян похилого віку, 110 тис. дітей інвалідів і 51 тис. підопічних у будинках-інтернатах.

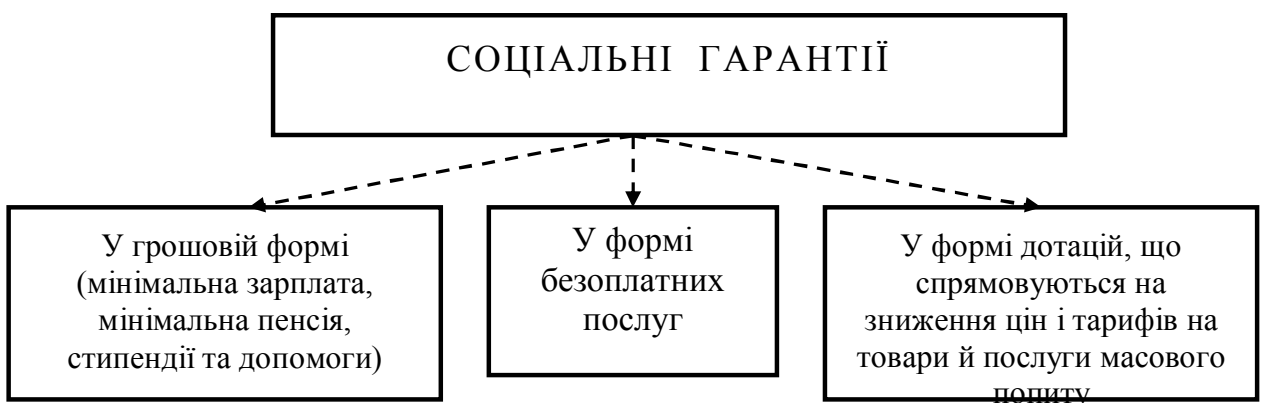
Однак повний обсяг видів соціального забезпечення, контингент одержуваних послуг, рівень забезпечення залежать від економічного потенціалу держави, участі громадян у фінансуванні соціального забезпечення й розвитку законодавства про соціальний захист.

Мета соціального забезпечення – гарантування рівня життя непрацездатних громадян не нижче прожиткового мінімуму, встановленого державою. З економічної точки зору соціальне забезпечення – це організаційні заходи держави зі створення соціальних фондів і використання їх за цільовим призначенням.

Соціальне забезпечення фінансується за рахунок спеціальних фондів або державного бюджету. В нашій державі здійснюється формування соціального забезпечення й створення нової системи соціального захисту населення ринкового типу [58, с. 153].

Важливе практичне та соціально-політичне значення має проблема упорядкування соціальних пільг і привілеїв у процесі ринкової трансформації. У зв'язку з цим виникає потреба визначити й чітко розмежувати зміст таких категорій, як "соціальні гарантії", "пільги", "компенсації" та "привілеї".

Визначення сутності цих понять, структування їх внутрішньої підпорядкованості в системі соціальних відносин важливо оскільки на практиці та у громадській свідомості зазначені поняття часто ототожнюються або неправильно тлумачаться і застосовуються, що негативно впливає на соціальні процеси. Співвідношення даних категорій зображено на рис. 3.2.

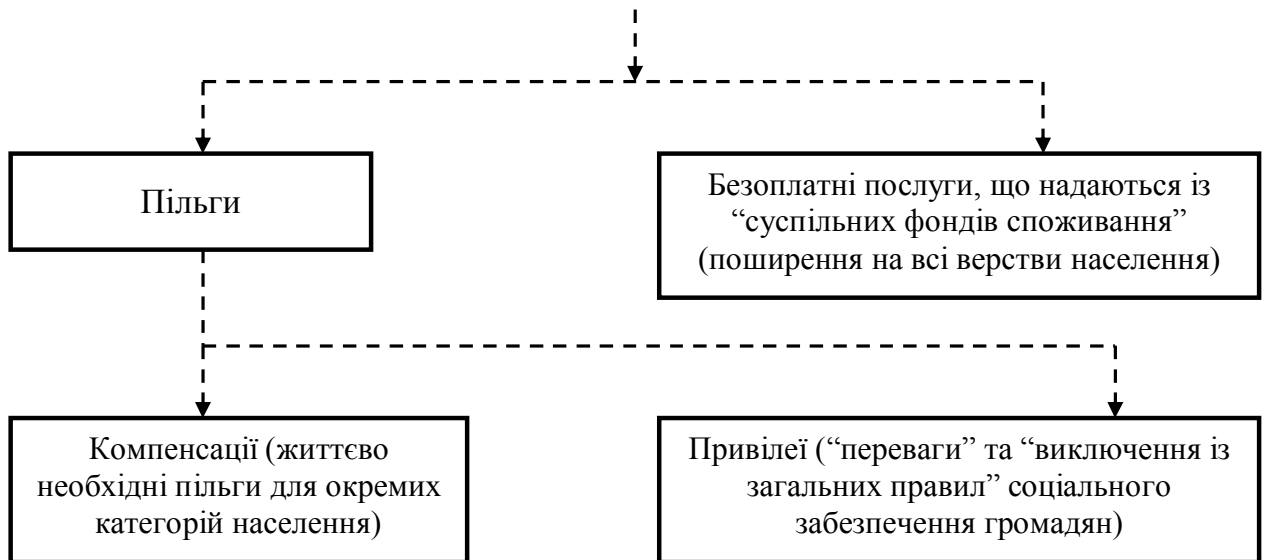

Рис. 3.2. Співвідношення соціальних категорій

Якщо розглядати сутність категорій "соціальні гарантії" в широкому розумінні, то до її складу мають бути включені абсолютно всі умови та джерела, які забезпечують реалізацію прав людини і в існуючій різноманітності реальних проявів її життєдіяльності, що гарантовані нормами чинного законодавства. Серед законодавчо закріплених соціальних гарантій окремо можна виділити категорію "соціальні пільги".

Важливою особливістю пільг є те, що вони надаються не у грошовій формі, а у формі безкоштовних послуг, які споживаються певними категоріями населення. Залежно від категорій одержувачів і видів пільг, їх можна розподілити на дві основні й досить відмінні форми: компенсації або привілеї.

Важливою є соціально-економічна і політична категорія "пільги" й такі основні форми її внутрішньої структури, як "привілеї" і "компенсації", що потребують окремого розгляду. У соціальному плані відмінність пільг від привілеїв виявляється у тому, що переважна їх більшість за своєю суттю є

соціально виправданими економічними компенсаціями та суспільними відшкодуваннями окремим громадянам і певним групам населення, а їх надання не суперечить принципу соціальної справедливості.

Водночас привілеї є такими пільговими перевагами, що не мають економічного обґрунтування і за своєю дією суперечать засадам соціальної справедливості. До того ж, існування привілеїв, як специфічного способу розподілу життєвих благ, суперечить й основним умовам і тенденціям функціонування ринкових відносин.

Основними напрямками реформи системи соціальних пільг повинні бути:

1) створення єдиної системи соціальних гарантій на рівні, що визнається суспільством як мінімально необхідний;

2) вдосконалення більш жорстокої і прямої залежності між результатами діяльності окремих осіб і обсягами пільгової компенсації у споживанні послуг, які вони отримують;

3) кількісні параметри таких пільг мають обмежуватися соціально припустимими межами, необхідні також відповідні регулюючі державні заходи з використанням економічних нормативів, податків тощо.

За механізмами надання та способами фінансування можна виділити такі групи пільг:

1) не потребують фінансових витрат (право на позачергове надання соціальних послуг);

2) надаються державними або муніципальними закладами, що фінансуються з державного або місцевих бюджетів;

3) надаються госпрозрахунковими підприємствами різних форм власності (комунальні, транспортні послуги, послуги підприємств зв'язку, юридичні послуги);

4) в оподаткуванні фізичних осіб.

Більшість пільг спрямована на здешевлення або безоплатне користування послугами соціально-культурної й комунальної сфер і

надається громадянам без урахування рівня їхніх сукупних доходів та сукупних доходів сім'ї. При цьому негативним є те, що необхідні аналітичні оцінки ефективності застосування та використання різноманітних пільг різними групами і соціальними категоріями громадян в Україні поки що не здійснені.

За умови виключення із складу пільг посадових "привілеїв", їх переважна більшість за своєю соціально-економічною суттю є своєрідною формою соціально-економічної компенсації, що надається певним групам населення. Зокрема, пільги деяким категоріям громадян надаються як визнання тих заслуг, які вони мають перед країною (учасники війни і бойових дій, Герої Радянського Союзу, України і Соціалістичної праці).

Наступна категорія – це компенсації та допомоги, що надаються внаслідок втрати особою здоров'я з метою підтримки необхідних показників її життєвого рівня, а також створення відповідних умов адаптації життєдіяльності людини до свого особливого стану (інваліди, тяжко хворі, учасники ліквідації Чорнобильської катастрофи, хронічні хворі тощо).

Недопустимим є скасування більшості пільг, право на отримання яких мають громадяни похилого віку, інваліди, одинокі матері та деякі інші категорії малозабезпеченого населення, виключення з розрахунків бюджетних витрат низки пільг особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (у тому числі безплатне поховання, спорудження надгробки на могилі тощо), деяких пільг учасника війни, у тому числі й інвалідам війни (зниження плати за користування житлом, телефоном, здешевлення вартості палива та ін.), пільги учасникам бойових дій (безкоштовне зубопротезування), коли ці заходи не супроводжуватимуться наданням зазначеним категоріям населення відповідного компенсаційного матеріального забезпечення.

Сучасна економічна система, що знаходиться на стадії формування, повинна ґрунтуватись на нових ринкових відносинах. В умовах ринкових перетворень в Україні вже здійснено ряд заходів щодо соціального захисту

населення: ліквідація адміністративно-командної й розподільчої систем управління; лібералізація економічної і зовнішньоекономічної діяльності; демократизація трудових відносин. Сформувалися такі структури, як недержавний сектор економіки, фінансові й банківські структури, валютний і фондовий ринки [98, с. 231].

Для поліпшення матеріального становища й умов життя населення в Україні здійснюються заходи щодо активної політики зайнятості: реформується система пенсійного забезпечення та соціального страхування, соціальної допомоги, адресної допомоги малозабезпеченим громадянам, соціального захисту осіб, що постраждали в результаті Чорнобильської аварії [98, с. 232].

Під час переходу України до соціально орієнтованої економіки необхідно побудувати нову соціальну політику, яка буде невід'ємною частиною загальнодержавної політики. Це дасть можливість кожній працездатній особі самостійно забезпечувати власний добробут та добробут своєї родини. Для створення й успішного функціонування системи матеріального забезпечення необхідні такі макроекономічні умови, які б охоплювали усіх громадян суспільства. Створення необхідних передумов є важливим елементом державного регулювання економіки.

3.3. Кластеризація соціально-економічного розвитку сільських територій

У дослідженнях обґрунтовано доцільність кластерних об'єднань, у яких досягається синергетичний ефект територіальної агломерації, в результаті наближеності споживача та виробника. Об'єднання у кластері зусиль підприємців, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності на певній території дає значні переваги у конкурентній боротьбі, сприяє раціональній організації виробничо-ринкових процесів, проведенню гнучкої політики. Залежно від направленості діяльності кластерів їх можна поділити на виробничі та соціальні.

Якщо у виробничих кластерах зусилля складових підприємств направлено на випуск конкретної продукції, то функціонування соціальних кластерів орієнтовано на підвищення рівня й поліпшення якості життя сільського населення.

Соціальний кластер безпосередньо впливає на розвиток соціальної інфраструктури і може тісно взаємодіяти з виробничим кластером.

Соціальний кластер направлений на розвиток соціального партнерства між державою, місцевими органами самоврядування, підприємствами, що знаходяться на території сільських рад і територіальною громадою.

Відносно до сільської місцевості соціальним кластером називається об'єднання за територіальною ознакою пов'язаних між собою взаємодоповнюючих підприємств, орієнтованих на стабільний розвиток сільської громади, підвищення рівня та поліпшення якості життя сільського населення за рахунок оптимального забезпечення соціальними послугами.

На рисунку 3.3 подано модель соціально-економічного розвитку території, в якій відображено зв'язок між виробничою та соціальною сферою.

Рис. 3.3. Модель соціально-економічного розвитку сільської території

Виробничий кластер може впливати на соціальну сферу безпосередньо – шляхом надання соціальних послуг із фонду нагромадження, наприклад, будівництво дитячого садка тощо. При наявності коштів у фонді нагромадження можливо фінансування соціальних послуг через органи місцевого самоврядування, які консолідують кошти на соціальну сферу від різних джерел. Оскільки виробничий кластер відраховує кошти у місцевий бюджет, а останній перерозподіляє їх, то це визначає ще один напрямок впливу виробничого кластера на соціальну сферу.

Учасниками соціального кластера, крім підприємств та організацій, можуть бути професійні спілки, організації громадського самоврядування, добровільні страхові та пенсійні фонди, кредитні спілки, бізнес-асоціації, громадські організації, благодійні фонди. Прикладами соціальних кластерів є: кластери медично-оздоровчих послуг, комп'ютеризації, побутових послуг, сільського туризму, реабілітаційний, екологічного спрямування тощо.

Важливу роль у соціальному кластері відіграють недержавні організації, статутною метою яких і є виконання суспільно-корисної діяльності. Ці організації в Україні мають стати проміжною ланкою між державою й населенням. Вони покликані відстоювати інтереси пересічної людини, лобювати принципові позиції соціальних прошарків. Саме громадські (недержавні) організації у більшості випадків повинні бути ініціаторами формування соціальних кластерів.

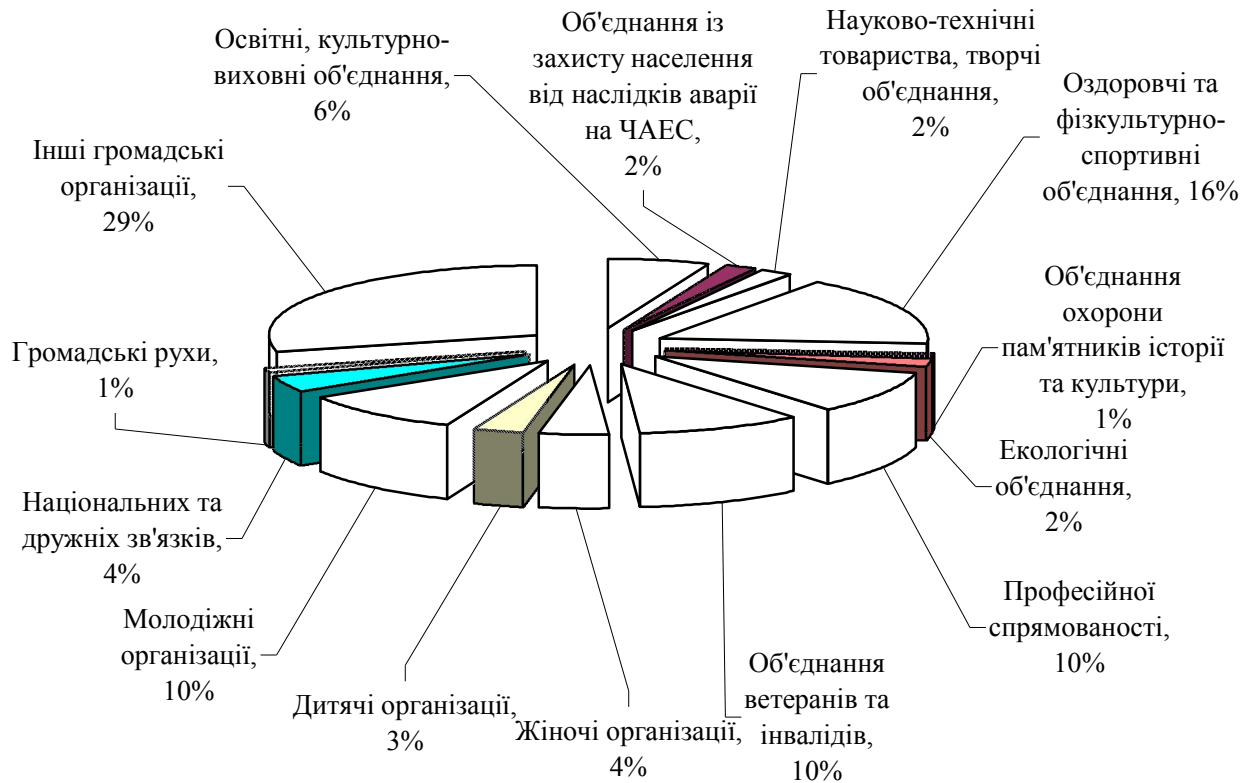
У 2005 році, за даними Міністерства юстиції України, їх кількість сягнула 26 тис. Тобто одна недержавна організація припадає на 1960 жителів країни.

Станом на січень 2005 року в Україні було зареєстровано 1963 всеукраїнських і міжнародних громадських організацій, із них всеукраїнських – 1520, міжнародних – 443.

Більша частина українських громадських організацій спрямовує свою діяльність у такі сфери, як: культура та освіта; здоров'я, інваліди й ветерани; економіка та наука; жінки і діти. Серед зареєстрованих організацій за своїми цілями, завданнями й напрямками діяльності переважають організації професійного, фізкультурно-спортивного, науково-технічного, освітнього та культурно-виховного спрямування. Значний відсоток серед зареєстрованих організацій складають молодіжні та жіночі організації, об'єднання ветеранів та інвалідів, природоохоронні об'єднання тощо.

На рис 3.4 зображено розподіл громадських організацій за спрямуванням і видами діяльності у 2005 році. За приведеним розподілом можливо спрогнозувати напрями створення соціальних кластерів.

Згідно з першим, який нині найбільш поширений, виділяється грантове фінансування на досягнення конкретного соціального завдання. Грант може бути отримано в якості технічної допомоги з боку іноземної держави.

Рис. 3.4. Розподіл громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності у 2005 році

Організація, яка виділяє грант, здійснює тендерний відбір вітчизняної організації, що несе відповідальність за цільове використання фінансових коштів. Ця організація досконально вивчає предметну область і здійснює суперпозицію мети на складові завдання. Після цього виконується пошук тих організацій, які будуть вирішувати складові соціальні завдання.

При досягненні агломерації, організації які консолідуються з метою вирішення соціальної проблеми, розподіляють між собою обов'язки, кошти і узгоджують відповідальність усіх сторін. У даному випадку дуже важливою є правильна організація зв'язків між складовими об'єктами, які можуть оптимізуватися у подальшому. Тільки після цього кластер, який включає взаємодоповнювальні організації, починає функціонувати як єдина структурна одиниця. Можливий і інший підхід до створення соціального кластера.

Суспільна організація може ініціювати соціально направлене завдання. Ця ініціатива може надходити від місцевих органів самоврядування.

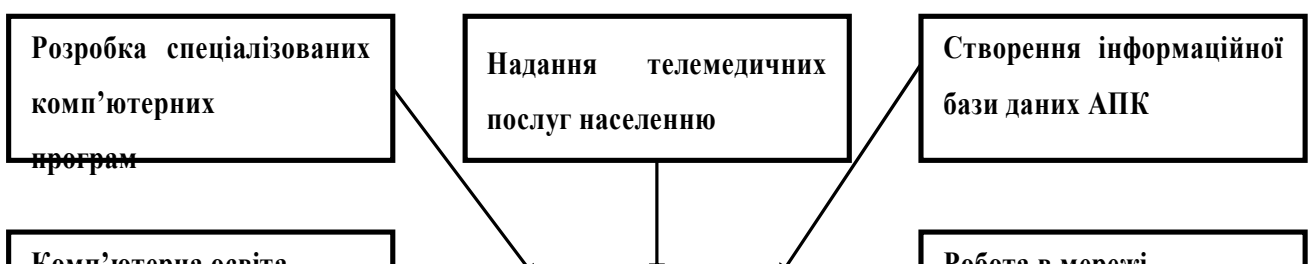
Відповідно до мети виконується пошук джерел фінансування і за їх наявності організація (ініціатор створення кластеру) виконує перераховані раніше етапи. При ініціативі недержавної організації створити соціальний кластер важливо, щоб вона була обізнана з умовами життя сільського населення як соціально-професійної групи, яка має специфічні взаємини як із державою, так і з місцевим самоврядуванням. Слід урахувати й те, що система місцевого самоврядування ще не досить налагоджена і її положення у свідомості сільських жителів ще не стійке. Показовим є той факт, що у важливості органів місцевого самоврядування упевнені тільки 70 відсотків сільських працівників. Розглянемо деякі моделі соціальних кластерів.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства є його комп'ютеризація, яка дозволить підвищити рівень автоматизації та механізації виробництва, а також прийняття управлінських рішень. За даними організації «Світовий економічний форум», за індексом «готовності інформаційної інфраструктури» серед 104 країн світу Україна посідає 82-ге місце, поряд із Замбією і Танзанією. У зв'язку з цим своєчасним є прийняття відповідної державної програми для комп'ютеризації сільських територій, участь у якій можуть взяти підприємства й організації, об'єднані у соціальний кластер.

Підраховано, що для повної комп'ютеризації сільських загальноосвітніх шкіл Вінницької області необхідно 800 млн. грн. З метою зменшення фінансових витрат, пропонуємо створити пересувні автобусні класи, які мають апаратні та програмні засоби для навчання й охоплюватимуть кілька сільських громад.

Модель соціального кластера по комп'ютеризації сільських територій наведено на рисунку 3.5.

Комп'ютеризація не обмежується лише поставкою техніки, а передбачає вивчення основ роботи з нею. Навчання включає два напрями: навчання основ роботи за комп'ютером учнів сільських шкіл, робітників сільськогосподарських виробництв, а також населення.

Рис. 3.5. Структура кластеру по комп'ютеризації сільських територій

Навчання можуть здійснювати комп'ютерні організації та центри, які мають відповідні ліцензії, а також навчальні заклади; професійно-орієнтоване навчання для підвищення кваліфікації керівного складу сільськогосподарських підприємств, ведення бухгалтерського обліку (програма 1 С: бухгалтерія), ефективне використання спеціалізованих прикладних програм.

Для сільськогосподарського виробництва необхідною є розробка комп'ютерних спеціалізованих програм, спрямованих на оптимальне використання земельних ресурсів, сівозмін, визначення складу та норм мінеральних добрив тощо. Для розробки таких програм необхідно залучити науково-дослідні інститути, навчальні заклади та інші наукові організації. Комп'ютеризація не обмежується лише поставкою техніки, а передбачає вивчення основ роботи з нею.

Перспективним є створення для сільських територій центрів дистанційної освіти, які забезпечать навчання з використанням інформаційних технологій та телекомунікацій. Такі центри можуть функціонувати при вищих навчальних закладах.

Найближчим часом необхідно почати програму безкоштовного надання доступу до мережі Інтернет сільському населенню, в першу чергу сільським школам. Саме поява Інтернету створить реальні передумови для розв'язання нинішніх проблем села, для наближення середньої освіти до прогресивних методик і стандартів.

Сільські жителі зможуть одержувати інформацію з найбільш авторитетних світових джерел, навчатися дистанційно. Надання Інтернет-послуг здійснюють провайдери, які, як правило, взаємодіють у кластері з підприємствами, що забезпечують телекомутаційний зв'язок. Для підключення до мережі Інтернет село необхідно забезпечити надійним телефонним зв'язком, технікою, що гарантує стійкий прийом теле- і радіосигналів. Рівень розвитку комунікацій у сільській місцевості найчастіше не залишає інших можливостей для організації стійкого зв'язку, крім як із використанням супутникових технологій. Для цього необхідно одержати ліцензії на використання відповідних радіочастот у всіх областях.

У сільській місцевості області проживає 52,7% всього населення, що складає її людський ресурс. Тому на нього мають бути спрямовані всі зусилля по реалізації конституційної норми – забезпечення доступності інформації і вільний духовний розвиток кожного, що можуть забезпечити бібліотеки як інформаційні та культосвітні центри. В даний час у сільських бібліотеках відбуваються серйозні зміни, пов'язані з підвищенням їхньої ролі в житті сільських громад, розширенням функцій і діапазону наданих послуг. Сільська бібліотека, максимально наближена до населення, стає центром суспільного та культурного життя. Вона сприяє соціальному й культурному відродженню села.

Комп'ютеризація сільських бібліотек, впровадження нових інформаційних технологій спрямована на підвищення можливостей, технічну й технологічну модернізацію сільських бібліотек, що дозволить зменшити інформаційну нерівність і культурну ізоляцію жителів села.

У Вінницькій області є всі необхідні умови для успішного функціонування соціального кластера по вивченню серед школярів і студентів основ Інтернет-технологій і веб-дизайну. До його складу можуть увійти обласне управління у

справах сім'ї та молоді обласної державної адміністрації, Вінницький національний технічний університет, обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, міський палац дітей та юнацтва, веб-студії “СТВ-дизайн”, “МGN-студія, «Вінницький портал», комп'ютерні фірми Інтехсервіс”, “Арго”, “Доктор ПК”. Фінансування кластеру може здійснюватися за рахунок коштів управління у справах сім'ї та молоді, обласної державної адміністрації, філії «Приватбанку», гранту IREX, спонсорських внесків комп'ютерних фірм.

Важливою соціальною проблемою села сьогодні є підвищення медичного обслуговування населення й закріплення в районних лікарнях кваліфікованих медичних кадрів з метою підвищення інтелектуального потенціалу сільського співтовариства. З цього погляду важливо не тільки створювати економічні й культурні умови для сільських лікарів, але і за допомогою технічних засобів переборювати географічні й організаційні бар'єри, що відокремлюють сільського лікаря від його колег в обласних лікувальних центрах. У цьому плані перспективною є телемедицина. Телемедичні технології сьогодні стали планомірно впроваджуватися в життя.

Головна відмінність телемедицини від звичних телефонних консультацій полягає у передачі за допомогою мережі Інтернет медичної інформації з подальшим її аналізом, що робить телемедичні консультації могутнім засобом уточнення діагнозу й визначення тактики лікування хворого. При реалізації телемедицини ставку необхідно зробити на консультування із широким застосуванням передачі необхідної для діагностування графічної інформації (рентгенівських знімків, кардіограм, результатів УЗД, фотографій уражених ділянок тіла пацієнта і т.д.), але без проведення відеоконференцій. Це обумовлено слабким розвитком телекомунікаційних мереж не тільки в області, а й в усіх регіонах України. Такий підхід дозволяє ефективно, при незначних фінансових витратах, у масштабах області вирішувати задачу дистанційної допомоги пацієнту при мінімальних витратах на розгортання й експлуатацію технічних засобів.

Основні завдання кластера полягають у проведенні тренінгів серед школярів, включаючи виїзду у сільські школи, організація форумів, допомога у

розробці веб-ресурсів, розміщення робіт у мережі Інтернет, популяризація Інтернет-технологій серед населення, збір і надання інформації для споживачів про Інтернет-ресурси, проведення обласного конкурсу з веб-дизайну. Жодна з організацій, що входить у кластер, не в змозі вирішити комплексне завдання самостійно через обмеженість фінансових ресурсів. Тільки об'єднання організацій в соціальний кластер дає можливість акумулювати зусилля й фінанси для поставленої соціальної мети.

Дослідження показали, що доцільним у сільській місцевості є створення кластерів з надання ритуальних послуг і кластера сільського туризму, які не потребують вкладення великих коштів. Необхідність об'єднання у кластер приватних підприємців, які надають конкретні послуги, обумовлено узгодженістю їх дій, мобільністю, а також можливістю забезпечувати замкнутий цикл послуг. Прикладом кластеру сільського туризму, який сьогодні ефективно функціонує, є кластер “Оберіг” у селі Гриців Хмельницької області, а також подібні кластери у країнах СНД – Казахстані, Росії, Білорусі. Створення кластеру сільського туризму доцільно на екологічно чистих територіях та у місцях, які мають історичне значення. Моделі вказаних кластерів зображено у додатках **Н, П**.

У сільські місцевості області зосереджена велика кількість музеїв, історичних місць, пам'ятників архітектури, природних краєвидів, що обумовлює доцільність створення кластера сільського туризму. В якості підтримуючих підприємств до складу кластера можуть входити готельні приміщення, заклади громадського харчування, підприємства з надання фото- та відеопослуг, мисливства та рибальства, прокату туристичного та спортивного інвентаря, підприємства з надання транспортних послуг, виготовлення рекламних буклетів та атрибутики, торговельні підприємства, екскурсійні бюро.

Аналіз економіки Вінницької області з метою визначення рівня її готовності до впровадження мережових структур-кластерів – показали, що тут є всі необхідні умови для розробки програм соціально-економічного розвитку, побудови

партнерських відносин між органами державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій. Функціонування кластерів у області забезпечить економічний, соціальний, екологічний збалансований розвиток сільських територіальних громад, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для наступних поколінь сільського населення, раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення та реструктуризації сільськогосподарських підприємств, відродження соціальної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та збереження національної культурної спадщини.

Сприятливий вплив на розвиток кластерів має потенціал економіки регіону, складовими якого є: багатий природно-ресурсний потенціал; висококваліфікований трудовий потенціал, висококваліфікована творча інтелігенція; розвинута мережа науково-дослідних закладів, вузів, проектно-конструкторських інститутів; існування технологічних та наукових інфраструктур, спеціалізованих кадрів.

Передумовами виникнення та функціонування кластерів у області є значна концентрація виробництва, що дозволяє виділити перспективні сфери виробництва з точки зору кластеризації:

1. Промисловий комплекс області (станом на початок 2005 року) нараховував 332 підприємства, якими реалізовано продукції у відпускних цінах на суму більше ніж 2148,9 млн. грн., а приріст промислового виробництва, порівняно з відповідним періодом минулого року, складав (у порівняльних цінах) 16,3%.

2. Достатньо потужним є транспортний комплекс і зв'язок, через область проходить транспортний коридор “Захід – Схід” (автотраса Умань – Краковець).

3. Розгалуженою є сфера торгівлі та сфера послуг, санаторно-курортний комплекс (середня чисельність працюючих становить 4082 чол.).

4. Наявна в області розгалужена наукова інфраструктура сільськогосподарського спрямування (університети, дослідні організації, інститути підготовки та перепідготовки кадрів тощо). Про потужний науковий потенціал свідчить велика кількість наукових закладів – Інститут кормів УААН, дослідна селекційна станція Інституту цукрових буряків, Вінницька державна

сільськогосподарська дослідна станція, Лісостеповий зональний науково-дослідний центр продуктивності АПК, Іллінецька державна сортодослідна станція, Подільський науково-дослідний центр Інституту садівництва УААН тощо.

5. Наявність в області зон депресивного розвитку: Бершадь, Бар, Гайсин, Жмеринка, Іллінці, Калинівка, Козятин, Ладижин, Могилів-Подільський, Немирів, Погребище, Тульчин, Хмільник, Ямпіль, які за умови реалізації комплексних державних програм, субсидій та мобілізації власних внутрішніх ресурсів можуть швидко перейти до сталого розвитку.

Особливості розвитку економіки Вінницької області дозволяють говорити про наявність умов для розвитку кластерів різної спеціалізації. Аналіз проведених досліджень показав доцільність формування кластерних структур виробничого спрямування:

1. *Агропромислові кластери.* Підставою для їх створення є наявність власної сировинної бази, кадрів, виробничої та збутової інфраструктури, сприятлива екологія, сприяння самозайнятості населення у сфері ведення особистих господарств, розвитку фермерства тощо. Такі кластери пропонуємо створити у Гайсинському, Немирівському, Оратівському, Бершадському, Липовецькому, Барському, Хмільницькому, Іллінецькому, Шаргородському, Крижопільському, Тростянецькому, Тульчинському, Томашпільському, Могилів-Подільському та Калинівському районах.

Враховуючи, що сільське господарство Вінницької області орієнтовано на вирощування (13-14% усіх посівних площ даної культури), а потужна виробнича база – на переробку цукрових буряків (у області функціонує 32 цукрових заводи), то доцільним є створення кластерів із переробки цукрових буряків. Дані кластери можна створювати в усіх районах області. Особливо ефективним створення таких кластерів було б у Калинівському, Козятинському, Хмельницькому районах, оскільки на їх території зосереджено найбільші посівні площі даної культури, а максимальне наближення переробних підприємств до джерел сировини дало б можливість отримувати економічний ефект за рахунок скорочення транспортних витрат.

Дослідження показали, що в області перспективними є створення кластерів з виробництва й переробки плодоовочевої продукції. Введення у дію нових заводів з переробки овочів, закріплення торгових марок формують основу для стабільного розвитку кластера. Особливість кластера полягає у розміщенні об'єктів перероблення в максимальному наближенні до джерел сировини.

Дані кластери доцільно створити у Барському, Бершадському, Іллінецькому, Могилів-Подільському, Шаргородському районах, оскільки тут задіяні найбільші посівні площі овочевих культур, наявні кваліфіковані кадри. Так, у Жмеринському та Шаргородському районах доцільно створити кластер по виготовленню плодоовочевих соків і морсів, оскільки тут функціонують заводи відповідного спрямування та значна кількість сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні овочів і плодів.

Доцільним є створення кластера виноробства. При створенні такого кластера важливо виключити посередників у ланцюгу від вирощування винограду та плодів до реалізації вина. Важливою проблемою є забезпечення високоякісною сировиною. Для цього необхідно вести селекційні роботи, адаптувати світові сорти винограду, плодів до місцевих кліматичних умов, підготовку посадкового матеріалу. Важливо відновити виробництво відомих марок вина, забезпечити не тільки переробку, але і зберігання виноматеріалів, якісний розлив готової продукції, регулярно обновляти технічне обладнання.

Для забезпечення технохімічного контролю сировини та виходу готової продукції при виробництві виноматеріалів необхідно впровадити лабораторії, які атестовані на право виконання вимірів показників якості сировини та готової продукції. Виробництво запасних частин для всього парку обладнання необхідно зосередити на Калинівському механічному заводі. Створення кластерів по виробництву вина із винограду можливе у

південних районах області – Ямпільському, Могилів-Подільському, Чернівецькому, з плодів – в усіх районах області.

Актуальним для області є створення кластера по переробці сої. З цієї сировини виготовляються соєва олія, шрот, майонези, рослинні й вершкові масла, білкові продукти, соєве борошно, корми для худоби. Такий кластер включає велику кількість технологічних ланцюгів і виробництв, перспективним напрямом є виробництво із сої пального. В умовах дефіциту нафтопродуктів в Україні актуальним питанням є виготовлення біопального на основі сої. Створений з цією метою кластер у технологічному ланцюгу включатиме спиртові заводи, машинобудівні заводи по виготовленню обладнання, наукові організації по розробці технологій, а також сільськогосподарські підприємства, спеціалізовані на вирощування даної культури. Оскільки найбільші посівні площі даної культури зосереджено у Бершадському, Гайсинському, Могилів-Подільському, Теплицькому, Тростянецькому, Чечельницькому районах, можна розглядати доцільність формування там даних кластерів.

Доцільним було б сформувати кластер по переробці зерна кукурудзи на крохмаль і крохмальну патоку. Крохмальна патока – найбільш оптимальний замітник цукру. Глюкоза надзвичайно популярна у виробничому бізнесі. Широко використовується як агент підмішування (від 30 до 40%). Крохмальна патока допомагає виробляти однорідні кондитерські вироби. Це забезпечує відповідну структуру, вона характеризується добрими якостями консерванту для тривалого строку зберігання. Широкий вуглеводний спектр, наявність високомолекулярних цукрів надає патоці зв'язкову здатність, а це дуже важливо для поліпшення консистенції та зовнішнього вигляду кондитерських виробів. Виробничі потужності комплексу дозволяють виготовляти крохмальну карамельну патоку вищих сортів. Окрім крохмальної патоки у кластері доцільно виготовляти кукурудзяні корми для тварин, основним споживачем яких є тваринницькі ферми та птахофабрики, а також високоякісна кукурудзяна олія. Для забезпечення високоякісного

виробництва необхідно придбати сучасне обладнання провідних машинобудівних компаній світу, оскільки подібне обладнання, що виробляється на вітчизняних підприємствах, має нижчу потужність і технологічно застаріле. Існує досить велика потреба у крохмалопродуктах для кондитерської та харчової промисловості, а також для тваринництва.

Створення кластера у кондитерській промисловості є гострою необхідністю. Споживачами основної сировини цукру, патоки та олієжирової продукції є вітчизняні кондитерські фабрики. Продукція, яка ними виробляється, може задовольнити значний відсоток (90%) внутрішнього ринку кондитерської продукції. У даному випадку можна стверджувати, що програма імпортозаміщення та створення кластерів у харчовій промисловості активно здійснюється, а співробітництво технічно пов'язаних галузей сприяли підвищенню рівня конкурентоспроможності вітчизняної харчової продукції. Створення даного кластера можливе у всіх районах області, оскільки природно-кліматичні умови дають можливість вирощувати тут цю культуру.

2. *Будівельні кластери* пропонуємо створити в Іллінецькому, Крижопільському, Томашпільському та Козятинському районах. Це пояснюється наявністю тут власної сировинної бази, кваліфікованих кадрів, збереженою виробничою інфраструктурою, необхідністю збільшення обсягів будівельних робіт у сільській місцевості.

Аналіз стану економіки області дає можливість прогнозувати створення й інших кластерів, орієнтованих на внутрішній ринок: транспортного та дорожнього машинобудування, виробництва меблів, поліграфічної, легкої, харчової та інших галузей промисловості.

З цією метою необхідно впроваджувати заходи, направлені, в першу чергу, на стимулювання внутрішнього та зовнішнього попиту на продукцію, доцільно використовуючи дешеву робочу силу, освоїти виробництво конкурентної продукції, що вироблялась раніше у високорозвинених країнах світу.

Туристичні кластери у Вінницькій області пропонується створити у Немирівському, Барському, Шаргородському й Томашпільському районах. Підставами для цього є наявність багатого природно-ресурсного потенціалу, сприятлива екологія, збережені народні звичаї, традиції, ремесла, сприятливе середовище для організації підприємницької діяльності.

Перераховані підприємства надаватимуть замкнутий цикл послуг по сервісному обслуговуванню екскурсійних груп. Доцільним є створення екскурсійних кластерів у Вінницькому, Тульчинському, Шаргородському, Жмеринському та Літинському районах (с. Браїлів – музей П.І.Чайковського, маєток графині Фон Мекк, жіночий монастир, костел, камінь Коцюбинського), с.Кармелюкове (музей У. Кармелюка), с. Сокілець (маєток графа Потоцького), с. Пирогово (музей – садиба Пирогова).

Функціонування екскурсійного кластера дозволить створити у сільській місцевості додаткові робочі місця та пропагувати сільський відпочинок.

Кластери у сфері побутового обслуговування та торгівлі пропонується створити у Гайсинському, Бершадському, Іллінецькому районах. Підставами для цього є дефіцит побутових послуг, наявність кадрів, зацікавленість місцевих органів влади у створенні нових робочих місць.

Запропоновані (соціальні та виробничі) кластери у сільській місцевості дадуть можливість: поліпшити умови життя у селах; привернути увагу інвесторів до сільських територій; створити нові робочі місця; урізноманітнити джерела доходів сільських жителів; залучити до продуктивної праці сільську молодь; підвищити освітній та культурний рівень місцевості; покращити зовнішній вигляд сільських вулиць, будинків тощо.

На базі кластерів можливе створення міжрайонних сільських консультаційних центрів, функція яких полягатиме у формуванні інноваційних пропозицій у сільськогосподарському виробництві, координації інформаційно-консультаційного обслуговування сільських

товаровиробників, підготовці, перепідготовці та підвищенні кадрів, формуванні нормативної правової бази.

З метою реалізації стратегії розвитку країни та стратегії розвитку окремих кластерів, необхідні узгоджені дії всіх його учасників. При цьому одним з ефективних способів стимулювання кластерів повинні стати державні цільові програми.

Висновки до розділу 3

1. Формування середнього класу в Україні є гострою соціальною проблемою, яка повинна визначити стратегію економічного розвитку й соціалізації ринку праці та етапи її вирішення. Для цього необхідна обґрунтована система соціально-економічних показників, які б характеризували процес зростання середнього класу. Важливою умовою становлення та формування середнього класу є ефективна економічна стратегія розвитку фермерських і особистих господарств населення як суб'єктів економічної діяльності. На етапі переходу до ринкових відносин формування середнього класу регіональних агросистем відбувається в основному із прошарку земельних власників – фермерів і власників особистих господарств.

2. Аналіз стану соціального захисту і можливих напрямів реформування й удосконалення структурних механізмів його забезпечення свідчить про надзвичайну складність і масштабність існуючих на сьогодні проблем. Процес реформування системи соціального забезпечення населення, розвиток його нових і ефективніших форм відбувається досить повільно. Водночас забезпечення високих соціальних гарантій, що передбачені нереформованою системою соціального забезпечення, ускладнюється не тільки з причин спаду виробництва, але і внаслідок загострення демографічної ситуації, зростання майнового розшарування та рівня зuboжіння населення. Тому необхідно створення оптимальної

економічно обґрунтованої системи, яка сприятиме підвищенню життєвого рівня населення.

3. Ефективним механізмом розвитку сільських територій є утворення кластерних структур. Кластерний підхід передбачає ефективні інструменти для економічного розвитку території: збільшення зайнятості у регіоні, збільшення відрахувань у бюджети різних рівнів, підвищення заробітної плати, підвищення стійкості та конкурентоспроможності регіональної промисловості.

Проведені дослідження дають підстави зробити наступні висновки:

1. Аграрна реформа, яка ще не завершилась, не стала для переважної більшості селян джерелом економічного й соціального зростання, передумовою розвитку сільських територій. Соціальний статус, рівень і умови життя селян знизилися. Внаслідок передачі сільської соціально-побутової інфраструктури до комунальної власності її позбавлено міцної матеріальної бази, а в багатьох випадках – зруйновано. Сучасна аграрна політика має бути спрямована на створення соціально-економічних передумов для такої реалізації селянами прав власності, яка б забезпечувала прискорення процесів становлення й утвердження на селі приватного сектора, відкривала широкий простір для формування середніх власників і господарів, гарантуючи достатньо високу соціальну захищеність дрібних власників.

2. У кожній регіональній агросистемі (РАС) слід виділити й окремо опікуватися депресивними регіонами, які не можуть самостійно подолати негативні тенденції розвитку. Така територія не втрачена для економічного зростання, вона має великі шанси швидко перейти до стабільного розвитку, але за умови цільової й комплексної підтримки та мобілізації ресурсів, сконцентрувати увагу як державних, так і господарських органів на формуванні системного кластерного підходу до її розвитку.

3. Сутність пропозицій щодо соціально-економічних передумов розвитку сільських територій полягає у наступному:

а) подальший конкурентний розвиток підприємництва на землі забезпечить великі господарства. Необхідно всебічно заохочувати та підтримувати тенденцію до укрупнення на приватній основі господарств, створення потужних виробничих кооперативів на розпайованих землях. Для України це також можливість зберегти на селі звичний уклад життя та колективний характер праці, що є, по суті, вирішенням вагомий соціальної проблеми сільської поселенської мережі;

б) в умовах України найоптимальнішим є делегування вирішення питань соціальної інфраструктури села місцевій громаді та реформованим господарствам з подальшим відшкодуванням витрат державою;

в) доцільно об'єднати виробничі, економічні, соціальні та правові зусилля сільських територій в умовах різноукладності форм власності та господарювання, внаслідок чого можуть бути створені в переважній більшості районів та областей кластери різної спеціалізації.

4. Дослідженнями встановлено, що для підвищення рівня забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури потрібний пошук нових форм обслуговування сільського населення, насамперед того, яке проживає в малих і віддалених селах. Одним із перспективних напрямів поліпшення обслуговування має стати впровадження мобільних форм надання послуг за попереднім замовленням.

Недоліки у розвитку соціальної інфраструктури зумовлені відсутністю фінансування. Із загальної суми за всіма джерелами фінансування на 2005 р. передбачено 769,6 млн. грн., а фактично витрачено набагато менше – близько 87 %. За результатами аналізу стану соціальної інфраструктури сільських територій зроблено висновок, що сільські жителі позбавлені відповідного рівня обслуговування через відсутність діючих магазинів, лікарень, аптек, заготівельних пунктів, а також транспорту і шляхів сполучення.

5. Важливою складовою передумов соціально-економічного розвитку сільських територій буде впровадження кластерного підходу, що сконцентрував у собі галузево-територіальні добровільні об'єднання підприємницьких структур аграрного спрямування, які тісно співпрацюють із громадськими організаціями, фінансовими та науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та сприяння соціально-економічного розвитку регіону.

6. На перспективу до 2010 р. слід створити умови для реалізації сільськими територіальними громадами повноважень щодо розв'язання проблем соціально-економічного розвитку населених пунктів, зокрема:

- забезпечити доступ сільського населення до інформаційних джерел;
- поліпшити інфраструктуру ринку праці для селян шляхом створення та розвитку системи виробничого й сервісного обслуговування аграрних підприємств і сільського населення щодо пріоритетного матеріально-технічного забезпечення їх сільськогосподарською технікою, пально-мастильними матеріалами, міндобривами, засобами захисту рослин, ветпрепаратами, консультаційними послугами тощо за паритетними цінами, торговельного (через торгові біржі, агроторгові доми, аукціони, ярмарки, виставки-продажі та інші ринкові форми торгівлі), фінансового і грошово-кредитного обслуговування (через банківську систему пільгового кредитування).

7. Передбачити підвищення заробітної плати працівників закладів відповідних галузей соціальної сфери, розташованих у сільській місцевості, порівняно з тими, хто працює в містах, та надання допомоги на господарське облаштування молодих спеціалістів за рахунок створення спеціалізованих дотацій та цільових програм державного значення.

8. Політика зайнятості в сільській місцевості має бути спрямована на максимальне залучення наявних трудових ресурсів в агропромислову сферу, в систему агробізнесу на селі, розвиток промисловості з переробки сільськогосподарської сировини, інших видів сільськогосподарської діяльності й розвитку соціальної сфери.

9. Розглядаючи питання рівня, обсягів, напрямів і механізмів державної підтримки сільських територій, необхідно мати на увазі вирішення державою головної проблеми – норма прибутку на авансований капітал в основних галузях виробництва повинна бути однаковою. Тоді не буде різного переливання фінансових, матеріальних, інвестиційних та людських ресурсів і, відповідно, соціальних потрясінь. В Україні аграрна сфера за рівнем розвитку значно відстає від промисловості, енергетики, транспорту, банківської сфери тощо. Найефективнішим є заохочення державою кредитування аграрного виробництва через механізм здешевлення кредитів комерційних банків.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України: Закон Української РСР від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ.
2. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” (нова редакція): Закон України від 15 травня 1992 р. № 2346-ХІІ.
3. Про податок на додану вартість: Закон України від 3 квітня 1997 р. № 168/97-ВР.
4. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17 грудня 1998 р. № 25/98-ВР.
5. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 27 червня 2004 р. № 3064.
6. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-ІІІ.
7. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28 лютого 1991 р.
8. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р.
9. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р.
10. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р.
11. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р.
12. Про основні засади соціального захисту ветеранів та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16 грудня 1993 р.
13. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р.

14. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2004 р.
15. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16 листопада 2000 р.
16. Про основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000.
17. Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектору економіки: Указ Президента України від 21 лютого 2002 р.
18. Агропромисловий комплекс України: стан та перспективи розвитку (1990-2000) /За ред. П.Т. Саблука, М.Я. Дем'яненка, М.Ф. Кропивка. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 335 с.
19. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. Вип. 4 /За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2000. – 601 с.
20. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. Вип. 5 /За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 646.
21. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. Вип. 6 /За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 764 с.
22. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2005. – С.292.
23. Азримян В.Н. Большой экономический словарь. – М., 1994. – С. 298.
24. Алексійчук В.М. Гроші та кредит в системі відтворення АПК. – К.: ІАЕ, 1999. – 384 с.
25. Амбросов В.Я. Реструктуризація виробництва в АПК // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С.31-39.

26. Анішина Н., Плішка Т. Мотивація безробітних до проходження професійного навчання // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 3. – 30-34.
27. Афендіхова Н.О. Макроекономічний механізм забезпечення зайнятості сільського населення. Автореф. дис... канд. екон. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 18 с.
28. Афонин А.С. Основы мотивации труда: организационно-экономические аспекты. – К.: МЗУУП, 1994. – 304 с.
29. Баланюк І.Ф. Реформування в аграрному секторі регіону. – К.: ІАЕ, 1999. – 270 с.
30. Бідак В. Складові системи державного регулювання соціального розвитку і соціального захисту // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 1. – С. 35-41.
31. Біляцький С., Хахлюк А., Мірошніченко Т. Соціальне партнерство у розв'язанні проблем зайнятості (приклад ЄС для України) // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 3. – С. 44-50.
32. Близнюк В., Власенко Г. Людський капітал як фактор економічного зростання // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 6. – С.20-24.
33. Богиня Д.П., Грیشнова О.А. Основи економічної праці: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2000. – 313 с.
34. Болтинюк П.І., Магушенко О.Г. Формування іміджу сучасного фермера // Економіка АПК. – 2002. – № 7. – С.61-64.
35. Борицька Н. Зарубіжний досвід удосконалення ринку праці та соціального захисту населення // Економіка України. – 2004. – № 2. – С. 98.
36. Бородіна О. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 274 с.
37. Брус В.Х. Про науково-методологічні та організаційні аспекти розвитку різноукладності на селі // Економіка АПК. – 2002. – № 8. – С.29-34.
38. Булавка О.Г., Орлатий М.К., Івашкевич Ю.І. Вплив оздоровчої сфери на трудовий потенціал села // Україна: аспекти праці. – 1995. – № 5-6. – С. 5-57.

39. Булавко О.Г. Формування адміністративно-територіального розселення сільського населення/ Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005. – С. 5-8.
40. Буря П., Карпов В., Шеповалов О. Ситуация занятости в Украине и тенденции ее развития // Экономика Украины. – 1993. – № 10. – С. _
41. Бутенко В.М. Організаційно-економічні основи функціонування соціальної сфери села. Автореф. дис... канд. екон. наук. – Суми, 2005. – 20 с.
42. Валентей С., Нестеров Л. Человеческий потенциал: новые измерители и новые ориентиры // Вопросы экономики. –1999. – № 6. – С.90-102.
43. Валентинов В.Л. Регулювання міжгалузевих відносин в системі аграрної політики. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 330 с.
44. Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К., 2003. –С. 257.
45. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 506 с.
46. Войнаренко М.П. Особливості формування регіональної інвестиційної політики на засадах кластерних технологій // Вісник Хмельницького національного університету. – 2003. – № 2.
47. Гайдучський П.І. Аграрна реформа: міфи і істини // Економіка АПК. – 2003. – № 9. –С. 3-9.
48. Гальчинський А.С. Україна: поступ у майбутнє. – К.: Основи, 1999. – 220 с.
49. Геєць В. Фактори і умови формування середнього класу як стабілізуючого ядра суспільного розвитку в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С.6-10.
50. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 4-13.

51. Гнибіденко І. Ефективність пенсійної системи в Україні та її реформування на страховій основі // Економіка України. – 2003. – № 12. – С.86.
52. Гнибіденко І., Зайцев Ю. Середній клас в Україні: проблеми ідентифікації та становлення // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 11-14.
53. Гошовська В. Стабілізуюча роль середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 15-19.
54. Дем'яненко М.Я. Основи податкових відносин в АПК. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 72 с.
55. Дема Д.І. Державне регулювання соціального захисту населення в країнах із ринковою економікою // Фінанси України. – 2000. – № 9. – С.54.
56. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки (колектив авторів) / За ред. С.І. Пирожкова. – К.: ІВУ Держкомстату України. – 2003. – 231 с.
57. Демографічні перспективи України до 2026 р. /Відп. ред. В.С. Стешенко. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 58 с.
58. Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації. – К.: ІАЕ, 1999. – 410 с.
59. Джаин И.О. Оценка трудового потенциала: Монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. – 250 с.
60. Дієсперов В.С. Економіка сільськогосподарської праці. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 486 с.
61. Дієсперов В.С. Організація та оплата праці в сільськогосподарських підприємствах. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 264 с.
62. Дієсперов В.С. Робочі місця в сільськогосподарському виробництві // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 112-120.
63. Долгушин Н. Кадровое обеспечение АПК // АПК: экономика, управление. – 2000. – № 1. –С. 20-27.

64. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке /Пер. с англ.: Учебное пособие. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2001. – 272 с.
65. Дятлов С.А. Теория человеческого капитала: Учебн. пособие. – СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1999.
66. Економіка і організація аграрного сервісу / За ред. П.О. Мосіюка. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 345 с.
67. Економічна енциклопедія: У 3-х т./ С.В. Мочерний та ін. – К.: Академія, 2001. –Т.2. – 848 с.
68. Економічний довідник аграрника / За ред. Ю.Я. Лузана, П.Т. Саблука. – К.: “Преса України”. – 2003. – 800 с.
69. Економічний словник-довідник /За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміна, 1995. – 386 с.
70. Жуков Л., Москвин М. Концепція зайнятості сільського населення // АПК: економіка, управління. – 1998. – № 3. – С. 58-61.
71. Завадський Й.С. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК: Підручник. – К.: Вища шк. – 1992. – 367 с.
72. Зайцев Ю.К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства. – К.: КНЕУ, 2002. – 188 с.
73. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. – К.: Логос, 1999. – 259 с.
74. Іванкевич В. Пенсійна реформа в Україні // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 2. – С.12.
75. Історія економічних вчень: Підруч. /За ред. Л.Корнейчука, Н. Татаренка. – К.: КНЕУ, 2001. – 564 с.
76. Казнова М.І. Модель фінансового забезпечення соціальної сфери // Фінанси України. – 1998. – № 16. – С.41.
77. Качан Л. Соціальна спрямованість бюджету 2000 року // Соціальний захист. – 2000. – № 2. – С.15.

78. Качество трудового потенциала (социально-экономический аспект)
Отв. ред. М.И. Долишний. – К.: Наук. думка, 1986. – 229 с.
79. Кваша С., Лука О. Конкуренентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 79-85.
80. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. с англ. – М.: Эконом, 1993. – 450 с.
81. Кириленко І.Г. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі// Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 3-11.
82. Кір'ян Т., Шаповал М. Середній клас – основа стабільності держави // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. –С. 20-23.
83. Кісельов В.А. Підготовка керівних кадрів в АПК // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 39-42.
84. Коваленко Ю.С. Аграрний ринок України: організація та управління. – К.: ІАЕ, 1998. – 108 с.
85. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України. – 1997. – 83 с.
86. Концепція соціального відродження села / За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 2000. –18 с.
87. Косова Т.Д., Басанцов І.В. Сутність і критерії ефективності системи соціального захисту // Фінанси України. – 2004. – № 8. – С.30.
88. Крисанов Д.Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект. – К.: Наук. думка. – 1988. – 140 с.
89. Кропивко М.Ф. Інформаційне забезпечення агропромислового виробництва України в ринкових умовах. – К.: ІАЕ, 1996. – 159 с.
90. Кропивко М.Ф. Інформація в управлінні агропромисловим виробництвом. – К.: ІАЕ, 1997. – 252 с.
91. Кужель О. Мале підприємство – запорука соціальної стабільності в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С.24-26.

92. Купалова Г.І. Соціально-економічний аналіз самозайнятості сільського населення: методичні та практичні аспекти // Зайнятість та ринок праці. Міжвід. наук. зб. – Вип. 17. – 2002 .

93. Кусяк М.М. Формування і розвиток регіональних соціально-економічних систем (на матеріалах західного регіону). Автореф. дис... канд. екон. наук. – Львів, 2004. – 20 с.

94. Лайко П.А., Орлатий М.К. Економічні перетворення у соціальній сфері села // Економіка, закон, ринок. – 1994. – № 3. – С.26-28.

95. Лібанова Е. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С.27-32.

96. Лукінов І.І. Економічні трансформації. – К.: Наук. думка, 1997. – 455 с.

97. Лупенко Ю.О. Акціонерні товариства в АПК.–К.: ІАЕ, 1997.–185 с.

98. Ляхович Г. Пріоритетні напрямки розвитку соціального захисту населення з урахуванням світового досвіду // Вісник Тернопільської академії народного господарства. – 2001. – С. 229-235.

99. Мазурок П.П. Державні заходи щодо регулювання диференціації доходів населення і зниження бідності // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 6. – С. 21-25.

100. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки. – К.: ІАЕ, 1995. – 177 с.

101. Мандибура В. Вплив політики доходів на формування “середнього класу” в Україні // Україна: аспекти праці. –2002. – № 8. – С. 33-35.

102. Марцинкевич В., Соболев И. Экономика человека. – М.: Аспект прес, 1995. – 347 с.

103. Матеріальний добробут сільських жителів / За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 369 с.

104. Мельник С.І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2004. – 428 с.
105. Месель-Веселяк В.Я. Реформування в аграрному секторі регіону. – К.: ІАЕ, 1999. – 270 с.
106. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва. – К.: ІАЕ, 1999. – 272 с.
107. Методика сравнительного анализа уровня жизни сельского и городского населения. – М.: ВНИЭСХ, 1982. – 91 с.
108. Микитенко І.А. Земельна реформа і селянська психологія в Україні. – К.: ІАЕ, 2002. – 40 с.
109. Микитенко І.А. Колективізм і індивідуалізм в розвитку регіональних агросистем // Агроінком. – 2005. – № 5-6. – С.52-56.
110. Михайлов М.Г., Сухоставець А.І. Фінансові аспекти розвитку соціальної інфраструктури села // Вісник Сумського с.-г. ін-ту. – 1997. – № 1. – С. 21-24.
111. Михайлова Л.І. Економічні основи формування людського капіталу в АПК. – Суми: “Довкілля”, 2003. – 326 с.
112. Михайлова Л.І. Людський капітал сільського господарства України в транзитивній економіці // Економіка АПК. – 2001. – № 12. – С. 89-93.
113. Мигранян А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособности кластеров в странах с переходной экономикой // Вестник КРСУ, 2002. – № 3.
114. Молотюк Л.Є. Державне фінансування соціальних гарантій населення України. Автореф. дис... канд. екон. наук. – К.: 2005. – 18 с.
115. Моржиков В. Пенсійне забезпечення і зайнятість // Економіка України. – 2003. – № 12. – С.53-55.
116. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К.: Академія, 1999. – 420 с.

117. Надточій Б. Соціальне страхування: адміністративна організація та фінансування // Соціальний захист. – 2004. – № 6. – С.4.
118. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. К.: Техніка. – 1990. – 496.
119. Населення і трудові ресурси села: Навч. посіб. / За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 277 с.
120. Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999-2010 роки // Економіка АПК. – 1999. – № 6. – С. 3-49.
121. Нелеп В.М., Фурсенко М.І. Планування розвитку сільських територій і бюджети сільських рад // Економіка АПК.– 2005.– № 4.– С.107-112.
122. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.) – М.: Энциклопедия русских деревень, 1995. – 574 с.
123. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у ХХІ столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 638 с.
124. Новіков В. Подолання бідності – нагальна проблема соціальної політики // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 1. – С.18.
125. Нуреев Р. Теория развития: новые модели экономического роста // Вопросы экономики. – 2000. – № 9. – С. 144-153.
126. Онищенко О., Юрчишин В. Становлення приватного сектора в сільському господарстві // Економіка України. – 1995. – № 10. – С.4-18.
127. Онищенко О.М. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 57-69.
128. Опарін В.М. Фінанси (загальна теорія). Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 480 с.

129. Орлатий М.К. Соціальна сфера села. Теорія, методологія та проблеми. – К.: ІАЕ, 1997. – 200 с.
130. Основи економічної теорії: Навч. посібник / За ред. В.О. Білика, П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 467 с.
131. Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року // Уряд. кур'єр. – 1999. – 19 серп. – № 155-156.
132. Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України в 2003 р. Статистичний бюлетень. – К., 2003.
133. Особисті підсобні господарства України. – К., 2000. – 40 с.
134. Павловська О. Удосконалення державного та регіонального регулювання оплати праці // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 4. – С.36-39.
135. Паламарчук В. Соціально-політичні перетворення та становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 46.
136. Переустройство сел Украинской ССР / Под ред. В.П. Скуратовского. – К.: Будівельник, 1981. – 113 с.
137. Перехідна економіка: Підр. / В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібанова та ін.: За ред. В.М. Гейця. – К.: Вища шк., 2003. – 591 с.
138. Пирожков С. До осмислення категорії “середній клас” як основи стабільності суспільства // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 40-44.
139. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К.: Наук. думка, 1992. – 180 с.
140. Підприємництво в аграрній сфері економіки / За ред. П.Т. Саблука, М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 1998. – 514 с.
141. Портер М.Э. Конкуренция / Пер. с англ: Уч. пос. – М.: Изд. дом “Вильямс”, 2000. – С.212.
142. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / За ред. П.Т.Саблука, В.Я.Месель-Веселяка. –К.: ІАЕ УААН, 2000. – 660 с.

143. Проблеми фінансової підтримки малих і середніх підприємств на селі/ За ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2004. – 240 с.
144. Проект концепції Національної програми відродження села на 1995-2005 роки. – К.: Наук. книга, 1995. – 188 с.
145. Прокопа І.В. Господарський механізм відтворення умов життя працівників аграрної сфери: Автореф. дис... д-ра екон. наук. – К.: ІЕ НАН України, 1996. – 35 с.
146. Ратніков Д. До питання про соціально-економічну сутність категорії “конкурентоспроможність робочої сили” // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 3. – С. 39-43.
147. Ревенко А. Виробництво і споживання продуктів харчування в Україні // Економіка України. – 1994. – № 9. – С. 14-17.
148. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – С. 475.
149. Ринок продовольства / За ред. П.Т. Саблука, В.І. Бойка. – К.: ІАЕ, 1996. – 278 с.
150. Ріппа М.Б. Фінансові проблеми реформування системи пенсійного забезпечення // Фінанси України. – 2004. – № 5. – С. 8-12.
151. Розвиток галузей соціально-культурного призначення в сільській місцевості. – К.: УАДУ, 2002. – 60 с.
152. Розвиток галузей соціально-культурного призначення в сільській місцевості. – К.: УАДУ, 2003. – 60 с.
153. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК / За ред. М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 296 с.
154. Романова Л.В. Становлення підприємництва в сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1997. – 272 с.
155. Саблук П. Потерпаємо ми від пасивної державної політики // Зерно і хліб. – 2005. – № 2. – С. 6-7.

156. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси в трьох томах. Т. 2: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К.: ІАЕ, 2001. – 484 с.

157. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Том I. Економіка періоду диктатури влади. – К.: ІАЕ, 2002. – 432 с.

158. Саблук П.Т. Кардинальні напрями вирішення економічних проблем в АПК // Економіка АПК. – 2005. – № 5. – С.4.

159. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті. – К.: ІАЕ, 2001. – 638 с.

160. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропродовольчого комплексу в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 3-15.

161. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 1997. – 303 с.

162. Саблук П. Уклонимося хліборобові й підставимо йому державне плече. Деякі роздуми й пропозиції щодо рентабельності вітчизняного зерновиробництва // Зерно і хліб. – 2005. – № 1. – С. 3-4.

163. Саблук П.Т. Формування і розвиток наукових основ забезпечення відтворювального процесу в аграрному секторі // Економіка АПК. – 2003. – С.50-52.

164. Саблук П.Т., Якуба К.І. Проблеми демографічного розвитку українського села: Наук. доповідь. – К.: ІАЕ, 2001. – 43 с.

165. Саєнко Ю. Серединна українська людина // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 8. – С. 45-48.

166. Сахань І. Становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С.3-5.

167. Сільське господарство України за 2003 рік. Стат. щорічник. – К.: Держкомстат України, 2004.
168. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Практичний посібник/ За ред. Р. Блок та ін. – К.: Урожай, 2001. – 236 с.
169. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 685 с.
170. Соціальне забезпечення в Україні: Зб. законодавчих актів та офіційних джерел. – К., 2001. – Вип. 4. – 121 с.
171. Соціально-економічні проблеми розвитку агропромислового комплексу України в сучасних умовах / За ред. В. Рябокonia. – К., ІАЕ, 2000. – 359 с.
172. Соціальна інфраструктура села / За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. – К.: ІАЕ, 2002. – 464 с.
173. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці. – К.: 2004. – С.59,84-100; 521-536.
174. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Держкомстат України. – К.: Техніка, 2004.
175. Стратегічні напрями сталого розвитку України /Під ред. Б.М. Данилишина. – К., 2004. – 262 с.
176. Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004-2015) // Уряд. кур'єр. – 2004. – 28 квіт. – № 80. – С. 5.
177. Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку / За ред. П.Т. Саблука, О.М. Шпичака. – К.: ІАЕ, 1997. – 428 с.
178. Трегобчук В.М. Економічні проблеми відтворення і модернізації ресурсного потенціалу АПК // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С.54-57.
179. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. – К.: Наук. думка. – 1994. – 264 с.

180. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. – К.: ІАЕ, 1998. – 263 с.
181. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва / За ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 645 с.
182. Фінансове право: Підручник /Алісов Є.О., Воронова Л.П. та ін. – К.: Фірма “Консул”. – 1998. –С.78.
183. Фінансовий словник–довідник /За ред. М.Я. Дем'яненка. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 555 с.
184. Хасаев Г.Р. Предпосылки создания кластеров в Самарской области и Поволжья // Компас промышленной реструктуризации. – 2003. – № 5-6.
185. Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків України /За ред. О.М. Шпичака. – К.: ІАЕ, 2000. – 585 с.
186. Ціхановська О.М. Захист авторських прав при іноземному фінансуванні наукових досліджень // Защита информации. Сб. научн. трудов НАУ. – К., 2003. – С. 224.
187. Ціхановська О.М. Соціальний захист сільського населення в адміністративно-розподільчій та ринкових системах економіки // Агроінком. – 2005. – № 5-6. – С. 49-52.
188. Ціхановська О.М. Формування середнього класу на селі //Агроінком. – 2005. –№ 8. – С. 40-42.
189. Ціхановська О.М. Тенденції розвитку ринку праці у сільській місцевості Вінницької області // Економіка АПК.– 2005. – № 8. – С. 132-138.
190. Ціхановська О.М., Рудомин І.А., Романюк О.Н. Грантове фінансування наукових досліджень // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природного ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – № 1-2. – С.80.

191. Ціхановська О.М. Розвиток ринку праці на селі Вінницької області // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 132-138.
192. Чаянов А.В. Избранные произведения: Сборник /Сост. Є.В. Серова. – М.: Моск. рабочий. – 1989. – 368 с.
193. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избр. труды. – М.: Экономика. – 1989. –С. 216.
194. Чухно А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 14-23.
195. Шевченко Л. Мінімальна заробітна плата та її рівень: теоретичне осмислення проблеми // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 4. – С. 30-33.
196. Шепель І.В. Особливості соціально-трудових відносин в реформованих сільськогосподарських підприємствах. Автореф. дис... канд. екон. наук. – Луганськ. – 2004. – 19 с.
197. Шепотько Л., Прокопа І. Деякі аспекти макроекономічного регулювання аграрної сфери // Економіка України. – 2001. – № 3. – С. 51-59.
198. Шепотько Л.А., Прокопа И.В., Крисанов Д.Ф. и др. Человек в аграрной сфере. – К.: Наук. думка. – 1991. – 284 с.
199. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Крисанов Д.Ф. та ін. Українське село: проблеми і перспективи. – К.: Урожай, 1991. – 240 с.
200. Шмаров А.И. Человек и социальное развитие: Вопросы и ответы. – М.: Политиздат, 1989. – 320 с.
201. Шолудченко С.В. Соціально-економічне прогнозування в АПК. – К.: ІАЕ, 2000. – 44 с.
202. Шпичак О.М. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 237 с.

203. Шуст О.А. Принципи та методи просторової організації соціальної інфраструктури села в умовах економічних трансформацій. Автореф. дис... канд. екон. наук. – Львів. – 2004. – 17 с.

204. Юрчишин В.В. Соціально-економічні проблеми розвитку аграрних відносин // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 32-36.

205. Якуба К.І. Демографічна політика в сільській місцевості України. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 75 с.

206. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна наука, 1998. – 277 с.

207. Якуба К.І. Якість трудового потенціалу аграрної сфери АПК // Економіка України. – 1995. – № 7. – С.70-76.

208. Яременко О. Багаті і бідні – як ми себе ідентифікуємо // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 49-51.

209. Яценко В.В., Надточій Б.О. Піонери пенсійної реформи в Європі: досвід Угорщини // Соціальний захист. – 2004. – № 1. – С.3-8.

Додатки
